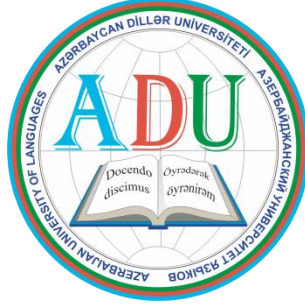


ISSN 2518-7538

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ



DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

IX CİLD, № 3-4, 2018

VOL IX, № 3-4, 2018

TOM IX, № 3-4, 2018

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin
30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol № 10 R)
dövri elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir.*

“Dil və ədəbiyyat” jurnalının redaksiya heyəti

1. Zərbəliyev Həbib (*Azərbaycan*) – baş redaktor
2. İbrahim Ülfət (*Azərbaycan*) – baş redaktorun müavini
3. Musayeva Sevinc (*Azərbaycan*) – məsul katib
4. Aslanova Xatirə (*Azərbaycan*) – korrektor
5. Abdullayev Sərxan (*Azərbaycan*)
6. Babayev Adil (*Azərbaycan*)
7. Cəfərova Leyla (*Azərbaycan*)
8. Həsənov Seyfəl (*Azərbaycan*)
9. Xəlilli Şahin (*Azərbaycan*)
10. İmanova Sevdə (*Azərbaycan*)
11. Qaziyeva Məsməxamım (*Azərbaycan*)
12. Qəribova Jalə (*Azərbaycan*)
13. Mahmudov Məsud (*Azərbaycan*)
14. Məmmədov Azad (*Azərbaycan*)
15. Sadıqova Gülnarə (*Azərbaycan*)
16. Vəliyeva Nigar (*Azərbaycan*)

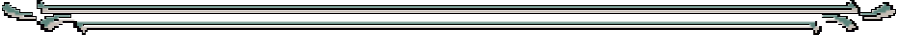
Redaksiyanın ünvanı:

Az1014, Bakı şəhəri, R.Bəhbudov küçəsi, 134. Azərbaycan Dillər Universiteti,
Elmi tədqiqatlar və nəşrlər şöbəsi, 302-ci otaq.

Tel: +99412 441 22 78 (+137), +99450 486 97 09

Email: adu.dilveedebiyyat@mail.ru

DİLÇİLİK



Aysel Məmmədbəyli
ADU

MƏTNƏ SEMİOTİK YANAŞMA

Açar sözlər: *mətn, semiotika, semantika, sintaktikavə praqmatika.*

Key words: *text, semiotics, semantics, syntax, and pragmatics.*

Ключевые слова: *текст, семиотика, семантика, синтаксис и прагматика.*

Kommunikasiya nəzəriyyəsinin inkişafı XX əsrin II yarısında mətnlə bağlı yeni problemlər meydana çıxartdı [4, 388-392].

Dilçilik elminin son nailiyyətləri mətnə yeni yanaşma gətirib çıxartdı. Bu yanaşmanın əsasında mətnə semiotik sistem kimi baxılması dayanırdı. Belə yanaşma əvvəlcə birmənalı qarşılanmasa da, aparılmış elmi tədqiqatlar onun doğru olduğunu təsdiq etdi.

Məlum olduğu kimi, mətnin törəməsi və funksiyası praqmatik əsasa malikdir. Mətnin geniş anlamda dərkini onu semiotikanın bir hissəsinə çevirdi. Y.V.Lotmana görə, mətn anlayışı xüsusi semiotik mənada işlənir və o təkcə təbii dillə məlumat ötürülməsində tətbiq olunmur, istənilən mətn bütövə aid edilir, məsələn, adət-ənənələr, təsviri incəsənət və musiqi əsərləri, və musiqili pyeslər [3, 508]. Onun müəyyənləşdirdiyinə görə, mətn linqvistik anlamından əlavə, mədəniyyətin bazis vahidi, onun ilkin elementidir. Lakin bu halda mədəniyyət mətnlərinin dəyəri kimi qəbul edilə bilər. Bunu nəzərə alaraq Y.V.Lotman yazırdı: istənilən işarə strukturu semiotik baxımdan mətn kimi qəbul edilə bilər, lakin bu zaman o, bütöv mənaya və tam funksiyaya malik olmalıdır [5], çünki semiotika hansısa bir mənayı deyil, ümumən mənayı nəzərdə tutur. Mətnin bütövlüyü kommunikativ məkanda daxili və xarici bütövlüyün vəhdəti kimi mövcud olur.

İstənilən verbal nitq vizual mətnlərə yaxınlaşır, çünki verbal nitq səs işarələrindən ibarətdirsə, incəsənət əsərləri qeyri-verbal işarədir. Lakin mahiyyətcə, onlar bütövlükdə mətn işarələri hesab olunur. Əgər səs işarəsi qulaq vasitəsi ilə qəbul olunursa, rəsm əsərləri, tablolar rənglərə görə dərk olunur. Deməli, hiss üzvlərinə görə qəbul olunan mətn işarələri insanın koqnisiya sistemində mürəkkəb proseslərdən keçərək dekodlaşır və onun kommunikasiya ehtiyaclarını ödəyir. İnformasiya ötürülməsi zamanı verbal və qeyri-verbal işarələrin sintezindən istifadə olunur. Onlar semiotik baxımdan mürəkkəbləşdirilmiş mətnlər adlandırılır. Söhbət söz və ikonik işarələrin sintezindən gedir. Məsələn, söz işarəsi ilə ikonik işarələrin sintezi. Belə sintezin yaradılmasında məqsəd informasiyanı qəbulədənə effektiv şəkildə çatdırmaqdır.

Mətn ilə işarə bir-biri ilə nə qədər üzvi şəkildə bağlı olsa da, bir-birindən fərqlənir. Danimarka qlossematika məktəbinin görkəmli nümayəndəsi L.Yelmislev bu fərqləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir.

I. Məzmun planı ilə bağlı:

1. Məzmun planının substansiyası. Buraya amorf, hələ formalaşmamış fikir, gələcək mətnin fikri obrazı daxildir.

2. Məzmun planının forması. Buraya amorf fikrin hansısa dilin strukturuna uyğunlaşdırılması və ifadəlilik imkanlarından istifadənin nəticəsi daxildir.

II. İfadə planı ilə bağlı:

3. İfadə planının substansiyası. Buraya məlumatın ötürülməsi ilə bağlı səs, təsvir, pantomima və s. daxildir.

4. İfadə planının forması. Verilən dilin fonetik tərkibi, əlifba, yazı, musiqi, rəqs və təsviri incəsənətin ifadəlilik vasitələri daxildir [2, 305-318]. Göründüyü kimi, L.Yelmislev semiotik kontiniumun dörd mərhələsini bu kontekstdə fərqləndirir. Birinci mərhələ müəllif fikrinin ilkin mərhələsini – dərin strukturu, ikinci mərhələ üst strukturu – mətnin maddi formasını tapacağı, mətn yaradacaq işarələri, üçüncü mərhələ mətnin işarəsi, material daşıyıcısı, dördüncü mərhələ isə kodlardır. Buradan belə məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, mətn ayrıca işarədir və ya kommunikantın fikirlərini bütöv şəkildə ifadə edən işarə və ya işarələrin məqsəd-yönlü düzülüşüdür, o, dərin struktura malikdir. İşarə isə fikrin yalnız üst qatına malik olan kod işarələridir. Deməli, işarə məzmun və ifadə planına, ifadə planı isə əlifbaya, fonemə, şərti işarələrə, musiqi notlarına, rəqs fiqurlarına, incəsənətdəki rənglərə malikdir [6].

Biz ətraf aləm haqqında düşüncələrimizi, mürəkkəb fikri əməliyyatların nəticələrini başqalarına mətn vasitəsi ilə çatdırırıq, başqaları ilə müxtəlif məzmunlu və müxtəlif yönlü kommunikasiyalar qururuq. Onları mətnin informativ səciyyəsinə çıxış edərək həyata keçiririk. İnformasiya qurumu çoxsəviyyəli sistemi özündə cəmləşdirir. Onların arasında mətnin semiotik aspekti ilə yanaşı, sintaktik, kommunikativ, semantik, informativ, iyerarxik və s. sistemləri qeyd edə bilərik.

Məlum olduğu kimi, semiotika üç tərkib hissəsindən ibarətdir: semantika, sintaktika və praqmatika. Semantika işarənin bildirdiyi predmeti və işarənin onun mənasına olan münasibəti əhatə edir, sintaktika işarələrin birləşmə xüsusiyyətlərini öyrənir, praqmatika isə işarə – insan (kommunikant və respient) münasibətlərini öyrənir.

Mətnə semiotik yanaşmanın təzahürü kimi, mürəkkəb sintaktik bütövlərə, eləcə də makromətnə informasiyanın linqvistik işarəsi kimi yanaşmaq lazım gəlir. Faktlara müraciət edək: *He was an old man who fished alone in a skiff in the Gulf Stream and he had gone eighty-four days now without taking a fish. In the first forty days a boy had been with him. But after forty days without a fish the boy's parents had told him that the old man was now definitely and finally salad, which is the worst form of unlucky and the boy, had gone at their orders in another boat which caught three good fish the first week. It made the boy sad to see the old man come in each day with his skiff empty and he always went down to help him carry either the coiled lines or the gaff and harpoon and the sail that was furled around the mast. The sail was patched with flour sacks and, furled; it looked like the flag*

of permanent defeat 'Qoca ikiavarlı balaca qayıqda Qolfstrimdə təkbaşına balıq tuturdu. Düz səksən dörd gün idi ki, dənizə çıxır, hər dəfə də əliboş qayıdırdı. İlk qırx gün ərzində oğlan da qoca ilə bərabər getmişdi, lakin sonra ata-anası onu başa salmışdı ki, bəs qoca açıq-aşkar salao adamdır, yəni bəxtsiz-in uğursuzun biridir; o da valideynlərinin təkidi ilə qocadan ayrılıb başqa qayığa keçmişdi, özü də elə birinci həftə ərzində evlərinə üç iri balıq gətirmişdi. Qocanın halı oğlanı yaman kə-dərləndirirdi; hər gün əliboş qayıtdığını görəndə ona əməlli-başlı yazığı gəlirdi. Oğlan axşamlar sahilə gedib qayıqdakı şey-şüyləri – kəndiri, yelkən dolanmış dor-ağacını, ya da nizəni daşımaqda qocaya kömək edirdi. Yelkən başdan-başa yamaq içindəydi. Dorağacına sarınmış bu köhnə kətan parçası ardıcıl məğlubiyyətlərə dü-çar olub darmadağın edilmiş alay bayrağına oxşayırdı' (Hemingway, 88).

stopE.Heminquey bu mikromətnə dil işarələrinin köməyi ilə qoca dənizçi haqqında bitkin və dəqiq informasiya verir; həmin informasiya mikromətnin se-mantikasını təşkil edir. Mikromətn bir informasiyanın işarəsidir. Bu mənada, mət-nə semiotik yanaşmanın əsasında informasiya daşıyıcısı kimi mətnin işarəsi xüsu-siyyəti dayanır.

Başqa bir misal: *The old man was thin and gaunt with deep wrinkles in the back of his neck. The brown blotches of the benevolent skin cancer the sun brings from its reflection on the tropic sea were on his cheeks. The blotches ran well down the sides of his face and his hands had the deep-creased scars from handling heavy fish on the cords. But none of these scars were fresh. They were as old as erosions in a fishless desert.* 'Taqətdən düşmüş, heyi kəsilməmiş yorğun qoca çox arıq idi; peysərini dərin qırışlar örtmüş, qonur rəngə çalan sifətini ləkələr bü-rümüşdü. Hər iki yanağı boyunca üzünəşağı səpələnmiş bu ləkələr qocanın ta boy-nuna qədər yayılırdı' (Hemingway, 102). Mətnə işarələr düzümü ixtiyaridir, onlar bu kontekstdə informasiya işarəsinə çevrilənə qədər inkişaf edir və genişlənir. İn-formasiyanın formalaşması- bütövləşməsi fonunda dinamikası konkret sistem çər-çivəsində baş verir. Bu üsulla həmin işarələr vasitəsi ilə taqətdən düşmüş, yorğun qoca, onun xarici görünüşü ustalıqla verilir. Beləliklə, mətnin semiotikası mətnə müxtəlif səciyyəli sistemlərdən biri kimi mövcud olur. Makromətn səviyyəsində isə semiotik yanaşma mikromətnlərin düşünülmüş, məqsədyönlü birliyi-ışarələrin sistemini nəzərdə tutur. E.Heminquey "Qoca və dəniz" povesti makromətnə nü-munədir və makromətnik işarədir. Həcmindən asılı olmayaraq bütün bədii əsərlər işarələrin lokal sistemidir. Semiotikanın ayrılmaz hissəsi sintaktikadır; o, mətnin-informasiyanın formalaşma kontinuumunun ifadəsidir; yüksələn xətlə mikrodan makroya qədər bütövləşmə hadisəsi ilə bağlıdır. Mətnin işarəsi ilə semantikasi arasındakı əlaqə şərtidir. Məsələnin şərtiliyi ondadır ki, i şərh mütləq mənada in-formasiyanın özü deyil, insanların həyatı praktikası nəticəsində formalaşmış ün-siyyət işarələridir. Həmin işarələr predmetdən, anlayışlardan tutmuş informasiya-ya qədərki məkanı əhatə edir. Nitq prosesində həmin şərti işarələr daxili leksikon-da şüurun üst qatına çıxır, onlar qiyabi təmsil etdiyi predmet və hadisələri, eləcə də informasiyaları ifadə edir. Məsələn, E.Heminquey "qoca dənizçi"si bədii tə-xəyyülün məhsuludur, biz o əsərdən danışarkən qoca bizim yanımızda deyil, o, söhbət əsnasında özü deyil, onu əvəz edən şərti işarələr iştirak edir, yaxud daxili nitqdə qeyri-verbal formada mövcud olur. Həm də onunla bağlı istənilən fikir və

mülahizələri digər mətndə bu yolla nöqsansız olaraq ifadə etmək mümkündür. Deməli, mətn informasiya verən böyük radiuslu işarədir, dil daşıyıcıları onu asanlıqla başa düşür, onun üzərində fikri əməliyyatlar aparırlar. İnformasiyanın törəməsi hər bir insan kollektivinin işlətdiyi, məxsus olduğu nitq fəaliyyəti alqoritmi üzərində baş verir.

Mətnin semiotikası XX əsrdə R.Yakobson, E.Benvenist, U.Eko, R.Bart, Y.M.Lotman, Y.Stepanov və başqaları tərəfindən öyrənilmişdir. Onlar mətnə semiotikanın əsas anlayışlarından biri kimi baxmışlar onların fikrincə, mətn formal və semantik cəhətcə bağlılığa və bütövlüyə malik işarələrin cəmidir. Onlar buraya şəkili, notu, cədvəli ritualı və s. daxil edirlər. Qeyd olunan işarələr insanların maddi və mənəvi ehtiyaclarından asılı olaraq meydana gəlmişdir. Buna görə də insan tərəfindən xüsusi məqsədlə yaradılan işarələr sistemi mətn adlandırılıla bilər. Fransız filoloqu J.Derrida bu konsepsiyadan çıxış edərək belə bir fikir irəli sürür ki, tekstdən kənar reallıq yoxdur. İnsan fəaliyyəti sayəsində maddi və mədəni obyektlər yaradılır, insan həmin obyektləri dərk etmək, şərh etmək qabiliyyətinə malikdir [1, 313]. Əgər qarşımızda olan obyekt şərhə gəlmirsə, tamlıq xüsusiyyətinə malik deyilsə, o, mətnlər silsiləsindən fərqlənmirsə, mətn adlandırılıla bilməz. Bütün mətnlər semiotik baxımdan aşağıdakı əlamətlərlə səciyyəvidir:

1. Operator üsulu. Buraya bütün hiss orqanları vasitəsi ilə təsir edən və dərk olunan vasitələr daxildir. Əvvəldə izah etdiyimiz kimi, işarələr insanın hiss orqanları vasitəsi ilə dərk olunur. Bunlar içərisində görmə və eşitmə səsli və yazılı nitqi əhatə edir və aparıcı rola malikdir. Mahiyyətcə səs və yazı işarəsi bir mahiyyətin iki formasıdır. İkonok, sxematik, ritual və s. işarələr də buraya daxildir.

2. Təsir sferası. Buraya mədəniyyət incəsənət, dilçilik, musiqi və s. sferalar daxildir. İstənilən mətn qarşı tərəfə təsir obyektini kimi baxır, mətnin pragmatikası da buna istiqamətlənir. Bunu mətnin ictimai həyatdakı funksiyası tələb edir. Bu kontekstdə təsir insanları yeni estetik duyuma və ya onun inkişafına, yeni dünya görüşə və ya onun təkmilləşməsinə, eləcə də yeni fəaliyyətə təhrik edir. Deməli, mətnin təsir sferası insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir.

3. İşarələrin təbiəti və miqdarı. Məsələn, hərf, işarə, rəng, forma. Qeyd olunan işarələr o vaxt ictimai məzmun daşıyır ki, o, ünsiyyətə xidmət edir. O halda həmin işarələr mətndir.

4. Mətnin funksional tipləri. Xəttilik, ikoniklik, kontinualıq (fasiləsizlik), məkanilik və s. Xəttilik nitqin əsas xüsusiyyətidir; müəyyən həddə daxilində fasiləsiz olaraq baş verir. İkonik işarələr isə qeyri-xəttdir, bu təbiətinə görə məkanilik də onunla oxşarlıq təşkil edir [6]. Bir-biri ilə sıx bağlı olan bu əlamətlər mətnin işarəvi xüsusiyyətlərini düzgün anlamağa istiqamətləndirir. Onu kiçik bir makromətn əsasında nəzərdən keçirək:

A Flea, a Grasshopper, and a Leap-frog once wanted to see which could jump highest; and they invited the whole world, and everybody else besides who chose to come to see the festival. Three famous jumpers were they, as everyone would say, when they all get together in the room.

"I will give my daughter to him who jumps highest," exclaimed the King; "for it is not so amusing where there is no prize to jump for".

The Flea was the first to step forward. He had exquisite manners, and bowed to the company on all sides; for he had noble blood, and was, moreover, accustomed to the society of man alone; and that makes a great difference.

Then came the Grasshopper. He was considerably heavier, but he was well-mannered, and wore a green uniform, which he had by right of birth; he said, moreover, that he belonged to a very ancient Egyptian family, and that in the house where he then was, he was thought much of. The fact was, he had been just brought out of the fields, and put in a pasteboard house, three stories high, all made of court-cards, with the colored side inwards; and doors and windows cut out of the body of the Queen of Hearts. "I sing so well," said he, "that sixteen native grasshoppers that have chirped from infancy, and yet got no house built of cards to live in, grew thinner than they were before for sheer vexation when they heard me".

It was thus that the Flea and the Grasshopper gave an account of themselves, and thought they were quite good enough to marry a Princess.

The Leap-frog said nothing; but people gave it as their opinion, that he therefore thought the more; and when the housedog snuffed at him with his nose, he confessed the Leap-frog was of good family. The old councilor, who had had three orders given him to make him hold his tongue, asserted that the Leap-frog was a prophet; for that one could see on his back, if there would be a severe or mild winter, and that was what one could not see even on the back of the man who writes the almanac.

"I say nothing, it is true," exclaimed the King; "but I have my own opinion, notwithstanding".

Now the trial was to take place. The Flea jumped so high that nobody could see where he went to; so they all asserted he had not jumped at all; and that was dishonorable.

The Grasshopper jumped only half as high; but he leaped into the King's face, who said that was ill-mannered.

The Leap-frog stood still for a long time lost in thought; it was believed at last he would not jump at all.

"I only hope he is not unwell", said the house-dog; when, pop! He made a jump all on one side into the lap of the Princess, who was sitting on a little golden stool close by.

Hereupon the King said, "There is nothing above my daughter; therefore to bind up to her is the highest jump that can be made; but for this, one must possess understanding, and the Leap-frog has shown that he has understanding. He is brave and intellectual".

And so he won the Princess.

"It's all the same to me," said the Flea. "She may have the old Leap-frog, for all I care. I jumped the highest; but in this world merit seldom meets its reward. A fine exterior is what people look at now-a-days".

The Flea then went into Foreign Service, where, it is said, he was killed.

The Grasshopper sat without on a green bank, and reflected on worldly things; and he said too, "Yes, a fine exterior is everything--a fine exterior is what

people care about". And then he began chirping his peculiar melancholy song, from which we have taken this history; and which may, very possibly, be all untrue, although it does stand here printed in black and white (Andersen, 211) 'Bir gün Birə, Cırcırma və Qurbağa ən yüksəyə kimin tullana biləcəyini bilmək istəyirlər; və onlar bu məqsədlə təşkil olunan yarışda iştirak etmək istəyənlərin hamısını dəvət edirlər. Otaqda hamı bir yerə yığıldıqdan sonra hansının yüksəyə tullanan qalib məşhur idmançı olacağını müəyyənləşdirmək qərarına gəldilər.

"Mən qızımı ən yüksəyə tullanan kəsə verəcəyəm,"- Kral ucadan dedi; "çünki, tullanmaq üçün mükafat olmayanda əyləncəli olmur".

Birə ilk olaraq irəli çıxdı. O, cəld hərəkətlərlə hər tərəfə baş əydi; O, alicənab idi və daha çox tənha insan həyatına vərdiş etmişdi və bu onun üçün çox əhəmiyyət kəsb edirdi.

Sonra Cırcırma ortaya çıxdı. O, nəzərə çarpacaq dərəcədə ağır, lakin ədəbli idi və yaşıl forma geyinmişdi, o bu formanı doğulduqdan bəri geyinirdi; bundan başqa, o dedi ki, çox qədim Misir ailəsindəndir və o vaxtlar bu barədə çox düşünmüşdü. Faktiki olaraq, o, çöllərdən gəlmişdi və kartlardan hazırlanmış üç mərtəbəli, rəngli tərəfi içəridə olan, qapı və pəncərəli Dama Ürəkdən kəsilmiş üç mərtəbəli kardon ev qurmuşdu. "Mən elə yaxşı oxuyuram ki, uşaqlıqdan cırcırma məni eşidən zaman açıq şəkildə pərt olmalarından əvvəlki vəziyyətindən arıqlamışdı. O, dedi".

Beləliklə, Birə və Cırcırma özlərini təqdim etdi və Şahzadə ilə evlənmək üçün kifayət qədər yaxşı olduqlarını düşündülər.

Qurbağa heç nə demədi; lakin insanlar öz fikirlərində düşündülər ki, ev iti onu burnu ilə qoxuladığı zaman qurbağanın yaxşı ailədən gəldiyini etiraf etdi. Danışmamaq barədə üç əmr vermiş qoca müşavir təsdiq etdi ki, qurbağa peyğəmbərdir; əgər ciddi və ya mülayim qış olarsa, bunun üçün onun arxasına baxmaq olar və buna görə də hətta almanax yazan insanın arxasında bunu görmək olmaz.

"Mən heç nə demirəm, bu düzdür",-Kral bildirir; "lakin buna baxmayaraq, mənim öz fikrim var.

İndi yarış başlanmalı idi. Birə elə hündürə tullandı ki, heç kəs onun hara getdiyini görə bilmədi; beləliklə, onlar təsdiq etdilər ki, o, ümumiyyətlə, tullanmadı və bu, biabırçılıq idi.

Cırcırma bunun yarısı qədər tullandı; lakin o, Kralın üzünə tullandı, o dedi, ki, bu nəzakətsiz davranışdır.

Qurbağa uzun müddət fikirlərə qərq olaraq dayandı; hamı inanırdı ki, o, ümumiyyətlə, tullanmayacaq.

"Mən yalnız ümid edirəm ki, o, xəstə deyildir",- ev iti dedi; **o, özünü cəmlədi:**, hop! O, yaxınlıqdakı balaca qızıl stulda əyləşən Şahzadənin dizinin üstünə tullandı.

Burada Kral dedi: "mənim qızımdan yüksək heç nə yoxdur; odur ki, onun istinad etmək mümkün olan ən yüksək tullanışdır; lakin bunun üçün, anlayışı başa düşmək lazımdır və Qurbağa bu anlayışa malik olduğunu göstərdi. O, cəsur və zəkaldır".

Və o, Şahzadəni qazandı.

“Mənim üçün fərqi yoxdur”, - Birə dedi. “O, Qurbağaya gedə bilər. Mən ən yüksəyə tullandım; lakin bu dünyada ləyaqət bəzən öz mükafatını alır. İndi insanlar gözəl xarici görünüşə fikir verirlər”.

Sonra Birə hərbi xidmətə getdi və deyillər orada öldürüldü.

Cırcırma yaşıl sahilə oturduldu; dünyanın işlərini götür qoy edirdi və o da dedi ki, “Bəli, insanların maraqlandığı əsas gözəl xarici görünüşdür”. Sonda o, öz melanxolik nəğməsini oxumağa başladı və buradan da biz bu hekayəni götürmüşük; bunların ağ qara hərflərlə yazılmasına baxmayaraq, bunlar çox güman ki, həqiqi olmaya bilər”.

Qeyd olunan makromətn hiss orqanları görmə və eşitmə vasitəsi ilə dərk olunur; yəni insanın hiss üzvləri lazım olan işarələri qəbul edir. İşarələrin kodlaşması və ya dekodlaşması mətnin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün vacib şərtidir. Bu işarələr digərləri ilə müqayisədə daha aktivdir. Bu mətn bədi ədəbiyyat sferasına daxildir, yəni sferalar sisteminin özünün fərqləndirici xüsusiyyətləri vardır; ədəbiyyat sferası təsviri incəsənət sferasından fərqlənir. İşarələrin təbiətinə görə, bu makromətn səsli işarələrin sistemindən ibarətdir və onların sistemi mikromətnlərin sisteminə əsaslanır. Həm də o, kontinualdır; fikrin amorf formasından daxili nitqdə qeyri-verbal formaya qədər dərin struktur çərçivəsində mövcud olur və verbal nitqə çevrildə isə artıq işarələrə və işarələr sisteminə malik olur. Yuxarıda semiotik işarə ilə mətni fərqləndirərkən biz mətni daxili struktura qədərki mərhələnin vahidi kimi, üst struktura keçəndən sonrakı mərhələni isə işarə kimi qəbul edildiyini göstərmişik. Əslində bunlar bir əqli prosesin mərhələləridir, onun inkişafı kontinual səciyyə daşıyır. Bunlarla yanaşı, digər semiotik işarələr özü də mətnidir. Məsələn, dünya xalqlarının milli geyimləri özü bir mətnidir və xüsusi semiotik işarələrin daşıyıcılarıdır; onlardakı paltarların rəngi, forması, ölçüsü həmin işarələrin sistem vahidləridir. Dünya xalqlarının hamısında müşahidə olunan bu işarələr sistemi bütöv bir milli şüurun ifadəsidir.

Semiotikanın əsas məsələlərindən biri də praqmatikadır. “Praqmatika” terminə XIX əsrin sonlarında Ç.Pirs tərəfindən müraciət olunmuş və XX əsrin əvvəllərində isə Ç.Morris tərəfindən semiotikanın bir bölməsi kimi işlənmişdir. Ç.Morrisin fikrincə, praqmatika işarənin mahiyyətini müəyyənləşdirməyin əsas faktorudur. İşarələrin qlobal sistemi kimi mətnin praqmatikası müəlliflə resipient arasındakı kommunikasiyanın əsas şərtidir; müəllif mövqeyinin mətnin mahiyyətinə hopdurulmasıdır. Əslində bu, mətnin-ışarənin kommunikativ dəyərini müəyyənləşdirir. Yuxarıda verilmiş mətnə mətn praqmatikası aşağıdakı mikromətnə ifadəsini belə tapmışdır:

“Mənim üçün fərqi yoxdur”, - Birə dedi. “O, Qurbağaya gedə bilər. Mən ən yüksəyə tullandım; lakin bu dünyada ləyaqət bəzən öz mükafatını alır. İndi insanlar gözəl xarici görünüşə fikir verirlər”.

Bu, işarələrin qlobal sisteminin ümumi ideya istiqamətidir; daşdığı dəyərdir, ən nəhayət, müəllif mövqeyidir. Müəllifə görə, ləyaqət həmişə öz haqqını tapa bilmir, insanlar indi daha sadələvhüdür; xarici görünüşə fikir verirlər. Bu müəllif müşahidələrinin sosial mühitə verdiyi qiymətləndirmədir. Mətnin praqmatikası da bundan ibarətdir.

Sintaktika isə nitq zəncirində cümlələr, dialoqlar və diskurslardakı işarələr-arası münasibətləri bildirir. Bunun nəticəsində nitqdə dilin ümumi mövcud qayda-ları əsasında bir cümlədən digərinə keçidi təmin olunur, mikro və makrosistem formalaşır. İşarələr aləmi həmişə hərəkətdədir, bəzən o, “mətn” anlayışı ilə də əvəz olunur, o, özü isə ikinci plana keçir. Mətn işarələrdən təşkil olunmuş möhkəm bağlılığa, semantik bütövlüyə malik, bitkin quruluşa malik vahiddir. Ümumən, mətndə işarələrarası münasibətlər, qeyd etdiyimiz kimi, mövcud dilin ümumi qay-daları əsasında formalaşır. Mətn işarələrin integrativliyidir fikri irəli sürüləndə, şübhəsiz ki, bu məqam nəzərdə tutulur; yəni semiotikanın üç parametrinin üçü də burada integrasiya olunur. Sintaktikada makrosistemə doğru işarələrin əlaqələn-məsi cümlədən mətnəqədərki məkanı əhatə edir. Buraya cümlələrin qurulması, mikromətdə onların əlaqələnməsi və makrostrukturun formalaşmasına qədərki əlaqələnmənin sistemi, bu aspektdə işarələrarası münasibətlər daxildir. Yuxarıda verilmiş misalda makromətn çoxlu sayda mikromətnlərin məqsədyönlü düzümün-dən, bütövləşməsindən formalaşmışdır.

Mətn çoxsəviyyəli sistemə malikdir; bu sistemə işarə – söz, işarə – cümlə, işarə – mürəkkəb sintaktik bütöv daxildir. Qeyd olunmuş işarələrin iyerarxiyası onların qlobal sistemini formalaşdırır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Деррида Ж. О грамматологии. М.: Ad Marginem, 2000.
2. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка М.: КомКнига, 2006.
3. Лотман Ю.М. Семиосфера. Санкт-Петербург: Искусство СПб, 2000.
4. Мамедов А. Эксплицитные средства выражения причинно-следственных отно-шений в английском тексте // Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri. 2004, № 2, s.388-392.
5. [articlekz.com>article/12371](http://articlekz.com/article/12371).
6. [StudFiles.net>preview/3047920/page:2/](http://StudFiles.net/preview/3047920/page:2/).

Mənbələr

7. Andersen H.Ch. Complete Fairy Tales. Translated by Jean Hershel. Translation of “The Tallow Candle” by Compass Languages. San Diego: Canterbury Classics 2014.
8. Hemingway Ernest. The Old Man and the Sea. Reissue edit, Scribner, 1995 (<https://www.amazon.com/Old-Man-Sea-Ernest-Hemingway/dp/0684801221>).

Summary

Aysel Mammadbayli Semiotic Approach to the Text

The article is devoted to the study of the semiotics of the text. This article describes the textual nature of the text based on examples taken from English sources, which are analyzed from the point of view of the three constituent parts of semiotics (semantics, syntactics and pragmatics). Having examined the work of such scholars as R.Jacobson, E.Benvenist, U.Eco, R.Barth, J.M.Lotman, and J.Stepanov, it is noted that according to these researchers, the text is one of the basic concepts of semiotics.

Taking into consideration the above-mentioned, the author comes to the conclusion that text is a global sign system.

Резюме
Айсель Мамедбейли
Семиотический подход к тексту

Статья посвящена изучению вопросов семиотики текста. В данной статье описывается знаковая природа текста на основе примеров, взятых из англоязычных источников, которые анализируются с точки зрения трех составных частей семиотики (семантики, синтактики и прагматики). Подвергнув рассмотрению работы таких ученых, как Р.Якобсон, Е.Бенвенист, У.Эко, Р.Барт, Ю.М.Лотман, Ю.Степанов, отмечается, что по мнению этих исследователей, текст является одним из основных понятий семиотики.

Принимая во внимание вышеизложенное, автор приходит к выводу, что текст представляет собой глобальную знаковую систему.

Rəyçilər: fil.f.d., dos.A.Hacıyeva, fil.f.d. A.Yusifova

Chingiz Garasharly
AUL

THE WAYS OF TRANSLATION OF ENGLISH CULTURALLY COLOURED LEXICON

Key words: *culture, language, lexicon, realities, translation, metaphor.*

Açar sözlər: *mədəniyyət, dil, leksion, realilər, tərcümə, metafor.*

Ключевые слова: *культура, язык, лексикон, реалии, перевод, метафора.*

During the whole history of the English people their culture and language have developed paralelly like other cultures and their languages. As a result of this mutual influence the English language was enriched with culturally coloured words and idiomatic expressions. This layer of lexicon refers to the semantical field ununderstandable for representatives of other cultures as they creat some difficulties both in communication and translation. As this fact shows, learning the grammatical structure of any language is only one aspect of the language which is not enough for successful communication.

Culturally coloured words or linguistic realities can be denotative or connotative for their meaning. The former comprises the words denoting the objects or notions referring solely to a concrete nation. For instance, **bacon and eggs, hot dog, sundowner, health stamp** and many others originally were used by English-speaking peoples as a part of their culture. These denotative realities have no semantical equivalents in other languages as the objects and notions they denote are not characteristic of the culture of other nations. Therefore their translation into other languages can be realized descriptively, through explanation.

Contrary to this group of realities, the connotations or connotative linguistic realities that are devoid of the notion of a concrete object or a notion, find their expression in other languages in different structural forms. In short the same metaphorical meanings can occur in any language within lexically different combinations.

Culturally coloured words have been researched by many linguists for their importance for English language learners. As is known, such words refer to a spesific semantic field not familiar for language learners as they reflect directly the culture of a concrete nation — their life-style and mentality, traditions and customs, their historical facts and religious outlook, etc. For this reason, the denotations and connotations denoted by culturally colured words or linguistic realities are understandable for the people who speak that language, but the representatives of other cultures have to get acquainted with this lexicon for normal communication and correct translation. Otherwise there would be serious difficulties in understanding and translating the linguistic realities into another language.

In order to remove this difficulty in the field of interpretation of culturally coloured words, expressions, idioms, slangs, jargons, etc. related questions were long dealt by linguists (1; 3; 4; 5), although the problem still remains actual.

Actuality of the question is connected with the fact, that the English language has become a global language, the language through which worldwide political, economic, scientific, cultural questions are dealt with.

It is generally admitted, that the translation of culturally coloured words requires creating analogical semantic equivalent of the original. This is a right approach, as the culturally coloured expressions of one language cannot be translated into another language literally. Therefore the translator has to create the functional, stylistic, emotional analogy of the original one by means of different structural elements, by combination of different words having a similar semantical meaning. In this sense the idea that «translation is presenting the text of one language by using the structural forms of another language» is quite acceptable.

The translator should take into consideration the possibility of presenting the analogical idea expressed in the original text no matter in what way, through which structural model this idea is presented in another language. Important is to be able to present the idea of the original reality or culturally coloured word.

For instance, English idiomatic expression **Gretna Green Marriage** denoting «a quick marriage» has no lexical equivalent in the Azerbaijanian language as it is associated with an English tradition of marrying in Gretna Green village where this process was realized very quickly and easily and this attracted many young couples to that village for getting married. Naturally it would not be possible to translate this expression into the Azerbaijani language literally, as it reflects an old English tradition of marriage. However the Azerbaijani language has its own expression for presenting the idea of the «quick/easy marriage», although lexically it is quite different. However semantically it has the same function for denoting the idea of a quick or easy marriage: **tezbazar evlilik** or **atüstü evlilik**.

Literally these expressions denote «a quick-shopping marriage» (1) and «the marriage on horse» (2), although semantically they have the same idea as the English **Gretna Green Marriage**.

Consequently it is observed that translation of the same idea by means of structurally, lexically different words and word combinations of another language is theoretically possible, as the same concepts can occur in different languages in different ways. It is connected with the fact that all peoples have a similar way of thinking although they express it in lexically different ways. No matter how much structural difference between them there may be, logically these different structures serve the expression of the same idea.

However it should be noted that finding the semantical equivalent of the original metaphorical expression in another language depends on knowledge and experience of the translator in the field of native phraseology. As our research shows, the native language has a large potential of linguistic elements able to serve for right translation of emotionally coloured expressions of the English language.

Simultaneously the translator should be able to value the «contextual situation» and have a specific ability of conceiving the original text.

The artistic translation of the original is possible when the translator tries not to choose an externally suitable form, but the form which semantically or functionally coincides the original.

However, a translator tending to find externally identical forms for translation instead of searching the functional equivalent is considered to be inexperienced.

As was already mentioned, the culturally coloured expressions in the English language are associated with the life style, traditions, religious and mythological concepts, mentality and psychology of what the translator should have a deep information in order to be able to value the situation, the concept the translator wants to present.

As our experience demonstrates, a great number of English culturally coloured expressions turn out to have semantical equivalents in Azerbaijani language. This proves that emotional, stylistic concepts are common for different nations not depending on the way they find their expression in the language:

To blow one's own trumpet («to praise oneself»). The idiom originates from an old English tradition of providing competitions, where the participants used to greet the nobles, and the knights, blew their trumpets as well as possible in order to attract the attention of the nobles. Hence «blowing one's own trumpet» got metaphorical meaning of praising oneself: **She's very good at blowing her own trumpet** [2, 127].

The concept of «praising himself» is found its expression in Azerbaijani language in two ways — descriptively and by means of native metaphorical expressions. If the expression «özünü tərif etmək» is the descriptive translation not keeping the emotion of the English idiom, the idiomatic versions of this expression such as **özünü göylərə qaldırmaq** (literally «to raise oneself to the heaven») has an emotiveness similar to that of the English «to blow one's own trumpet».

All's well that ends well denoting «even if there were problems, there can be happy endings» has an emotive versions in the Azerbaijani language, although it occurs lexically in completely different way. They have in their semantics different degrees of emotiveness. For instance, **yaman günün ömrü az olar** (literally «bad day lasts very short») has lower degree of emotion, while the idiom **hər gecənin bir gündüzü var** (lit. «every night has its own day time») is emotionally much more equal to the original English idiom.

Until the cows come. This idiom is used to show a long period of time boring and useless to wait: **You can argue your case until the cows come home, but you still won't convince me** [2, 298].

For denoting such a long and resultless period of time the Azerbaijanis use semantically and emotionally equal expression **dəvənin quyruğu yerə dəyəndə** (lit. «when the camel's tail touches the ground»).

To get Irished up («to become crazy») is associated with the aggressiveness of the Irish immigrants who served as police during settlement of North America. This characteristic feature of the Irish immigrants gave rise to appearance of this idiomatic expression.

It has an emotional equivalent in Azerbaijani phraseology equal to the stylistic function of the original: **cin atına minmək** (lit. «to get on the devil's horse»).

The dictionary meaning of many English culinary terms were added some connotations making the statement emotional and expressive. Most of these

metaphorical meanings are discovered in the Azerbaijani language in different structural forms, promoting to keep the stylistic colour of the original in the translation:

Bacon. Together with its dictionary meaning **bacon** has got the meaning of «food»: **to bring home the bacon** («to provide food for one's family»): **He was a steady fellow, who always brought home bacon** [6, 43].

The transparent semantical equivalent of this idiomatic expression in Azerbaijani language is the idiom including the word **çörək** («bread») which replaces **bacon** in the similar construction: **evə çörək gətirmək** (lit. «to bring home bread»).

Like in the English language, the expression means «to provide one's family with food», hereby serving as the semantical, emotional equivalent for translating the original one.

To be sandwiched denotes to fit or place tightly or with difficulty between two other things: **Our car was sandwiched between two big trucks, almost touching them; I'm very busy but I'll sandwich that job in between visitors** [2, 1194].

The connotation of **to be sandwiched** can be translated into the Azerbaijani language by the metaphorically used «pərçim olmaq» (lit. «to be stuck»).

The names of some Indian specific objects have got metaphorical meaning in American English:

Toboggan (a light frame or board sometimes on metal blades, used for sliding over snow, especially down slopes for sport) [2, 1416] in combination with the word **price** is used to denote **to sharply decrease: prices tobogganed** «prices sharply decreased» [2, 667].

The semantical equivalent of this idiom is the Azerbaijani **su qiymətinə düşmək** (lit. «to fall down to water price»), which has the same emotiveness as **prices tobogganed**.

Tomahawk (an Indian axe. Indian tribes used this instrument as a weapon at usual wars that often took place between Indian tribes. Accordingly there appeared some idiomatic expressions such **to raise the tomahawk** («to start warfare») and its antonym **to bury the tomahawk** («to stop the war»).

And these idiomatic expressions appear to have semantical equivalents in the Azerbaijani language in a similar lexical units. **To raise the tomahawk** is equal for its semantical and emotional meaning to Azerbaijani «**qılıncı qınından çıxarmaq**» (lit. «to take the sword out of its case»), while its antonymous one – **to bury the tomahawk** is equal to «**qılıncı qınına qoymaq**» (lit. «to put the sword into its case») «to begin the war».

As is seen, contrary the denotative culturally coloured words, those with metaphorical function potentially have semantical equivalents in other languages, what we vividly see on the examples of Azerbaijani language. Thus on the basis of our researches we find out that culturally coloured metaphors in the English language have semantical, functional equivalents in Azerbaijani language which can serve for exact translation from English into Azerbaijani language and as they help keep semantical, stylistic colour of the original. However translation of

English culturally coloured idioms by means of their Azerbaijanian idiomatic equivalents require a better knowledge about Azerbaijanian phraseological system without what the normal translation would not be possible.

The used literature

1. Humboldt von Wilhelm. On language: The diversity of human language structure and its influence on the mental development of mankind. Cambridge University Press. 1988, 215 p.
2. Longman Dictionary of English Language and Culture. Longman, 1998, 1568 p.
3. Sapir Edward. Selected Writings of E.Sapir in Language, Culture, and Personality. University of California Press, 1949, 286 p.
4. Whorf Lee Benjamin. Language. Thought and Reality. Massachusetts Institute of Technology Press, 1956, 342 p.
5. Потебня А.А. Из лекций по теории словесности. //Русская словесность: Антология, М.: 1997, 166 с.
6. McCay A.A. Dictionary of American Idioms. Baron's, 2012.

Xülasə

Çingiz Qaraşarlı

İngilis mədəni çalarlıqlı leksikasının tərcüməsi yolları

Məqalə bu gün aktual hesab olunan problemlərdən biri – ingilis dilindəki milli-mədəni çalarlıqlı ifadələrin tərcüməsi məsələsinə həsr olunub. Milli-mədəniyyətdən qaynaqlanan söz və ifadələr öz denotativ və konnotativ xüsusiyyətlərinə görə başqa dillərə asanlıqla tərcümə edilmir. Bu onunla bağlıdır ki, milli çalarlıqlı dil realitərinin semantikasında məhz bu dili danışan xalqın tarixi gerçəkliyi, həyat və düşüncə tərzini, dünyagörüşü əks olunur. Araşdırma nəticəsində bu qənaətə gəlmək olur ki, konkret bir xalqın həyatına aid olan obyekt və məfhumları bildirən denotativ realilər təsviri yolla, konnotativ realilər isə onların doğma dildəki semantik ekvivalentləri vasitəsilə tərcümə edilə bilər.

Резюме

Чингиз Гарашарлы

Способы перевода английской культурно-окрашенной лексики

Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме – переводу английских культурно окрашенных слов. При переводе слов и выражений, отражающих национальную культуру возникают определенные трудности. Это связано с тем, что в семантике культурно окрашенных слов отражаются исторические реалии, образ жизни, мышление и мировоззрение народа, говорящего на этом языке. В результате исследования можно прийти к заключению, что денотативные реалии, отражающие объекты и понятия, относящиеся к тому же народу, переводятся описательно, тогда как коннотативные реалии можно переводить посредством их семантических эквивалентов в родном языке.

Rəyçilər: fil.f.d. dos. R.Şabanov, fil.f.d., dos. K.Cəfərova

Elmira Məmmədova
BSU

BALIQ KOMPONENTLİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR ARASINDA VARIANTLIQ

Açar sözlər: *frazeoloji vahidlər, variantlıq, balıq komponenti, Azərbaycan dili, rus dili.*

Key words: *phraseological units, variant, a component is fish, Azerbaijani, Russi.*

Ключевые слова: *фразеологические единицы, вариантность, компонент рыба, азербайджанский язык, русский язык.*

Zaman keçdikcə dildə sözün semantik həcmi daralır və ya genişlənir [7, 188]. Dilçilikdə belə proseslərin öyrənilməsi vacib məsələlərdən biridir.

Ə.Rəcəbli “Göytürk dilinin leksikası” kitabında bu hadisəyə öz münasibətini bildirmişdir: “Söz öz mənalardan birini, yaxud bir neçəsini itirir, əvvəlkinə nisbətən az mənada işlənirsə, buna mənənin daralması deyilir. Dildə mənənin daralması mənənin genişlənməsinə nisbətən az baş verir. Müasir dillərdə bəzən sözün ümumxalq dilindən alınaraq bütün mənələrdən təcrid edilib təkə termin kimi işlədilməsi də mənənin daralmasına aiddir. Sözün öz mənasından birini və ya bir neçəsini itirib mənaca daralmasına tarixi daralma, sözün termin kimi işlədilmək üçün digər mənalardan təcrid edilib bir mənada işlədilməsinə texniki daralma deyilir” [5, 35].

Azərbaycan dilinin Etimoloji lüğətində *balıq* sözünün altı mənası verilmişdir: 1. palçıq/gil; 2. divar və ya divarla əhatə olunmuş şəhər; 3. qala, istehkam; 4. şəhər; 5. şəhər kənarı; 6. zoonimim – balıq. B.Əhmədov *balıq* sözünü bu cür izah etmişdir: “Zənn edirəm ki, palçıq (su) kəlməsi ilə bağlıdır, “sudayaşayan” mənasını verir” [3, 28].

Balıq sözünün etimologiyası ilə bağlı fikirlər müxtəlif olmuşdur. Etimoloji lüğətin məlumatı əsasında E. Şükürlü yazır: “Həm qədim türk yazılı abidələrində, həm də müasir dilimizdə müxtəlif mənələrdə işlənən *balık* sözü bizə deməyə əsas verir ki, qədim türk dilində *bal* mənə etibarilə *durğun, palçıqlı su* mənasını bildirir. *Balık* sözünün yuxarıda göstərilmiş mənalari, onların eyni semantik kökdən qaynaqlandığını göstərir. *Balık* sözünün quruluşuna nəzər saldıqda, eyni zamanda türk dillərində sözlərin formalaşma mexanizmini göz önünə alaraq bu sözün iki morfemdən – *bal/ərzaq* mənasını bildirən söz/morfemindən, eyni zamanda adlardan və fellərdən ad düzəldən *+ık* morfemindən yarandığını söyləməyə əsas verir” [6, 75].

Balıq sözü ilk dəfə Türk dillərində “Göy Türk” yazılı abidələrində təxminən min iki yüz il bundan əvvəl istifadə olunmuşdur. S.Əliyeva “Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər” adlı disertasiyasında bu haqda yazmışdır: “Qədim türk mənbələrində 8 dəfə rast gəlinən *balık* sözü “şəhər” mənasındadır. V.V.Radlov qeyd edir ki, *balık* “divarla əhatə olunmuş şəhər” deməkdir. Bu söz Balık Yurd (İsmayilli rayonu), Balık-Yeri (Qəbələ rayonu) və Xaraba - Balık toponimlərində öz əksini tapmışdır” [4, 43].

Müasir Azərbaycan dilində bəzi sözlərin mənə həcmi əvvəl ifadə etdikləri mənalarına nisbətən müəyyən qədər daralmışdır. *Balıq* sözü də belə sözlərdən biridir. Müasir dövrdə *balıq* sözü də daralmış və bir mənada işlənir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *balıq* sözü izahı bu cürdür: “Balıq - qəlsəmə ilə tənəffüs edən, temperaturu dəyişən, üzgəclə hərəkət edən su heyvanı” [1, 34].

Beləliklə, bugünkü gündə *balıq* sözünün mənası daralaraq sadəcə suda yaşayan heyvan adı kimi işlənir (dialektlərdə, ədəbi dildə *balıq* sözü “şəhər və suda yaşayan heyvanın adı” mənalarında saxlanılmışdır).

Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemi frazeoloji variantlarla çox zəngindir.

Bu barədə H.Bayramov yazır: “Dildə eyni mənəni ifadə etmək üçün frazeoloji vahidin leksik, leksik-qrammatik, qrammatik cəhətdən dəyişikliyə uğramasına frazeoloji variasiya, bunun əsasında yaranan belə sabit birləşmələr isə frazeoloji variantlar deyilir”[2, 147]

Bu məqalədə tərkibində *balıq* komponenti frazeoloji vahidlərdə variantlıq tədqiq edilir. Biz frazeoloji vahid terminini geniş mənada işlədirik və hesab edirik ki, atalar sözü frazeoloji vahidlərin tərkib hissəsidir.

Bildiyimiz kimi, frazeoloji vahidlər xalq arasında yayıldıqca onların müxtəlif variantları əmələ gəlir. Bu variantların yaranması bəzən dialektlər hesabına, bəzən də birləşmənin ağızdan-ağıza keçərkən dəyişikliyə uğraması hesabına baş verir. Dilimizdə, adətən, variantlar birləşmənin tərkibindəki bir və ya iki sözün dəyişməsi hesabına baş verir. Bu cür leksik əvəzlənmələr *balıq* sözü işlənən frazeoloji birləşmələrdə və atalar sözlərində baş verir.

Balıq sözü ilə işlənən frazeoloji vahidlər eyni və ya yaxın mənəni ifadə edən frazeoloji vahidlər vardır. Variantlıq prosesində frazeoloji vahid öz mənə bütövlüyünü və ya toxunulmazlığını saxlamaqla ifadə, tərkib dəyişikliyinə uğrayır. Variant terminini adı altında eyni məzmunun müxtəlif formaları başa düşülür.

Frazeoloji vahidlərin və atalar sözlərinin variantları isə komponentlərdən birinin başqa bir sözlə əvəz edilməsi nəticəsində mənəyə heç bir xələl gəlmədikdə mövcud olur ona görə ki, frazeoloji vahidlərdə variantlıq invariantlıqla bağlıdır.

Variantlıq həm Azərbaycan, həm də rus dilinin əksər frazeoloji vahidləri üçün səciyyəvidir. Frazeoloji vahid söz səviyyəsində əlaməti özündə saxladıqca variantlıq mümkündür. Frazeoloji variantlar ümumi mənəyə malik olub, obrazlı struktura ekspressiv – üslubi çalarlığın bir olması ilə seçilir. Azərbaycan və rus dillərində eyni ekvivalent mənəli frazeoloji vahidlərin *balıq* komponenti işlənir və belə vahidlərin bir qismi arasında variantlıq mümkündür:

Balıq istəyən özünü suya vurur frazeoloji vahidin mənası: nəyisə əldə etmək üçün zəhmət çəkmək lazım olduğunu bildirir. Bu frazeoloji vahidin sinonimləri, variantları vardır: Balıq istəyənin quyruğu suda gərək; Balıq tutan islanmaqdan qorxmaz; Ayaq islanmayınca balıq tutulmaz; Könlü balıq istəyən, quyruğunu suya vurur; Könlü balıq istəyən özünü soyuq suya verər; Könlü balıq istəyən quyruğunu buza qoymalıdır; Könlü balıq sevən quyruğunu soyuq suya qoyar; Könlü balıq sevən kunasını soyuq suya da durar; Könlü balıq istəyənin quyruğu suda gərək; Balıq istəyən kişi özünü suya vurur; Balıq istəyən gönü suya qoyar; İstəsən balıq yemək, gərəkdir suya girmək; Quru donla yaş balıq tutulmaz; Şam yanmasa, başına pərvanə dolanmaz; Könlü yemiş istəyən dolanar tağ başına; Sümük sındı-

ran əti doyunca yeyər; Çalışmaq hər nəyə sarılsa, qızıl olur; Gül istəyən tikanını da istəmək gərək; Güllü istəyən tikanını da istəməlidir; Yaxşı rəncbər çörəyi daşdan da çıxardar; Zəhmət çəkən bal yeyər; Zəhmət yemək istəmir, amma özü yedirdir; Zəhmət çəkməyən rahat görməz; İşləməyən dişləməz; İstəyirsən bal-çörək, al əlinə bel kürək. Rus dilində: Без труда не вынешь и рыбку из пруда; Без труда нет добра; Кто сеет да веет, тот не обеднеет; Хлеб ешь зубами, а дело делай руками; Чтобы рыбку съесть, надо в воду лезть; Не замочив рук, не умоешься; Кто любит мёд, заводи пчёл; Любишь мёд – переноси и пчелиное жало; Не разбивши яиц, не сделаешь яичницу; Не обмочась, рыбки не поймашь; Любишь кататься, люби и саночки возить; Любить тепло – в лес за дровами ехать; Любишь смородину – люби и оскомину; Не разгрызёшь ореха, так не съешь и ядра.

Balıq suda ikən bazarlıq olmaz frazeoloji vahidin mənası: gerçək olmayan danışıq, ortada olmayan qeyri-real söhbət deməkdir.

Bu frazeoloji vahidə aid olan sinonimləri, variantları: Suda balığı qiymətləndirə bilməzsən; Ayını öldür, sonra dərisini sat; Ayını əvvəl öldür, sonra dərisinə qiymət qoy Ayını öldürməmiş dərisinə qiymət qoyma; Ayı vurulmamış dərisi satılmaz; At almamış, noxta davası edir; At almamış tövlə tikir; At almamış axurunu bağlayır; Atası evlənməmiş oğlu bazara gedir; Atını bağla dirəyə, sonra Tanrıya tapşır; Eşşəyin qayım bağla, sonra Tanrıya tapşır; Çəkilməmiş arxın suyunu bölüşdürmək; Əlindəki sərçəni qoyub, turac dalınca qaçma; Əldə bir sərçə, ağacdakı son sərçədən yaxşıdır; Dovşan dağda – suyu ocaqda; Evi yoxdur, qarı axtarır; Sabahın kababından bu günün ciyər-öfkəsi yaxşıdır; Soğan olsun, nağd olsun. Rus dilində: Рыба в реке - не в руке; Рыба в море не имеет цены; Медведь в лесу, а шкура продана; Не убив медведя, шкуру не продают; Не продавай шкуры, не убив медведя; Не поймав медведя, шкуры не продают; Продают шкуру не убитого медведя; Делить шкуру неубитого медведя; Не убивши медведя, шкуру не продают; Курица в гнезде, а баба уже сковородку греет; Курица в гнезде, яички неизвестно где, а ты уж в Охотный ряд цыплятами торговать.

Çörəyi at dəryaya, balıq bilməsə, xalıq bilər frazeoloji vahid bu mənada işlənir - qarşılıq gözləmədən bir insana əl uzatmaq, kömək, yaxşılıq, yaxşı əməl etmək lazımdır. Bu frazeoloji vahidə aid olan sinonimlər, variantlar vardır: Balığı boşla, balıq bilməsə xalıq bilər; Balıq bilməsə, xalıq bilsin sən balığı at dəryaya; Balıq bilməsə, xalıq bilsin; Balıq bilməsə, xalıq bilər; Yaxşılıq et at dəryaya, balıq bilməsə xalıq bilər; Yaxşılıq et at dənizə, balıq bilməsə xalıq bilər. Rus dilində: Кинь корочку на гору, придёт к тебе на пору; Брось хлеб позади, а очутится впереди; Брось хлеб-соль назади, очутится впереди; Кинь хлеб-соль назади, очутится впереди; Кинь калач на лес, назад пойдёшь – найдёшь; Калач брось на остров, назад пойдёшь – найдёшь; Кинь коробчку на гору, придёт тебе на пору; В день страшный вся милостня, тобою сотворённая, собирается в чашу твою.

Dəryada balıq sevdası frazeoloji vahidin mənası: ortada mövcud olmayan qeri-real bir şey haqqında söhbət aparma; həyata keçməsi qeyri-mümkün və ya şübhəli olan bir şey haqqında. Bu frazeoloji vahidə aid olan sinonimlər, variantlar vardır: Balıq dəryada olar; Çayda balıq sevdası; Dənizdə balıq sevdası olmaz;

Suda balığı qiymətləndirə bilməzsən; Dəryada balıq, göydə quş satılmaz; Əldə bir sərçə, ağacdakı son sərçədən yaxşıdır; Əldəki sərçə, havadakı göyərçindən yaxşıdır; Əlimdəki arıquşu, göydəki durnadan yaxşıdır; Göydəki qazdan, hindəki toyuq yaxşıdır; Sabahın kababından bu günün ciyər-öfkəsi yaxşıdır. Rus dilində: Рыба в реке - не в руке; Рыба в море не имеет цены; Медведь в лесу, а шкура продана; Не убив медведя, шкуру не продают; Курица в гнезде, а баба уже сковородку греет; Курица в гнезде, яички неизвестно где, а ты уж в Охотный ряд цыплятами торговать.

Balıq balasını da ovlar frazeoloji vahidin mənası: çətin anda can şirin olar, insan öz canını hər şeydən üstün tuta bilər. Bu frazeoloji vahidə aid olan sinonimlər, variantlar vardır: Balıq balığı udmasa - dəryanı balıq tutar; Balıq balığı yer, balıqçı ikisini bilə yer; Balıq balığı yeməsəydi, dəryanı balıq tutardı; İti itə boğdularlar; Meymunun boğazına su çıxanda, çıxar oturur balasının başında; Ac qurd balasını da yeyər; Can baladan şirindir; Can şirin olar; İlan balasını da çalar. Rus dilində: Большая рыба маленькую целиком глотает; Если не мороз, то овёс бы до неба дорос.

Balığın nə irisi, nə xırdası frazeoloji vahid bu mənada işlənir - aza qane olmayan çoxa çatmaz. Bu frazeoloji vahidə aid olan sinonimlər, variantlar vardır: Tor atan balıq tutar, nə böyüyü, nə kiçiyi; Aza qane olmayan çoxa çatmaz; Əldəki sərçə, havadakı göyərçindən yaxşıdır; Əlimdəki arıquşu, göydəki durnadan yaxşıdır; Göydəki qazdan, hindəki toyuq yaxşıdır; Sabahın kababından bu günün ciyər-öfkəsi yaxşıdır.

Balıq tutan suyu bulanıq istər frazeoloji vahid bu mənada işlənir – iğtişəşdən təmənnalı istifadə etmək. Bu frazeoloji vahidə aid olan sinonimlər, variantlar vardır: Bulanıq suda balıq tutmaq; Bulanıq suda balıq tutur; Lilli suda balıq tutmaq; Balığı bulanıq suda ovlayır; Suyu bulandırarlar balıq tutmağa; Qurd qaranlıq sevər; Qurd dumanlıq sevər. Rus dilində: В мутной воде хорошо рыбу ловить; Рыбу ловить в мутной воде; Ловля в мутной воде.

Balıq başından iylənər frazeoloji vahidin mənası: işini yaxşı görməyən, işini bilməyən, vəzifəsini düzgün icra etməyən yuxarı təbəqə haqqında deyilir. Bu frazeoloji vahidə aid olan sinonimlər, variantlar vardır: Balıq başından iylənər, camış ayağından; Bulaq başdan bulanar; Ağac kökündən su içər; Dərin dərya dibindən çalxalanar; Vay o sürünün halına ki, canavardan çobanın təyin edərlər. Rus dilində: Рыба загнивает всегда с головы; Рыба начинает портиться с головы; Рыба с головы гниёт.

Balıq sudan çıxdı öldü frazeoloji vahidin mənası: özünü öz yerində hiss etməyən adam kimi. Bu frazeoloji vahidə aid olan sinonimlər və variantlar: Balığı ya sudan çıxart, ya öldür; Balığı ya öldürdün ya sudan qırağa qoydun; Balıq sudan çıxsa, canı çıxar; Birənin qanını aldın – canını aldın; Tısbəğanı ya öldür, ya arxası üstə çevir. Rus dilində: Рыба по суху не ходит, без воды не может жить.

Sudan ayrılan balığın oddan qorxusu olmaz - frazeoloji vahid bu mənada işlənir - daha əvvəl bir kəs bir şeydən zərər görübsə, bir daha eyni şeyin ona ziyan vurmasından qorxmaz, bir insan həyatda çox çətinlik görübsə bundan sonrakı çətinliklərdən qorxmaz, bir-birinə bənzər əzablar gördükdə isə artıq insan bunlardan

qorxmur işlənir. Bu frazeoloji vahidə aid olan variant vardır: İslanmışın yağışdan nə qorxusu; Yağış vurmuşun damcıdan nə qorxusu.

Özgə nimçəsində balıq böyük görsənər - frazeoloji vahid bu mənada işlənir - özgə malına göz tikmək lazım deyil; özgə malı böyük görünər. Bu frazeoloji vahidə aid olan sinonimlər, variantlar vardır: Özgə əlində kömbə böyük görünər; Müftə mal şirin olar. Rus dilində: Хороша рыба на чужом блюде; Дешева рыба на чужом блюде.

Ət olmayan yerdə balıq da ətdir frazeoloji vahidin mənası: heç nə olmamağında əlində nəşə olanda insan buna şükür etməlidir. Bu frazeoloji vahidə aid olan sinonimlər, variantlar təkcə rus dilində vardır: На безрыбье и рак рыба; В поле и жук мясо; На бездолье и Фома дворянин.

Balıq tora düşəndən sonra ağı başına gəlir frazeoloji vahidin mənası: sonrakı peşmançılığın fayda verməməsidir; vaxtında tədbir görməyən, pis bir işin qabağını almayan insan haqqında anlayışları bildirir. Bu frazeoloji vahidə aid olan sinonimlər, variantlar vardır: At oğurlanandan sonra axur nəyə gərəkdir; Daldakı ağıl pozulan işə kar eləməz; Müsəlmanın sonrakı ağı.

Balıq tutan qazan qaynadar frazeoloji vahid bu mənada işlənir - nəyisə əldə etmək üçün zəhmət çəkmək lazım olduğunu bildirir və işini yaxşı görəndə adamın həmişə çörəyi olur. Bu frazeoloji vahidə aid olan sinonimlər, variantlar: Bal tutan barmaq yalar. Rus dilində: Кто ловит рыбу, тот ее и варит.

Balıq qarın doyurmaz frazeoloji vahidin mənası: yaxşı bir şeyi əldə etmək üçün çox əziyyət çəkməlisən və aza kifayətlənməyəsen. Bu frazeoloji vahidə aid variant təkcə rus dilində vardır: Рыба не хлеб, его сыт не будешь; Рыба не хлеб - сыт не будешь.

Balığın yaxşısı dərinədə üzər frazeoloji vahidin mənası: bir şeyi əldə etmək üçün çox əziyyət çəkmək lazımdır. Bu frazeoloji vahidə aid olan variant təkcə rus dilində vardır: Рыбка плавает по дну, не поймаетшь ни одну; Рыба ищет, где глубже, а человек, где лучше.

Nə ətdir, nə balıq - tənbəllik, fərasətsizlik, əlindən heç bir iş gəlməyən, qabiliyyətsiz insanlar haqqında deyilən ifadədir, heç nəyə yaramayan insan haqqında. Bu frazeoloji vahidə aid olan variant təkcə rus dilində vardır: Ни рыба ни мясо.

Azərbaycan frazeoloji sistemində *balıq* komponenti ilə işlənən frazeoloji vahidlərdə komponentlərin dəyişilməsi, modifikasiyası variantlıq imkanını çoxaldır və nəticədə eyni bir vahidin zəngin dubletləri, variantları, sinonimləri meydana çıxır və frazeoloji sistemdə xüsusi strukturlu vahidin əmələ gəlməsi müşahidə olunur. Onlar da paralel işlənməsinə imkan yaradır. Bunu yuxarıda göstərilən misallar da subut edir. Məsələn, Azərbaycan dilində *Balıq istəyəni özünü suya vurur* frazeoloji vahidlərin - 41 variantı var; *Balıq suda ikən bazarlıq olmaz* - 15; *Çörəyi at dəryaya, balıq bilməsə, xalq bilər* - 14; *Dəryada balıq sevdası* - 14 və s.

Onlar müsbət və mənfi mənada işləyirlər. Əsasən, müsbət mənada ona görə ki: balıq xalq təfəkküründə zənginliyin, mal-dövlətin rəmzi hesab olunur. Beləliklə, *balıq* komponenti ilə işlənən frazeoloji vahidlər balıq üzərində müşahidə nəticəsində vasitəsilə insanın xüsusiyyətlərini də göstərir və bu insanların müəyyən bir xüsusiyyətini göstərmək üçün istifadə olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğət. Bakı: Elm, 2005, 452 s.
2. Bayramov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları, Bakı: Maarif, 1972, 177s.
3. Əhmədov B. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti, Bakı: “Mütərcim” nəşriyyatı, 1999, 376 s.
4. Əliyeva S. Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər, adlı dissertasiyasında Bakı: 2002, 138 s.
5. Rəcəbli Ə.Ə. Göytürk dilinin leksikası, Bakı: Nurlan, 2004, 428 s.
6. Şükürlü E. Ə. “Balıq” topoformanti və bu sözlə düzələn türk şəhər adları” s.73-80.
7. Dilçilik institutunun əsərləri, Bakı: Elm və təhsil, 2012, №2, 176 səh.
8. Вандриес Ж. Язык, Москва, 1937, 407с.

Summary

Elmira Mammadova

Variability of phraseological units with *fish* komponent

The article deals with the analysis of phraseological units with the component of “balıq” in Azerbaijanian and Russian languages and a phraseological variance was reflected here. In materials of both languages there is the determined amount of variants to the phraseological invariants. The analysis of the compared languages shows that a phraseological variant is widely spread both in Azerbaijanian and Russian languages

Резюме

Елмира Мамедова

Вариативность фразеологических единиц с компонентом *рыба*

В статье на основе анализа фразеологических единиц с компонентом “*balıq*” в азербайджанском и русском языках была отражена фразеологическая вариантность. В материалах обоих языков наблюдается определённое количество вариантов к фразеологическим инвариантам. Анализ сравниваемых языков показывает, что фразеологическая вариантность широко распространена как в азербайджанском, так и в русском языках.

Rəyçi: *fil.e.d. prof.N.Məmmədov*

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FONETİK ƏVƏZLƏNMƏLƏR

Açar sözlər: fonetik əvəzlənmələr, variativlik, tələffüz, diftonq, monofonq.

Key words: phonetic changes, variability, pronunciation, diphthong, monophthong.

Ключевые слова: фонетические чередования, вариативность, произношение, дифтонг, монофтонг.

Qədim ingilis dilində /hūs/ sözündə sait fonemin tələffüzünü eşitsəydik, onun müasir /haus/ sözündən nə qədər fərqli olduğunu hiss edərdik. Burada L.Blumfildin “fonemlər dəyişir” məşhur ifadəsini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Onun fikrincə, dilin dəyişməsi prosesi heç vaxt birbaşa müşahidə olunmur, müasir şəraitdə belə bir müşahidə ağılagəlməzdir [2, 347]. Daha əvvəl Ç.Hoket də təxminən eyni fikir bildirmişdir: hələ heç kim səs dəyişməsini müşahidə etməmişdir. Biz onu yalnız əldə etdiyimiz nəticələrə görə aşkar edirik. Birbaşa müşahidə nəzəri cəhətdən mümkün ola bilər, lakin əldə etdiyimiz nəticələr reallığı əks etdirməz [2, 439]. Ona görə də Ç.Hoket insanların nitqini illər boyu lentə alaraq onların nitqində baş verən səs dəyişmələrini müşahidə etməyi təklif edirdi. Son dövrlərdə V.Labov və V.Vanqın [5, 23] irəli sürdüyü nəzəriyyə daha geniş yayılmışdır. Onların fikrincə, biz dildə baş verən dəyişiklikləri variativliyin köməyiylə aşkar edə bilərik. Bu metod yaşlı nəsil ilə gənc nəslin tələffüzünü müqayisə etməyə əsaslanır. V.Labov və onun əməkdaşlarının əldə etdiyi ən vacib nailiyyətlərdən biri də eyni növ variativliyin fərqli zaman çərçivəsində deyil, müxtəlif sosial siniflərdə müşahidə edilməsidir [5, 35]. Məsələn: *looking* sözündə *-ing* şəkilçisinin /n/ və /ŋ/ arasında variativliyinin Norviçdə müşahidəsi zamanı Labov belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, yüksək təbəqəyə aid insanlar bu şəkilçini daha çox standarta uyğun – /ŋ/ kimi tələffüz edirlər [5,43]. L.Blumfild ilk dəfə sosial sinfin dildə baş verən dəyişmələrə təsirini irəli sürmüşdür [2, 33]. İstənilən sinif dildə hər hansı bir linqvistik dəyişmənin baş verməsinə və digər siniflərə ötürülməsinə səbəb ola bilər.

Ümumiyyətlə dildə baş verən yeni meyilləri araşdırmaq çox çətin bir prosesdir. Dəyişikliyin başlanğıcını görməklə sonu haqqında mülahizə söyləmək və ya prosesin davam edəcəyini söyləmək düzgün olmaz. Məsələn, ingilis dilində XVI əsrdə böyük sait dəyişməsi baş vermişdir. /o:/ saiti erkən müasir ingilis dilində /u:/ ilə əvəz olunmuşdur. Yazılı nitqdə “oo” ilə yazılan sözlər artıq /u:/ kimi tələffüz olunurdu (məsələn, (*bloom* /blu:m/). Lakin XVII əsrdə belə sözlərin çoxunda uzun saitlər qısa saitlərlə əvəz olundu. Məsələn, qoşa “oo” saiti /u/ kimi tələffüz olunmağa başladı. XVII əsrdə /u/ ilə tələffüz olunan sözlər bunlar idi: *cook* ‘bişirmək’, *food* ‘ərzaq’, *foot* ‘ayaq’, *look* ‘nəzər’, *hook* ‘qarmaq’, *rook* ‘qaraqarğa’, *sooth* ‘haqq’, *tooth* ‘diş’. Müasir ingilis dilində bu sözlər /u:/ və ya /u/ ilə tələffüz olunur. /kuk/, /fu:d/, /fot/, /lök/, /hök/ /rök/, /su:θ/, /tu:θ/. Bu kimi sözlərdən bəziləri əvvəllər qısa /u/, hazırda isə /ʌ/ kimi tələffüz olunur. Məsələn, *blood* /blʌd/ ‘qan’, *flood* /flʌd/ ‘daşqın’, *glove* /glʌv/ ‘əlcək’ [7].

Lakin XVII əsrdə baş vermiş sait əvəzlənməsi müasir sözlərin heç də hamısını əhatə etmir. Orta əsr ingilis dilində /o:/ ilə tələffüz olunan sözlərin çoxu qısa deyil, uzun /u:/ kimi tələffüz olunurdu. Məsələn: *boot* /bu:t/ ‘çəkmə’, *brood* /bru:t/ ‘kürt’, *cool* /ku:l/ ‘sərin’, *coop* /ku:p/ ‘qəfəs’, *goose* /gu:s/ ‘qaz’, *groom* /gru:m/ ‘mehtər’ [3, 41] Saitin qısa tələffüz olunduğu sözlər çox deyildir. XVII əsrdə başlamış bu proses hələ sona çatmamışdır. Hətta standart cənub dialektində də bəzi sözlərin /u:/ və /o:/ ilə tələffüz olunan iki variantı mövcuddur: Məsələn, *broom* /bru:m/ ‘süpürgə’, *groom* /gru:m/ və /grum/ ‘mehtər’, *room* /ru:m/ və /rom/ ‘otaq’, *tooth* /tu:θ/ ‘diş’ [5, 112].

L.Bauerə görə, yeni meyillər XX əsrdə də müşahidə olunur. Ola bilsin onlardan hər hansı biri tamamlansın və ya əksinə dəyişikliyi özündə əks etdirməsin. Hətta onlardan heç biri tamamlanmasa təəccüb doğurmaz. Dildə baş verən dəyişiklikəri müşahidə edərkən digər bir maneə ondan ibarətdir ki, bütün linqvistik dəyişikliklər eyni sürətlə baş vermir. Bəziləri çox tez, bəziləri isə uzun müddətə baş verir [1, 23].

İngiltərədə ingilis dilinin standart tələffüzü Britaniya ingilis dilinin qəbul edilmiş tələffüz norması (Received Pronunciation RP) adlanır [1, 87]. Ədəbi dil norması bəzən BBC ingilis dili və ya kraliça ingilis dili, bəzən Oksford ingilis dili adlandırılır, hərçənd ki, hazırda BBC-də müxtəlif şivələri eşitmək mümkündür və Oksford universitetində danışılan ingilis dili ədəbi dil normasının yarım tiplərinə aiddir. Ədəbi dil norması Britaniyanın kiçik bir hissəsində danışılır, amma Britaniya ingiliscəsinin ən yaxşı şivəsi hesab edilir [1, 93]. Ədəbi dil normasında da tarix boyu müəyyən fonem dəyişmələri baş verir. Fonem dəyişməsindən danışarkən biz “matriarch” sözündə /a/-nın tələffüzünə nəzər yetirək. Bu söz əvvəllər ədəbi dil normasında /meɪtriɑ:k/ kimi tələffüz olunurdu. Hazırda /mætriɑ:k/ kimi tələffüz olunur. Göründüyü kimi, bir fonem digəri ilə əvəz olunub. Bu cür dəyişməyə fonoloji əvəzlənmə deyilir: bir fonem və ya səs digəri ilə əvəz olunur. /e/ və /æ/ fərqli fonemlərdir. Bundan başqa fonetik dəyişmə də mövcuddur. Məsələn, /pet/ qəbul ədəbi dil normasında və kokni dialektində müxtəlif cür səslənir. [1, 97].

/j/-nin düşməsi (eliziya hadisəsi). Sözlərin yazılışından onların orijinalda /u:/ -dan əvvəl /j/ -nın olub olmadığını təyin etmək olar. “u(e)” və “ew” ilə yazılan sözlər /ju:/ kimi tələffüz olunardı, “oo” və “ou” ilə yazılan sözlər isə /u:/ kimi tələffüz edilərdi. Hətta *brew* ‘dəm’ və *blue* ‘mavi’ kimi sözlərdə də bu formaya rəyət olunurdu [9, 33]. XVI əsrdə *threw* və *through* kimi sözlər /j/-nin olmaması ilə fərqlənirdi. Lakin verilmiş misallardan aydın görünür ki, bütün bu /j/-lara müasir ingilis dilində çox rast gəlinmir. XVII əsrdə bəziləri yoxa çıxıb, bəziləri isə hələ də qalmaqdadır. *Clue*, ‘ipucu’ *flew*, ‘uçdu’ *rude*, ‘kobud’ *sewer* ‘kanalizasiya’ kimi sözlərdə tarixin müəyyən mərhələlərində /ju:/ tələffüz olunmuşdur. İngilis dilinin 3 variantında /j/-nin tələffüz xüsusiyyətinə nəzər salaq:

Sözlər yazıda	Britaniya (RP)	Amerikan ing.	Avstraliya ing.
“blue”	/blu:/	/blu:/	/blu:/
“cute”	/kju:/	/kju:/	/kju:/
“chew”	/tʃu:/	/tʃu:/	/tʃu:/
“enthuse”	/əu:-əju:/	/əu:/	/əu:-əju:/

“dew”	/dju:/	/du:-dju:/	/dju:/
“tune”	/tju:/	/tu:-tju:/	/tju:/
“suit”	/su:-sju:/	/su:/	/su:/
“new”	/nju:/	/nu:-nju:/	/nju:/

Cədvəldən göründüyü kimi, *blue* sözündə “ue” samitdən sonra gəlir və /j/ hər üç variantda yoxdur. Dodaq və damaq (labial, velar) samitlərindən sonra /j/ bütün variantlarda oxunur, eləcə də h-dan sonra. Məsələn: *beautiful* /'bjʊ:tɪfʊl/ ‘gözəl’, /'kju:t/ ‘xoş’, *fume* /'fju:m/ ‘tüstü’, *huge* /'hju:dʒ/ ‘nəhəng’, *mute* /'mju:t/ ‘səssiz, lal’. Dilönü /ʃ/ samitindən sonra /j/ hər üç variantda yoxa çıxıb. Cədvəldən aydın görünür ki, amerikan variantında /j/ daha çox oxunmur [9, 33]. Hazırda Britaniyada amerikan meyli bu samitinn düşməsinə təsir edir. İngilis dilininin yerli dialektlərini araşdırarkən bu samitin fərqli tələffüzünə rast gəlinir. Aşağıdakı cədvələ nəzər yetirək.

Yazıda	Tələffüzdə			
Söz	Leicesterşir	Norfolk	Uiltşir	Dorset
“blue”	blu:	bləu	blu:	blu:
“chew”	ʃu:	ʃu:	ʃu:	ʃu:
“dew”	dju:	də:	dʒu:	dju:
“new”	niu:	nu:	niu:	niu:
“suit”	siu:	sə:	siu:	su:
“tune”	tju:	tjə:	ʃu:	ʃu:

Verilmiş cədvəldən görünür ki, /j/ dilönü və qoşa saitdən sonra düşüb, Leicesterşir dialektində digər vəziyyətlərdə saxlanılıb. Norfolk dialektində /j/ bütün hallarda (t-dan sonra olan vəziyyətdən başqa) düşüb. Uiltşir dialektində /j/ -/t,d/ ilə birləşib afrikat əmələ gətirir. Dorsetdə /s/-dan sonra düşüb, qalan hallarda oxunur [3, 41].

İndi isə vurğusuz vəziyyətdə nə baş verdiyinə diqqət yetirək. /j/-nın düşməsi vurğusuz vəziyyətdə daha çox rast gəlinir. Məsələn, *attitude* /'ætɪt(j)ud/. Həmçinin, /tj və dj/ birləşməsinin /ʃ/ və /dʒ/ kimi tələffüzü də əsasən vurğusuz vəziyyətdə müşahidə olunur. Məsələn:

Sözlər	Amerikan ing.	Avstraliya ing.	Ədəbi dil norması (RP)
residual	/dʒu:/	/dʒu:/	/dju- dʒʊ/
individuality	/dʒu:/	/dʒu:/	/dju- dʒʊ/
statue	/ʃu:/	/ʃu:/	/ʃu-tju/
sensuality	/ʃu:/	/ʃu:/	/sʃʊ-ʃʊ/

Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar: ingilis dilində /j/ /r, s, ə, l/ samitlərindən sonra daha çox düşməyə meyllidir. /n, d, t/ samitlərindən sonra isə daha möhkəmdir. /t/ və /d/- dan sonra, əsasən vurğusuz vəziyyətdə /j/-nin afrikatlaşması baş verir /ʃ dʒ/. Lakin Avstraliya ingliscəsində birləşməyə vurğulu vəziyyətdə də

rast gəlir. Eyni vəziyyətə Kanada və Yeni Zelandiya variantlarında da rast gəlik [1, 109].

Əlbəttə, fonem əvəzlənmələrinin İngilis dilinin bir variantında baş verdiyini digərində baş vermədiyinin səbəbini izah etmək çətindir. Çünki dil variantı öz mənəbə variantından fərqlənir və bütün variantlar eyni dəyişikliyə uğramır. Baş verən dəyişikliklərin müxtəlif variantlarda necə bürüzə verəcəyini də əvvəlcədən söyləmək çətindir. Məsələn, L.Bauer göstərir ki, Britaniya ədəbi dili vurğulu vəziyyətdə /s/, /z/ və /l/-dan sonra /j/-ni itirir, /n/, /d/ və /t/-dan sonra isə saxlayır [1, 109]. Bu dəyişikliyin baş verməsinin dəlillərini göstərmək mümkündür. Məsələn, Oksford lüğətinin birinci nəşrində super sözünün tələffüzü /s(j)u:pə/ kimi, ikinci nəşrində /su:pə/ kimi verilib. Allude sözü əvvəlki nəşrdə /ə'ljʊ:d/, indi isə /ə'lu:d/ kimi transkripsiya olunub. Lakin *new* 'yeni', *nude* 'çılpaq', *dew* 'şeh', *due* 'görə', *Tuesday* 'çərşənbə axşamı' kimi sözlərdə bu dəyişikliklər baş verməyib [7].

Bu bölmədə biz /j/-nin dilönü samitlərindən sonra mövqeyindən danışdıq. Həmçinin digər samitlərdən sonra /j/-nin düşməsi məsələsi də gündəmədir. İngilis dilinin bəzi variantlarında, əsasən Şərqi Anqlia dialektləri bütün samitlərdən sonra /j/ düşür və beləliklə, *beauty* və *booty*, *cute* və *coot* homofon hesab olunur [9, 207]. Ümumi fərziyyə belədir ki, standart variantlar /j/-ni dodaq və dilarxası samitlərindən sonra saxlayır. Lakin, bu fərziyyə məsələn, "recuperate" /rɪ'ku:pəreit/ sözündə özünü doğrultmur. Hazırda Britaniya variantında saxlasa da amerikan variantında işlənmir. "Figure" amerikan variantında /j/-ni saxlayır, ingilis variantında saxlamır. Beautiful kimi sözlərdə bəzən /j/ tələffüz olunmur [9, 33].

Uzun saitlərin diftonqlaşması. İngilis dilinə xas olan xüsusiyyətlərdən biri uzun saitlərin ya diftonq, ya da monofonq kimi reallaşmasıdır. Ədəbi tələffüz normasında 5 uzun monofonq /i:, ɜ:, u:, ɔ:, a:/ və eyni sayda diftonq /eɪ, əʊ, aɪ, aʊ, ɔɪ/ mövcuddur. 100 il bundan əvvəl S.Ellisə görə "mate" və "goat" sözlərində saitlər hələ monofonq idilər /e: və ɔ:/. Həmin dövrdə digər uzun monofonqlar /i:, u:, a:, ɔ:/ hələ də monofonqlardır. Lakin /i:/ və /u:/ H.Svitin vaxtından diftonqlaşmışdır. Bu meyllilik D.Counz (1909), A.Gimson (1964) tərəfindən də təsdiqlənib. Buna baxmayaraq D.Rozuarin (1996) /i-i/ və /u-u/ dəyişməsinə yenilik kimi qeyd edir [1. 167]. Bu davam etməyən inkişafa nümunədir.

H.Svit göstərir ki, həqiqi uzun monofonqlar qalmayıb, hərçənd ki, diftonq xüsusiyyətləri də mümkün deyil. /a:/ və /ɔ:/ kimi uzun monofonqlar da yüngül şva (neytral /ə/) ilə bitir [5. 23]. Həmçinin, /ou/ diftonqunda /o/ səsinin orta- qarışıq- dodaqlanan kimi tələffüzü və oradan da aşağı-ön-dar dodaq mövqeyə irəliləməsi baş verir (/əʊ/ və ya /əɪ/). Bu meyllilik ikinci elementin irəli çəkilməsi kimi də qeyd edilir [5. 35].

Beləliklə, biz deyə bilirik ki, ədəbi tələffüz normasında uzun saitlər öz bütöv uzunluğunu qorumur və vokal boşluğun mərkəzinə doğru irəliləməyə meyil edir.

Digər 2 mühüm meyil "off"- kimi sözlərdə /ɔ:/-nun /v/- ya əvəzlənməsidir. Uels göstərir ki, /ɔ:/ saiti axırıncı yarım əsrdə daha az açıq olmağa meyillidir [9, 33]. Dəyişiklik dilin yüksəlməsində deyil, dodaqların dərəcəsiindən asılıdır. Ədəbi tələffüz normasında /ɔ:/ daha qapalı və dodaqlanandır. /v:/.

/ʌ/-nin dilin irəli çəkilməsi ilə tələffüzü və /æ/-nin aşağı düşməsi. Consona görə /ʌ/ yarı açıq, arxa dodaqlanmayan, A.Cimsona görə daha mərkəzləşmişdir [5,

46]. D.Cons (1909), A.Cimson (1989) və C.Uels (1982) razılaşırlar ki, London dialektində /a/ mövcuddur [1, 109]. Aydınır ki, ədəbi tələffüz normasında (RP) /ʌ/ London dialektindəki /a/-ya doğru meyil edir. Həmçinin /æ/ fonemi də eyni mövqeyə doğru tələffüzə meyil edir. A.Cimson onun /ε/-yə yaxın, U.Rouç (1991) /a/-ya daha yaxın olduğunu göstərir [5, 142]. Bu fonem /a/-ya daha yaxın tələffüz olunmasına baxmayaraq, cingilti samitlərdən əvvəl dilin yuxarı qalxması ilə daha uzun tələffüz olunur. /æ:/ estuar ingilis dilində diftonqlaşır /æə/ [4, 12].

C.Uels lüğət tərtib edərkən ingilisl dilində bir sıra sözlərin tələffüzünün qeyri-müəyyən və mübahisəli olduğunu qeyd etmişdir. Məsələn, *scone* ‘arpa qoğalı’ sözünü bəzi insanlar /skɒn/, digərləri /səʊn/ kimi tələffüz edir. Schedule Britaniya ingilis dilində /ˈʃedʒu:l/-dur. Lakin bəzi britaniyalılar /skedʒu:l/ deyir. Buna səbəb son zamanlarda dəbdə olan Amerikan variantıdır.

Qeyri-müəyyənlik sosial və ya yerli dialektlərin tədqiqat məsələsi deyil, müxtəliflik ədəbi tələffüz normasında da nəzərə çarpır. Leksikoqrafların qarşısında hansı variantı üstünlük vermək problemi yaranır. C.Uels “Longman Pronunciation Dictionary” [9] lüğətini tərtib edərkən 90 belə problemlili sözlərin tələffüzünü insanlar arasında sorğu aparmaqla müəyyənləşdirir. Belə sorğu ilk dəfə 1988-ci ildə aparılır və ingilis dilinin Britaniya variantında danışanların çoxu /i:/-nin yerinə /e/ kimi tələffüz etməyə üstünlük verir. Məsələn zebra /ˈzɛbrə/, ‘zi:brə/. Eləcə də amerikan variantında *booth* ‘kiosk’ sözünü araşdırarkən gənclər /bu: θ/ kimi, yaşlılar isə /bu:ð/ kimi tələffüz etməyə meyl edirlər. C.Uels tədqiq edərkən insanlara da seçim verib və hansı variantı üstünlük verdiklərini sorğu edərək öyrənib. Məsələn, *Asia* sözünün tələffüzündə cavanlar /ʃ/-ya, yaşlılar isə /z/-ya üstünlük verirlər. Bütün deyilənlərdən belə nəticəyə gəlinir ki, tələffüz standartları zəifləyir. Buna səbəb isə yeni meyillərin baş verməsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bauer L. Watching English Change. New York: Longman, 1994.
2. Bloomfield L. Language. London: George Allen & Unwin LTD, 1933.
3. Cruttenden A. Gimson’s Pronunciation of English. London: Routledge, 2005.
4. Fisher J.H. The Emergence of Standard English. University Press of Kentucky, 1996.
5. Labov W. Sociolinguistic patterns. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.
6. Veysəlli F. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Mütərcim, 2011.
7. Hornby. A.S. Oxford Dictionary of English . Oxford University Press, 2017.
8. Wells J.C. Longman Pronunciation Dictionary. New York: Longman, 2008.
9. Wells J.C. British English Pronunciation Preferences: A Changing Scene // Journal of the International Phonetic Association. 29 (1) p.33-55.

Summary

Parvana Jafarova

Some Phonetic Changes in the Mordern English Language

The article deals with the study of some phonetic changes in the Modern English language. In Received Pronunciation long vowels do not keep their full length and tend to move to the center of the vocal cavity. The phoneme /j /-is dropped following the

consonants /r, s, ə, l/, but it is generally retained after /n/. In coalesced forms in which /tj/ and /dj/ merge and become affricates /tʃ/, /dʒ/. As it is seen, variability happens in RP and as a consequence, pronunciation standards weaken. The most important reason for these changes is the fact that the language develops and new tendencies are inevitable.

Резюме

Парвана Джафарова

Некоторые фонетические изменения в современном английском языке

Данная статья рассматривает ряд фонетических изменений в современном английском языке. При нормативном произношении долгие гласные не сохраняют свою полную долготу и смещаются к центру вокальной полости. Фонема /j/ опускается при следующих согласных/r, s, ə, l/, но обычно сохраняется после /n/. В общей форме, в которой появляются /tj/ и /dj/ и становятся аффрикатами /tʃ/, /dʒ/. Как видно, изменчивость часто имеет место при нормативном произношении и в результате стандарты произношения ослабевают. Основной причиной этих изменений является тот факт, что язык постоянно развивается и появление новых тенденций неизбежно.

Rəyçilər: fil.e.d., prof.F.Veysəlli, fil.e.d.S.Zeynalova

Nigar Məhərrəmovə
ADU

ORTA ƏSR İNGİLİS DİLİNİN FORMALAŞMASINDA ÜÇ MƏDƏNİYYƏTİN ROLUNA DAİR

Açar sözlər: *multikulturalizm, alınma sözlər, ekstralingvistik, dil, orta əsr, ədəbiyyat, müxtəliflik.*

Key words: *multiculturalism, borrowings, extra linguistic, language, The Middle Ages, literature, diversity.*

Ключевые слова: *мультикультурализм, заимствованные слова, экстралингвистический, язык, средние века, литература, разнообразие.*

Dilin tarixi dil yarandığı vaxtdan baş verən bütün tarixi dəyişiklikləri özündə əks etdirir. Dildə baş verən dəyişikliklər bir başa dilin öz daxili amilləri (intra-lingvistik), həmçinin lingvistik, cəmiyyətin ümumi inkişafı, xalqın tarixi ilə (ekstarlingvistik) bağlı ola bilər. Ekstarlingvistik amillərə siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdəki dil əlaqələri daxildir. Dilə başqa dillərdən söz alınması ekstralingvistik amillərlə bağlıdır. Söz alınması müxtəlif səbəblərdən baş verə bilər. Məsələn, əvvəllər məlum olmayan predmet və hadisələri adlandırılmaq zərurəti başqa dildən sözalmağa sövq edən əsas səbəblərindən biridir.

Dil və mədəniyyət bir-birilə sıx bağlıdır. Onlar, bir-birinin zənginləşməsi və inkişafında mühüm rol oynayır. Dillərin və mədəniyyətlərin bir-birinə təsirinin başlıca vasitələrindən biri elə mədəniyyətin bir qolu olan ədəbiyyatdır.

Orta əsrlər dövrünün Britaniya ədəbiyyatı Britaniyanın multikultural ölkə olması haqqında aydın təsəvvür yaradır. Bu baxımdan U.Nyuberqin “*Green Children of Woolpit*” əsəri diqqəti cəlb edir. XII əsrə aid olan bu gözəl əsər İngiltərənin orta əsr mədəni zənginliyini özünə məxsus şəkildə əks etdirir [2, 75]. Əsərdə bacı qardaşın həyat tərzləri, rəngləri və fərqli dildə danışması təsvir edilir. Başqa şəhərdən gəlmiş bu iki uşaq tədricən düşükləri yeni mədəni həyata uyğunlaşır. Müəyyən müddətdən sonra qardaş həyatdan köçür. Bacı isə yeni dili öyrənməli, yeni mədəniyyəti qəbul etməli olur. Zamanla onun rəngi dəyişir. Lakin yeni həyata nə qədər uyğunlaşsa da, müəyyən yaşdan sonra onun yenədə fərqliliyi ətrafdakıların gözündən qaçmır.

Əsərdə orta əsr krallığının müxtəlif mədəniyyətlərə xas xalqlarının birliyi əks olunur. XII əsr Britaniya əhalisinin mədəni müxtəlifliyin əks etdirən müəllif burada ölən qardaş obrazı ilə yeni cəmiyyətə, mədəniyyətə və dilə uyğunlaşmayan hər bir fərdin öz varlığını qoruyub saxlaya bilmədiyini, cəmiyyətdən xaric olunduğunu ifadə edir. Yeni yaşam tərzinə uyğunlaşmış bacının timsalında isə o, dilə daxil olan hər bir yeni vahidin və bu vahidlə gətirilmiş yeni mədəniyyət ünsürünün dilin qayda və qanunları altında nə qədər dəyişsə də, gəlidiyi dilə aid xüsusiyyətləri daima qoruyub saxladığını əks etdirir.

Orta əsr Britaniya mədəniyyəti və dili üç mədəniyyətin təsiri altında zənginləşmiş və inkişaf etmişdir.

XIII əsrdə yaşamış tarixçi və keşiş Breyklondunlu Coselin “Chronicle of the Abbey of Bury St. Edmunds” əsərinə nəzər salsaq, orta əsr insanın özündə üç mədəniyyəti birləşdirdiyini görmək olar. O, latın dilində yazdığı bu əsərinin qəhrəmanı olan Abbot Sampton haqqında bunları deyir:

“*Homo erat eloquens, Gallice et Latine, magis rationi dicendorum quam ornatum uerborum innitens. Scripturam Anglice scriptam legere nouit elegantissime, et Anglaice sermocinare solebat populo, et secundum linguam Norfolchie, ubi natus et nutritus erat, unde et pulpitem iussit fieri in ecclesia et ad utilitatem audiencium et ad decorem ecclesie.*” [3, 157]

Əsərdən verilmiş bu qısa icmaldan görünürki, əsərin qəhrəmanı üç dil bilir. Britaniyanın yerli sakinləri ilə ünsiyyət zamanı o, ana dili olan ingilis dilindən istifadə edir, başqa hallarda XII əsrin sonları XIII əsrin əvvəllərində ana dilindən üstün mövqə tutmuş fransız və latın dillərində ünsiyyət qurur. Din xadimləri ilə latın dilində, hakimiyət nümayəndələri ilə sərbəst şəkildə fransız dilində danışıq bilməsi onu dövrünün mədəni və savadlı insanı kimin göstərir.

Bütün bunlar orta əsrlər Britaniyasının mədəniyyətinin zənginliyini nümayiş etdirir. Göründüyü kimi, XII əsrdə Britaniyanın əsasən üç mədəniyyətin təsiri altında olmuşdur. Bu üç mədəniyyət arasında fransız mədəniyyətinin (və dilinin) mövqeyi daha üstün olmuşdur.

Təkcə XIII əsrdə fransız dilindən ingilis dilinə on minə yaxın söz keçmişdir və onların 70% isimlərdir. Fransız dilindən hətta ingilis dilində ekvivalenti olan sözlər də alınır. Söz bəzən mövcud olan sözü əvəz edir, bəzi hallarda isə onunla paralel olaraq işlənirdi. Məsələn, *beautiful* və *place* sözləri müvafiq olaraq *wlitig* və *stow* sözlərini əvəz etmişdir. Lakin (dildə artıq mövcud olan) *house* və *hearty* sözləri isə istifadədən çıxmamış və fransız dilindən alınmış *mansion* və *cardial* sözlərilə paralel şəkildə işlənməyə başlamışdır.

Həmin dövrdə ingilis leksikasının fransız dilindən gələn sözlərə ehtiyacı var idi. Məhz fransız dilindən alınan sözlər ingilis leksikasını zənginləşdirirdi. İlk zamanlar fransız dilini adi xalq geniş istifadə edirdi. XIII əsrdən başlayaraq ingilis leksikasını artıq norman ünsürləri olan adi fransız dialekti deyil, siyasi elitanın danışdığı mərkəzi Paris fransızcası mənimsəyirdi.

Uzun dövrlər ərzində Britaniya multikultural leksikasında davam edən bu proses millətlərarası əlaqələrin, ünsiyyət vasitələrinin artması nəticəsində daha da sürətlənmişdir. Məhz buna görə də, dünyada elmə məlum olan elə bir dil tapmaq çətinidir ki, başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqədə və ünsiyyətdə olmasın. Britaniya multikulturalizminin leksik inkişafında da bu cür olmuşdur. Dillərin qarşılıqlı əlaqə və təsvirindən danışdıqda mühacir dalğasının yaratdığı linqvistik müxtəlifliklər və yeniliklər nəzərdə tutulur və təbii ki, ilk növbədə sözləmə, yaxud sözvermə prosesi nəzərdə tutulur. Dillərin uzunmüddətli qarşılıqlı təsirinin nəticəsində bir dildən digərinə keçən sözlər dil tarixini öyrənmək üçün böyük maraq kəsb edir.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, məhz “*England*” sözü anqlo sakson mənşəli sözdür. Araşdırmalar zamanı məlum olurki, anqların Britaniyaya hücumu və məskunlaşması zamanı onların yaşadıkları yeri “*Angle - race*” adlandırırdılar. Daha sonralar anqların məskunlaşdıqları yeri göstərmək istəyən zaman “*Englaland*” sözündən istifadə edirdilər. Zaman keçdikcə dilə alınan və ya müəy-

yən bir ehtiyac nəticəsində yaranan bir sıra sözlər kimi “*Englaland*” sözündə müəyyən dəyişikliklər baş vermiş və hal – hazırki “*England*” kimi formalaşmışdır [8].

Eyni zamanda unutmamaq olmur ki, məhz bu üç mədəniyyətin vasitəçiliyi ilə Britaniya bir sıra digər mədəniyyətlərlə də əlaqədə olmuşdur. İspan - ərəb cəmiyyətinin orta əsrlər boyu mədəni və iqtisadi əhəmiyyəti latın və fransız dili vasitəsilə avropa ölkələrinin, xüsusəndə Britaniyanın dil və mədəni həyatına təsir etmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, Britaniya leksikası xaç yürüşləri və tacirlərin Şərqdə və Qərbdə olan ticarəti sayəsində fransız dili vasitəsilə ərəb mədəniyyətinindən də bəhrələnmişdir. Bu təsirə baxmayaraq, orta əsr İngilis və İspan dilləri arasında leksik əlaqə kifayət qədər araşdırılmamışdır. Bu da öz növbəsində onların bir başa deyil, məhz digər dillər vasitəsilə bir birinə təsir etməsi və orta əsr kontekstində alınma sözlərin araşdırılması ilə bağlı yaranan problemlərlə əlaqədardır.

İngilis dilinə fransız dilindən alınmış bir sıra hərbi sözlər məhz ərəb mənşəlidir. Orta əsrlərdə fransızlarla ingilislər arasında əlaqə kifayət qədər güclü olmuşdur. Yüksək təbəqənin dili kimi məhz fransız dili vasitəsilə bir sıra ərəb sözləri ingilis dilinə də daxil olmuşdur. Məsələn, *barbican* sözü XIV əsrdə Britaniya leksikasına qədim fransız dilindən *barbican* şəklində gəlmişdir. Əslində isə bu söz mənşəcə ərəb və fars elementlərindən ibarətdir: *barbakh/barbar* + *khanah* (şəhəri və ya sarayı müdafiə etmək üçün bir cüt qala).

Eyni ilə ticarətlə əlaqəli olan *average* sözündə orta əsr Britaniya leksikasına təxminən 1200-cü illərdə qədim fransız sözü *avarie* şəklində keçmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, təhlil zamanı isə bu sözün əslində ərəb mənşəli *awāriyah* sözü olduğu müəyyən olur. İlk öncə bu söz italyan leksikasına *avarria* şəklində keçmiş, daha sonra fransız dilinə və sonda ingilis dilinə gəlmişdir. Bildiyimiz kimi hər bir söz keçdiyi dilin leksik və semantik qanunlarına tabe olur və bu zaman onun mənasında müəyyən daralmalar və genişlənmələr baş verir. Bu prosesi *average* sözündə daha aydın müşahidə edə bilərik. Belə ki, *average* sözünün ilkin mənası *gəmidə daşınan zədələnmiş mal* kimi anlaşıldırsa daha sonra mənası müəyyən qədər dəyişmiş *daşınan mallardan tutulmuş vergi* mənasında anlaşılmış və hal-hazırda isə *ortalama* mənasını ifadə edir.

Alchemy sözü ingilis leksikasına ərəb dilindən keçmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, *alchemy* ərəb dilində olan *al-kimya* sözündən alınmışdır və demək olar ki, dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Eyni zamanda ingilis leksikasına *alkali* və *almanac* sözləri də daxil olmuşdur. Semantik təhlil zamanı sözlərdəki *al-* hecasının *al-* ərəb müəyyənlik artıqlından alındığını müşahidə edirik. *Alkali* sözü *al-qili* (qələvi salyana bitkilərinin külləri) ərəb sözündən alınmışdır. *Almanac* sözü isə ərəb dilində *iqlim* anlamına gələn və astronomiya elmində istifadə edilən *al – mankh* sözün alınmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində olan ərəb mənşəli sözlər əsasən isim və sifətlərdir.

C.Çoser ərəb dilindən alınan iyirmi dörd söz istifadə edən ilk yazıçı olmuşdur. Bu isə onun orta əsr elm və fəlsəfəsinə olan marağından irəli gəmişdir. O, ərəb sözlərindən öz ədəbi işlərində və eyni zamanda 1391-ci ildə yazdığı “*Treatise on the Astrolabe*” əsərində istifadə etmişdir.

Coserin əsərlərində istifadə etdiyi ilk ərəb sözləri:

- (astronomiya) Almagest, almanac, almucantar, almury, Alnath, nadir
- (kimya) alkali, azimuth, borax, tartar, amalgam (fel kimi)
- (geyim) satin, gipon
- (hərbi) lancegay, jupon
- (oyun) fers, checkmate
- (müxtəlif) Damask, Sarsenish, fen, Arabic, ribibe, carrack, dulcarnon[9]

“The Book of the Duchess” poemasında C.Çoser şahmat oyunundan danışmış və ilk dəfə burada *fers* sözündən istifadə etmişdir:

At the ches with me she gan to pleye;

With hir false draughtes dyvers

She stal on me and tok my fers

And whan I sawgh my fers awaye

Allas, I kouthe no lenger playe.[9]

Qeyd etdiyimiz kimi, Çoser əsərlərində poetikliyi gücləndirmək məqsədilə ərəb mənşəli sözlərdən istifadə etmişdir. Yuxarıda göstərdiyimiz nümunədə də şahmat oyunu məhz poetiklik məqsədilə işlənmişdir. *Checkmate* sözü ərəb və fars mənşəli olan *şahmat* sözündən gəlmişdir, *kral öldü* anlamında işlənmişdir. *Fers* sözü ərəb mənşəli *firzan* (*ağıllı insan*) sözündən alınmışdır.

Beləliklə, Çoserin *chessmate* və *fers* kimi sözləri işlətməsi orta əsrlərdə tədricən ərəb mədəniyyətinin Britaniya leksikası və mədəniyyətinə təsir etməsinin ən bariz nümunəsidir.

Məhz ərəb dilindən keçən şahmat oyunu ilə bağlı olan sözlər Britaniyaya şahmat oyun mədəniyyəti gətirmişdir. Bu kimi digər dillərdən alınan sözlər hər biri özləri ilə ifadə etdikləri mədəniyyət nümunələrini Britaniyaya gətirərək Britaniya multikulturalizminin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bütün deyilənlərdən bizə aydın olur ki, məhz linqvistik müxtəliflik Britaniya multikulturalizminin formalaşmasında danılmaz rol oynamışdır. Britaniya coğrafi ərazisində yaşayan, zamanla yerli xalqla qaynayıb qarışan xalq, qeyri-ixtiyari olaraq özləri ilə gətirdikləri mədəniyyət nümunələri zamanla linqvistik vahidlər vasitəsilə yerli xalqın mədəni həyatında silinməz izlər buraxmışlar. Son nəticədə Britaniya multikulturalizmi formalaşmış və öz zənginliyi ilə dünya xalqlarının həyatına təsir edərək, bir sıra mədəniyyətlərin formalaşmasında əvəz edilməz rol oynamışdır.

Orta əsrlərin əvvəllərində Avropada mədəniyyət donmuş vəziyyətdə idi. Məhz belə bir zamanda Avropanın əksinə Şərqdə elm və mədəniyyət sürətlə inkişaf edirdi. Orta əsrlərdə ərəblər riyaziyyat, astronomiya və tibb sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə etmişdilər.

Dirçəlişin başlanması ilə Avropada şərq mədəniyyətinə və elminə olan maraq artmış, universitetlərdə ərəb dilinin tədrisinə nail olunur. Ərəblərin elm və mədəniyyət sahəsində əldə etdikləri nailiyyətlərlə bağlı ədəbiyyatlar tərcümə olunurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, latın dili ilə yanaşı ərəb dilində orta əsrlərin son dövründə elm və mədəniyyət dili hesab olunurdu. Məhz latın dili vasitəsilə ərəb dili ingilis dilinə təsir edirdi. Eyni zamanda ərəb dili vasitəsilə ingilis dili fars və hind dillərində təsirinə məruz qalır. Bu təsir çox cüzi şəkildə olsada ingilis leksikasında öz izlərini buraxır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki bu sözlər XVII əsrdə eti-

barən daha geniş təsir sahəsinə malik olur. Biz tədqiqatımıza yalnız V - XV əsrlərdə ingilis leksikasına keçən ərəb sözlərini cəlb etmişik.

Bəzi ərəb sözləri şərq həyat tərzini əks etdirir. Belə sözlərə aşağıdakıları misal gətirmək olar:

fr. *emir, bedouin, fakir* - ər. *faqur* 'kasıb adam'; *gazelle, girafe* sp. *jirafa* - ər. *zarafah* 'zürafə'; *harem* - ər. *haram* 'hərəm, hərəmxana'; *hour* - fars. *huri* 'pəri'; *lute* qəd. fr. *leut* - ər. *al-üd* 'rübab'; *sheikh* - ər. Shaikh 'qoca'. Ərəb sözləri vasitəsilə Şərq həyat tərzinə olan maraq artmış, Şərq mədəniyyəti Britaniya həyatına daxil olmağa başlamışdır.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, orta əsr Britaniya multikulturalizmi birbaşa əlaqədə olduğu mədəniyyət və dillərlə yanaşı, onlar vasitəsilə ikinci və üçüncü dillərin və mədəniyyətlərin təsirindən də bəhrələnmişdir. Bu bir daha orta əsr Britaniya mədəniyyəti və dilinin nə qədər zəngin olduğunu göstərir.

Beləliklə, dil tarixi hadisə olaraq, həmin dili yaratmış olan və o dildə danışan xalqın inkişaf tarixi ilə ayrılmaz bir şəkildə bağlıdır. Müasir dillər və onların minlərcə sözləri əhatə edən bugünkü zəngin leksikası bu xalqların ilk təşəkkülləri və inkişafı ilə əlaqədar inkişaf etmişdir.

Multikulturalizmin ifadəsində istifadə olunan leksik vahidlərin semantik təhlili zamanı ingilis dilinin digər dillərlə əlaqəsi nəticəsində ingilis leksikasında bir sıra gözə çarpan dəyişikliklər baş verdiyini müşahidə edirik:

1. İngilis dilində bir sıra yunan (yunan mənşəli sözlər latın dili vasitəsilə ingilis dilinə keçmişdir), latın və fransız dilindən alınma sözlər var. Məhz yunan və latın köklü multikultural leksik vahidlərin semantik təhlili onların düzgün istifadə edilməsi və tələffüz edilməsi baxımından olduqca vacibdir (lat. *Scribere* → *scriba* → *scribe, scriptum* 'yazmaq, yazılmış' *decscribe, subscribe, scriptwriter, inscription*).

2. İngilis dilində bir sıra xarici sözdüzəddici elementlər meydana gəldi. Bildiyimiz kimi, affikslər heç bir zaman tək şəkildə dilə daxil olmur. Onlar daxil olduqları sözlərdən ayrılaraq dilin öz sözünə əlavə edilərək yeni sözlər yaradılır. İngilis dilində bir sıra latın və fransız mənşəli affikslər vardır: *anti-, re-, pro-, counter-, -sim-, -age-, -able-, -ous* və digərlərini buna misal gətirmək olar.

3. Multikultural təsir nəticəsində bir sıra əsl ingilis sözləri leksikadan ya çıxmış ya da mənasını dəyişmişdir. Misal olaraq: *çay, döyüş, ordu, astronomiya, riyaziyyat, poeziya* anlayışlarını ifadə edən bir sıra qədim ingilis sözləri əvəzinə fransız və ya fransız dili vasitəsilə keçən latın və yunan *river, battle, army, astronomy, arithmetic, poetry* sözləri yarandı. Skandinav əvəzlilikləri *they, them* qədim ingilis əvəzliliklərini dilinleksikasından çıxarmış; skandinav mənşəli *sky* və *anger* sözlərinin təsiri altında qədim ingilis isimləri olan *heaven* və *wraths* sözlərində semantik cəhətdən məna daralması baş vermişdir.

4. Bir sıra roman mənşəli müxtəlif üslublu sinonimlər meydana gəldi.

5. Bir sıra etimoloji dubletlər yarandı. Etimoloji dublet dedikdə etimoloji cəhətdən eyni əsasdən yaranan lakin müxtəlif cür yazılıb, müxtəlif cür tələffüz edilib və müxtəlif mənalar ifadə edən sözləri nəzərdə tuturuq. Misal olaraq: *catch* və *chase, goal* və *jail, channel* və *canal*.

Bildiyimiz kimi, etimoloji dubletlərin yaranmasının əsas səbəbi isə eyni bir sözün müxtəlif zamanlarda və ya müxtəlif mənbələrdən alınması ilə bağlıdır. Mə-

sələn, latın mənşəli *canalis* ‘kanal’ ingilis dilinə mərkəzi Fransa dialekti vasitəsilə *channel* formasında keçmişdir və Şimalı Fransa dialekti vasitəsilə isə *canal* formasında keçmişdir. Latın mənşəli *quies*, *quietus* ‘sakit, səssiz, rahat’ bir başa ingilis dilinə keçmiş söz *quiet* formasında işlənir, fransız dilindən keçdikdə isə artıq *quite* formasında, ‘tamam, olduqca, lap’ mənasında işlədilir. Latın mənşəli *corpus* ‘bədən’ isiminin fransız dili vasitəsilə müxtəlif zamanlarda ingilis dilinə keçməsi nəticəsində etimoloji dubletlər olan *corps* ‘korporus’ və *corpse* ‘cəsəd, meyit, nəş’ yaranmışdır.

Hal-hazırda mövcud olan etimoloji dubletlər əsasən roman mənşəlidir. Yalnız qeyd etmək lazımdır ki, anqlo-skandinav (*disk* və *disc*, *shirt* və *skirt*) və əsl ingilis mənşəli (*shade* və *shadow*, *scale* və *shell*) dubletlər də mövcuddur. Bu cür sözləri ilk baxışda müəyyən etmək olmur. Yalnız semantik təhlil zamanı multikultural əsaslı sözlərin necə, hansı formada, hansı zamanda və hansı üsullarla dilə daxil olub onu dəyişdirməsini müəyyən etmək olur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hal-hazırda bir çox etimoloji dubletlərin oxşarlığı hiss olunmaya bilər. Zaman keçdikcə dubletlər forma və məna cəhətdən bir birlərində bu və ya digər dərəcədə fərqlənmiş və uzaqlaşmışdır, yalnız dili tarixi baxımdan tədqiq edən zaman onları müqayisə edərək ümumi cəhətlərini görmək olur. Hal-hazırda bu cür dubletlərin istifadəsi zamanı demək olar ki heç bir çətinlik meydana çıxmır. Bu dubletlər müasir zamanda həm semantik cəhətdən həm də struktur cəhətdən fərqlənirlər. Misal olaraq, *host* və *guest*, *hotel* və *hostel*, *ounce* və *inch*, *prune* və *plum* sözlərini göstərmək olar. Hətta bəzi dubletlər tamamilə əks məna almışlar. Misal olaraq, *ward* ‘qəyyumluqda olan şəxs’ və *guard* ‘mü-hafizəçi, mühafizə edən’ sözlərini göstərmək olar.

6. Alınma sözlər nəticəsində ingilis leksikası beynəlmiləl sözlərlə zənginləşdi. Beynəlmiləl söz dedikdə bir neçə dildə mövcud olan lakin hər dilin fonetik qayda qanunlarına uyğun olaraq müxtəlif cür tələffüz olunan, semantik cəhətdən eyni olan sözlər nəzərdə tutulur.

Beynəlmiləl sözlər bir çox hallarda yunan və latın mənşəli sözlərdən yaranan etimoloji dubletlərdi.

7. İngilis leksikasında ingilis dilinin orfoqrafik və orfoepik qaydalarına uymayan bir sıra sözlər meydana gəldi. Bu cür sözlərin onlara xas qrammatik xüsusiyyətləri yaranır. Apardığımız təhlil zamanı aşağıdakı hallarla rastlaşdıq:

a) Orta əsrlərdə fransız dilindən alınan sözlərdə *g* hərfi daha sonralar */j/* kimi oxunur;

b) *ch* hərf birləşməsi */ʃ/* kimi oxunur;

c) bəzi sözlərin sonunda samit hərf oxunmur.

d) Yunan dilində keçən sözlərdə */k/* səsi yazıda *ch* hərf birləşməsi şəklində yazılır: *Christ*, *character*;

e) *p* hərfi *s* hərfindən əvvəl gəldikdə oxunmur: *psychology*;

f) */f/* səsi *ph* hərf birləşməsi şəklində yazılır: *alphabet*, *emphasis*;

g) sözlərin ortasında *i* hərfi əvəzinə *y* hərfi yazılır: *sympathy*, *physics*.

Beləliklə, orta əsr ingilis dilinin formalaşmasında orta əsr üç mədəniyyətin (Qədim Roma, anqlo – sakson və fransız) rolu danılmazdır. Bu fonda semantik təhlillər daha geniş tədqiqat üföqləri açır.

İxtisarlar

ər.– ərəb dili,
fars. – fars dili,
fr. – fransız dili
isp. – ispan dili,
qəd. fr. – qədim fransız dili,
lat. – latın dili

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı: Azərənəşr, 1995.
2. Cohen J. Cultural Diversity in the British Middle Ages//The New Middle Ages.US: Palgrave Macmillan, 2008.
3. Hall A., Timofeeva O., Kiricsi A. and Fox B. Interfaces between Language and Culture in Medieval England: BRILL, 2010.
4. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. М.: Индрик, 2005.
5. Есперсен О. Философия грамматики. М., Изд. Иностранной литературы, 1958.
6. Ефремов Л.П. Сущность лексического заимствования//Вестник АН.Казахской ССР,1959, №5 (170), с.19–20.
7. Серебrenников Б.А. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972.
8. <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=Englaland>
9. <http://www.sacred-texts.com/neu/eng/mect/mect49.htm>

Summary

Nigar Maharramova

About the Role of Three Cultures in the Formation of Medieval English Language

The article deals with the role of three cultures in the formation of medieval English language. While analyzing great attention was given to the facts taken from the medieval literature. It is noted that this gives us more power to understand the historical process clearly and use the language more competently. The analysis shows that Ancient Roman, Anglo-Saxon and French cultures strongly influence the formation of medieval English language.

Резюме

Нияр Магеррамова

О роли трех культур в формировании средневекового английского языка

Статья посвящена роли трех культур в формировании средневекового английского языка. При анализе большое внимание было уделено фактам, взятым из средневековой литературы. Отмечается, что это дает нам больше возможностей яснее понимать исторический процесс и более грамотно использовать этот язык. Анализ показывает, что древнеримская, англосаксонская и французская культуры сильно влияют на формирование средневекового английского языка.

Rəyçilər: fil.f.d., dos. E.Fərəcova, fil.f.d., dos. N.Süleymanova

Aytən Bünyatova
ADU

DÜNYANIN KONSEPTUAL DİL MƏNZƏRƏSİ

Açar sözlər: *konsept, koqnitiv linqvistika, dil və təfəkkür, diskurs, koqnisiya.*

Key words: *concept, cognitive linguistics, language and mentality, discourse, cognition.*

Ключевые слова: *концепт, когнитивная лингвистика, язык и мышление, дискурс, когниция.*

Son dövrlər “dünya mənzərəsi” ifadəsi humanitar elmlərin ən müxtəlif sahələrində geniş yayılmışdır. Dünya mənzərəsi anlayışı müasir elmdə müxtəlif şəkildə başa düşülür. Onu ümumi qayda olaraq ictimai (həmçinin qrup və fərdi) şüurda formalaşan gerçəklik haqqında biliklərin nizama salınmış cəmi kimi düşünmək təklif edilir. Dünya mənzərəsi vasitəsiz və vasitəli şəkildə qavranır. Vasitəsiz dünya mənzərəsi real gerçəkliyi şüurun birbaşa qavraması ilə əldə olunan mənzərədir. Qavrama həm hiss orqanları, həm də insana xas olan mücərrəd təfəkkür vasitəsilə reallaşır. Hər bir halda bu növ dünya mənzərəsi şüurda “vasitəçi”lərin köməyi olmadan yaranır. Vasitəli dünya mənzərəsi isə şüurda mövcud olan vasitəsiz koqnitiv dünya mənzərəsini maddiləşdirən ikinci dərəcəli işarə sistemlərinin konsept-sferi müəyyən etməsinin nəticəsidir.

Milli şüurda yaranan vasitəsiz dünya mənzərəsi onun ümumi əldə olunma üsulundan asılıdır. Bu mənada eyni gerçəklik və eyni dünya mənzərəsi fərqli görünə bilər. O, səmərəli və həssas, dialektik və metafizik, materialist və idealist, nəzəri və empirik, təbii-elmi və dini, fiziki və kimyəvi və s. ola bilər.

Belə dünya mənzərələri tarixi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Onların məzmunu bu və ya digər tarixi mərhələdə əldə olunmuş biliklərin səviyyəsindən asılıdır. Tarixi şəraitin dəyişməsi, elmi nailiyyətlər əldə olunması, dərk etmə metodlarının inkişafı nəticəsində onlar dəyişir. Müxtəlif cəmiyyətlərdə və ya cəmiyyət təbəqələrində uzun müddət ərzində hakim dərk etmə metodunun təyin etdiyi dünya mənzərəsinin hansısa bir növü üstünlük təşkil edə bilər.

stopVasitəsiz dünya mənzərəsi dünya görüşü ilə sıx əlaqəlidir. Onun dünya görüşündən fərqi ondadır ki, o, məzmunlu bilik deməkdir, dünya görüşü isə daha çox dünyanı dərk etmə metodları sisteminə aid edilir. Dünya görüşü dərk etmə metodunu təyin edir, dünya mənzərəsi isə artıq dərk etmənin nəticəsidir. Vasitəsiz dünya mənzərəsi gerçəklik haqqında həm konseptual bilikləri, həm də gerçəkliyin bu və ya digər hallarının dərk edilməsini və izahını təyin edən mental stereotiplərin cəmini özündə birləşdirir. Bu növ dünya mənzərəsini biz koqnitiv adlandırırıq, çünki o, gerçəkliyin koqnisiyası (dərk edilməsi) nəticəsi kimi çıxış edir və nizanlanmış biliklər cəminə, yəni konseptosfera əsaslanır. N.M.Lebedeva yazır: “Bizim öz mədəniyyətimiz bizə dünyanı anlamaq üçün “dünyanın mənzərəsi” adlanan koqnitiv matrisanı verir” [1, 21].

Koqnitiv dünya mənzərəsi adı altında insanın və ya bütövlükdə bir xalqın koqnitiv şüuru ilə formalaşan gerçəkliyin mental obrazı nəzərdə tutulur. Burada gerçəklik həm duyğu orqanları vasitəsilə birbaşa empirik əks oluna, həm də düşüncə prosesində şüurlu şəkildə təcəssüm oluna bilər.

Beləliklə, koqnitiv dünya mənzərəsi mədəniyyətin müəyyən etdiyi konseptosfer və şüur stereotiplərinin cəmidir.

Koqnitiv dünya mənzərəsi şəxsiyyətin şüurunda sistemli şəkildə mövcuddur və şəxsiyyətin ətraf aləmi dərk etməsinə təsir göstərir. O, gerçəkliyin elementlərinin təsnifatını və təhlili üsullarını təklif edir, hadisələrin səbəblərini izah edir, onların inkişafını proqnozlaşdırır və nə ilə nəticələncəyi barədə xəbər verir, həmçinin şəxsiyyətin duyğu və ağıl təcrübələrini onun yaddaşda və şüurda saxlanması üçün nizamlayır.

Milli koqnitiv dünya mənzərəsi bir tərəfdən mücərrəd anlam kəsb edir, digər tərəfdən isə xalqın düşüncə, dərk etmə fəaliyyətində, onun fiziki və verbal davranışında aşkarlanan koqnitiv-psixoloji reallıqdır. Milli konseptual mənzərə xalqın stereotip vəziyyətlərdə eyni qaydada davranışı, xalqın gerçəklik haqqında ümumi təsəvvürləri, gerçəklik haqqında ümumi fikirləri, atalar sözləri, deyimlər və aforizmlərdə özünü göstərir.

M.V.Pimenova dillərin dünyada yayılması mənzərəsi adı altında “ dildə öz əksini tapan dünya haqqında biliklərin cəmini və həmçinin yeni biliklərin əldə olunması və interpretasiyasını” nəzərdə tutur [6, 5].

V.V.Krasnıx dillərin dünyada yayılması mənzərəsini və dünya mənzərəsini bu şəkildə bir-birinə qarşı qoyur: “dünya mənzərəsi və dillərin dünyada yayılması mənzərəsi qəti şəkildə bir-birindən fərqləndirilməlidir” [5, 17]. V.V.Krasnıx diqqətə çatdırır ki, “dil mənzərəsində olan fərq heç də dünya mənzərəsinin müəyyən sahələrində ciddi fərqlərin olması demək deyil” [5, 19]. Məsələn, insanların dilində bəzi rənglərin adı olmasa da belə, onların hamısı rəngləri seçə bilər. Digər tərəfdən dünyanın dil mənzərəsi dünya mənzərəsinə ciddi təsir göstərə bilər. Məsələn, mürəkkəb zaman kateqoriyalı dili öyrənənlər bilir ki, əsas çətinlik yaradan zaman formalarının öyrənilməsi deyil, zaman anlayışının parçalara ayrılma üsullarıdır. Deyilənlər rus və ingilis feillərinin zaman növlərini öyrənmək istəyən xaricilərə də aiddir [5, 21]. V.V.Krasnıxın fikrinə əsasən konseptual dil mənzərəsi “dünyanın dil güzgüsündə” əks olunması deməkdir, dünya mənzərəsi isə “ətraf maddi dünyanın insanın psixikasında əks olunması” kimi başa düşülür [2, 18]. Linqvistik koqnitiv strukturlar dünyanın konseptual dil mənzərəsinin formalaşmasında bilavasitə iştirak edirlər, bu zaman konseptual dünya mənzərəsinin formalaşması üçün material qismində ilk növbədə fenomenoloji koqnitiv strukturlar çıxış edir.

Dünyanın konseptual dil mənzərəsi xalqın müəyyən inkişaf mərhələsində dil vahidlərinin tərkibində təsbit olunan xalqın gerçəklik haqqında təsəvvürlərinin cəmidir. Bundan əlavə, o, dil işarələrində və onların mənalarında əks olunan gerçəklik haqqında təsəvvürlər, sözlərin sistem semantikasındakı olan dünya haqqında informasiyadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli şüurda dünya mənzərəsinin belə təqdim olunması tam deyil, çünki dil xalqın şüurunda olanların hamısını kateqoriyalaşdırmır. Bundan əlavə, dünyanın konseptual dil mənzərəsi tədqiqatçı linqvist üçün yalnız

tarixi baxımdan maraqlıdır. Dünyanın konseptual dil mənzərəsinə əsaslanıb xalqın aktual konseptosferi onun dünya haqqında müasir təsəvvürləri barədə düzgün nəticə əldə etmək mümkün deyil.

Dünya dil mənzərəsinin təsvirinə daxildir [3]:

1. dil paradiqmalarında (leksik-semantik, leksik-frazeoloji və struktur-sintaktik qruplar və sahələr) dilin əks etdirdiyi gerçəkliyin hissələrə bölünməsinin təsviri;

2. dil vahidlərinin mənasının milli xüsusiyyətlərinin təsviri (müxtəlif dillərdə oxşar mənalardan hansı semantik fərqləri aşkarlanır);

3. dil sistemində olmayan vahidlərin (lakunaların) aşkarlanması;

4. endemik vahidlərin aşkarlanması (müqayisə edilən dillərin yalnız birində aşkarlanan vahidlər).

Müasir elmdə xalqın düşüncəsinin onun dili ilə vasitələnməməsi faktı artıq öz təsdiqini tapmışdır. Lakin o, dil vasitəsi ilə ifadə olunur və müəyyən dövrə aid dildə təsbit olunmuş gerçəklik haqqında təsəvvürlərin öyrənilməsi xalqın düşüncəsi barədə təxmini fikir söyləmək, həmin dövrün koqnitiv dünya mənzərəsinin ümumi cəhətlərini bərpa etmək imkanı yaradır.

Bir daha qeyd edək ki, dünyanın konseptual dil mənzərəsi koqnitiv dil mənzərəsinə bərabər deyil, sonuncunun mənası daha genişdir. Bu səbəbdən koqnitiv dünya mənzərəsi barədə dünya dil mənzərəsinə əsaslanıb fikir söyləmək yalnız o halda olar ki, dildə əks olunanlar xalq üçün hal-hazırda kommunikativ əhəmiyyət kəsb etsin (yəni xalq bu haqda danışır və ya danışır). Dil vahidinin kommunikativ əhəmiyyəti çox güman ki, ifadə etdiyi konseptin xalqın mədəniyyətində dəyərli olması ilə bağlıdır [7, 77].

Dünya mənzərəsinin dil işarələri ilə vasitələndirilmiş təsviri koqnitiv dünya mənzərəsi haqqında mühüm məlumatlar verir, lakin bu məlumatları tədqiqatçı dildən xüsusi üsullardan istifadə edərək əldə etməlidir. İkinci dərəcəli vasitəli dünya mənzərəsinin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, insana gündəlik düşüncə və davranış fəaliyyətində birbaşa təsir göstərmir. İnsanın bilavasitə düşüncəsinə və davranışına bu və ya digər halda koqnitiv dünya mənzərəsi təsir edir.

Dünyanın konseptual dil mənzərəsi ilə bağlı tez-tez istifadə olunan “dünyanın hissələrə parçalanması” anlayışı əslində dil vasitəsi ilə deyil, koqnitiv dünya mənzərəsinə aid olan koqnitiv təsnifatçılar tərəfindən həyata keçirilir. Dil gerçəkliyi hissələrə parçalanır. O, koqnitiv şüurun həyata keçirdiyi və xalqın konseptosferinin təsbit etdiyi koqnitiv parçalanmanı əks edir. Dil yalnız bu parçalanmaya işarə edir.

Dilin semantik sahəsi müasir linqvistikada dünyanın dil mənzərəsi anlayışına sinonimik olduğu məlum olur. Dilin semantik sahəsinin təsviri isə dünyanın dil mənzərəsi ilə üst-üstə düşür. Dünyanın dil mənzərəsi aşağıdakı üsullarla yarana bilər [7, 125]:

• dilin normativ vasitələri ilə - leksemlər, sabit nominasiyalar, milli gerçəklik obyektlərini təsnifləndirən frazeologizmlərlə, həmçinin nominativ vahidlərin yoxluğu ilə;

- funksional dil vasitələri ilə - ünsiyyət qurmaq üçün leksikanın və frazeologiyanın seçilməsi, dil sistemində olan bütün dil vahidlərinin fonunda xalqın kommunikativ dil vasitələrinin, yəni ən çox işlənən tərkibinin müəyyən edilməsi;

- dilin bədii təsvir vasitələri - yəni dil vahidlərinin milli-spesifik bədiiliyi, metaforalar, sözlərin məcazi mənalarının inkişaf istiqamətləri və dil vahidlərinin daxili formaları ilə;

- dilin fonosemantikası ilə.

Beləliklə, dünyanın konseptual dil mənzərəsinin öyrənilməsi təsviri linqvistik çərçivəsində qala bilər, nəticələrin koqnitiv interpretasiyası baş verdikdə isə xalqın konseptosferinin öyrənilməsində tədqiqat aləti kimi çıxış edə bilər. Beləliklə, dünyanın koqnitiv mənzərəsi və dünyanın dil mənzərəsi bir-biri ilə əlaqəlidir.

Bədii konseptual mənzərə dil mənzərəsi kimi ikinci dərəcəli dünya mənzərəsidir. O, bədii əsəri dərk etdikdə oxucunun şüurunda (və ya tamaşaçının, dinləyicinin digər incəsənət əsərlərinin dərk etməsi zamanı) yaranır. Bədii mətnə dünya mənzərəsi dil vasitələri ilə öz əksini tapır. Bu zaman o, yazıçının şüurunda olan fərdi dünya mənzərəsini əks etdirir. Bundan əlavə, bədii konseptual mənzərə bədii əsərin məzmununun elementlərinin, dil vasitələrinin seçimi, müəyyən mövzuda dil vahidləri qruplarının istifadə olunması, ayrı-ayrı dil vahidlərinin və onların qruplarının təkrarlanması artması və ya azalması, bədii ifadə vasitələrindən (məcazlar sistemi) fərdi qaydada istifadə olunması vasitəsilə reallaşır.

Bədii dünya mənzərəsində yalnız bir millətin dünya görüşünə xas olan konseptlərə rast gəlmək olar (məsələn yazıçının fərdi konseptlərinə). Bədii dünya mənzərəsində milli dünya mənzərəsinin xüsusiyyətləri də öz əksini tapa bilər (məsələn, milli simvollar, milli-spesifik konseptlər). Yadda saxlamaq lazımdır ki, bədii dünya mənzərəsi ikinci dərəcəli olub iki tərəfli – həm dil vasitəsi, həm də fərdi müəllif konseptual dünya mənzərəsi ilə vasitələndən dünya mənzərəsidir.

Müasir linqvistika üçün konseptosferin və dilin sadə semantik sahəsinin fərqləndirilməsi prinsiplial məsələdir. Bir çox müəlliflər bunu dünyanın konseptual dil mənzərəsi termini kimi qəbul etmişdir. A.Y.Şaykeviç dünyanın dil mənzərəsi terminindən daha çox semantik sistem termininə üstünlük verir [9, 5]. Konseptosfer sırf düşünmə sferasıdır. O, təfəkkür təsvirlərindən, sxemlərdən, anlayışlardan, freymlərdən, ssenarilərdən, mücərrəd varlıqlardan, xarici dünyanın müxtəlif əlamətlərindən ibarət olan konseptlərdən ibarətdir. Dilin semantik sahəsi dil işarələri vasitəsi ilə ifadə olunan konseptosferin bir hissəsidir. Xalqın konseptosferinin böyük bir qismi onun dilinin semantik sahəsində təqdim olunmuşdur və elə buna görə də dilin semantik sahəsi koqnitiv linqvistikanın tədqiqat obyektidir.

Koqnitiv anlayışdan əvvəl meydana gələn semasiologiya elmi müəyyən etmişdir ki, dilin semantikasi sözlər və işarələr ilə onların təyin olunmuş mənalarının cəmi deyil, onların zəncirvari və silsilə əlaqələri ilə bir-birinə bağlanan kəşimlər, yaranan müxtəlif və çoxsaylı struktur birləşmələr və qruplardan ibarət, ağac kimi şaxələnən, mərkəz və periferiyalardan ibarət sahələr yaradan mürəkkəb sistemdir. Bu münasibətlər konseptlərin dilin konseptosferində olan münasibətləri əks etdirir. Dilin semantik sahəsində mənalar arasında olan əlaqələrə əsasən konseptlərin milli konseptosferində münasibətləri barədə fikir söyləmək mümkündür.

Düşüncə fəaliyyətinin vahidləri kimi çıxış edən konseptlərin arasında konseptual əlamətlərə əsaslanan əlaqələr mövcuddur. Bu əlaqələr dildə morfemlərin, prosodemlərin, fonetik seqmentlərin ümumi cəhətləri ilə dilin semantikasında, konseptləri dildə obyektivləşdirən hissələrdə özünü biruzə verir.

Müxtəlif xalqların konseptosferi öz konseptlərinin tərkibi və onların strukturlaşdırılması prinsiplərinə əsasən ciddi şəkildə fərqlənirlər. Linqvistlər bunu xarici dilin tədrisi prosesində iki dilin müqayisəli təhlili zamanı aşkar etmişdilər. Müxtəlif dillərin semantik sahələrinin müqayisə edilməsi konseptlər cəmində və onların strukturlaşmasında spesifik, milli və eyni zamanda qrup və fərdi olanları görməyə imkan yaradır. Həm dilin semantik sahəsi, həm də konseptosfer öz təbiətinə görə eynidir. Belə ki, onların hər ikisi düşüncə mahiyyəti daşıyır. Onların arasında olan fərq yalnız ondan ibarətdir ki, semantik sahənin kvantı dil işarəsinə bağlıdır, konsept isə konseptosferin elementi kimi konkret dil işarəsi ilə bağlı deyil. Konsept alternativ işarələr sistemi (jestlər, mimika, musiqi, təsviri sənət, heykəltaraşlıq, rəqs və s.) əsasında vasitələnə bilər.

Beləliklə, konseptosfer təfəkkür obrazlarının sahəsidir, dilin semantik sahəsi isə dil işarə sistemində ifadə olunmuş (verballaşma, obyektivləşmə) konseptosferin bir hissəsidir.

V.İ.Karasik dünya dil mənzərəsinin bir sıra ontoloji xüsusiyyətlərini ayırır [4, 108]. Onlar dil sisteminin müxtəlif leksik-frazeoloji sahələrində aşkarlanma bilər:

- konseptlərin ada malik olması (bəzi konseptlərin adı olmaya bilər);
- qeyri-bərabər konseptuallaşma (leksik sistemin eyniadlı sahələrinin müxtəlif nominativ sıxlığı);
- konseptlərin assosiativ əlamətlərinin spesifik kombinatorikası (məsələn, müxtəlif dillərdə eyni şeyi adlandıran leksemlərin daxili formasının müxtəlifliyi);
- müəyyən fənn sahələrinin təsnifat xüsusiyyətləri (Şərqdə nominasiyada özünü kiçiltmə qaydası qəbul olunmuşdur, Avropada isə əksinə);
- fənn sahələrinin bu və ya digər ünsiyyət sahələrinə xüsusi yönümü (rus dilində məqsədsiz gəzinti bildirən danışıq nominasiyaların çoxluğu, Çində səyyahlara aid yüksək adların çoxluğu).

Dünya dil mənzərəsinin öyrənilməsi yalnız linqvistik məna daşıyır. Dilin sistem şəklində təsvir olunması dildə hansı elementlərin olması və onların necə nizamlanmasını aydınlaşdırır. Lakin əgər tədqiqatçı alınan nəticələri şüurun dildə əks olunan koqnitiv strukturunun tapılması üçün interpretasiya edirsə, onda dünya dil mənzərəsinin təsviri linqvistik tədqiqat çərçivəsindən çıxır və linqvokoqnitiv tədqiqata çevrilir. Başqa sözlə desək, dünyanın konseptual mənzərəsi olan konseptosferin modelləşdirilməsi və təsviri üçün istifadə edilir. Dil işarələri, sözlər bu halda insanın vahid məlumat bazası olan konseptosferə daxil olmaq və koqnitiv strukturların aşkarlanması üçün bir vasitəyə çevrilir.

Beləliklə, dildə sistem münasibətlərinin və onun milli semantik sahəsinin tədqiqi ikinci dərəcəli vasitəli dünya dil təsvirinin modelləşdirilməsi deməkdir. Burada dilin digər dillərlə müqayisə olunması vacib elementlərdən biridir. Dünya dil mənzərəsinin tədqiq nəticələrinin koqnitiv interpretasiyası, milli semantik sahənin təsviri dünya dil mənzərəsindən koqnitiv, milli konseptosferin təsvirinə keçməyə imkan yaradır.

Son zamanlar mentalitet termininə koqnitiv linqvistikada tez-tez rast gəlinir. Lakin onun məzmunu hələ də dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Bu anlayışın müxtəlif, bir-birinə zidd tərifləri mövcuddur. Lüğətlərə və məlumat kitabçalarına onlar yalnız 90-cı illərin ortalarında daxil edilməyə başlandı. Mentalitet dedikdə düşüncə tərz, zehnin psixoloji yönümü, təfəkkürün xüsusiyyəti, xasiyyət və s. nəzərdə tutulur. Koqnitiv linqvistikada mentalitet və konseptosfer anlayışlarını fərqləndirmək vacibdir. Alimlərin fikrincə mentalitet insanların etnik və ya sosial qrupları, həmçinin müəyyən şəxsiyyət üçün səciyyəvi olan, şüurun koqnitiv stereotiplərinin cəmi ilə müəyyən edilən, gerçəkliyin qavranması üçün spesifik olan üsul kimi başa düşülür.

Şəxsiyyətin mentaliteti milli və ya qrup mentalitetindən, həmçinin insanın şəxsi inkişafından, yəni onun təhsilindən, mədəniyyətindən, gerçəklik hadisələrini qavrama və interpretasiya etmə təcrübəsindən asılıdır. Bunların hamısı gerçəkliyin qavranması və dərk edilməsi üçün şəxsi mental mexanizmlər adlanır. Qrup şəklində mentalitet müəyyən sosial yaş, peşə, gender və s. üzrə bölünən insan qrupları tərəfindən gerçəkliyin qavranması və dərk olunması xüsusiyyətlərini daşıyır. Məlumdur ki, eyni gerçəklik faktları, eyni hadisələr müxtəlif insan qruplarında fərqli şəkildə qavranılır. Qadınlar və kişilər, böyüklər və uşaqlar, humanitarlar və texniklər, varlılar və kasıblar və s. eyni faktları müxtəlif cür dərk edib interpretasiya edə bilər. Bu koqnitiv stereotiplərlə əlaqəlidir. Qrup mentaliteti qrupda işləyən appersepsiya mexanizmləri ilə sıx əlaqədə formalaşır. Məsələn, məlumdur ki, uduzan komanda öz məğlubiyyətini obyektiv faktların təsirini səbəb gətirərək özünü doğrultmağa çalışır. Belə səbəblərdən pis meydan, qərəzli hakim və s. göstərilir. Eyni zamanda izləyicilər məğlubiyyətin səbəbi kimi subyektiv faktorları göstərirlər. Məsələn, oyunçular iradə nümayiş etdirmədilər, yaxşı çalışmadılar, sürətli oyun göstərmədilər və s. Qalib gələn tərəf isə adətən qazanılan uğuru öz əziyyətlərinin nəticəsi kimi görür. Belə demək olar ki, mentalitet “avtomatlaşdırılmış” xarakter daşıyır və o, demək olar ki, şüurun nəzarəti olmadan işləyir. Məhz buna görə də o bir çox hallarda “obyektiv” deyil. Əgər insan obyektiv olmaq istəyirsə, o, şüurlu şəkildə öz mentalitetinin göstərişlərindən, öz appersepsiyasından azad olunmalıdır. Bu zaman həm özünün, həm qrupun, həm də milli mental stereotiplərindən azad olmalıdır.

Milli mentalitet milliyyətin koqnitiv stereotiplərinin cəmi ilə müəyyənləşdirilən gerçəkliyin qavranması və dərk olunması üçün milli üsuldur. Məsələn, amerikalı bir varlı insan görəndə fikirləşir: “Varlıdır, deməli, ağıllıdır”. Ruslar isə belə vəziyyətdə fikirləşir: “Varlıdır, deməli, oğrudur”. Amerikalılarda “yeni” anlayışı “yaxşılaşdırılmış, daha yaxşı” deməkdir, ruslarda isə bu “yoxlanılmamış” deməkdir.

Qavrama və gerçəkliyin dərk olunması oxşar olsa da, eyni anlayış deyil. Qavrama anlamanın ilk mərhələsi və əsas şərtidir. Müxtəlif xalqların mentaliteti müxtəlif millətlərin insanlarını eyni hadisəni fərqli şəkildə qavramağa vadar edir. Milli mentalitet sanki insanların beynini birini görüb, digərini görməməsinə sövq edir. Məsələn, rus mentaliteti asiyalı qadınların itaətkarlığını qeyd edir və öz qadınlarının yüksək aktivliyini hiss etmir. Eyni zamanda asiyalılar rus qadınlarının fəal, hətta aqressiv olduqlarını qeyd edirlər, amma öz qadınlarının itaətkarlıq və passivliyini görmürlər.

Hollivud filmlərindən fərqli olaraq, ikinci dünya müharibəsi mövzusunda çəkilən yapon filmlərində əsasən insanların həlak olması, əsgərlərin əzabları, anaların qara kağız aldıkları zaman axıtdıkları göz yaşları göstərilirdi. Avropalılar bunu müharibənin dəhşətləri barədə çəkilən filmlər kimi qəbul edirlər. Lakin yapon mentaliteti bu filmləri avropalıların dərk edə bilmədiyi fərqli sxem üzrə qavrayır: “Bax, görürsünüz, yapon əsgəri necə ağır şəraitdə də öz borcunu yerinə yetirməyə davam edir”. Ruslar qonaqlığa təyin olunmuş vaxtdan bir az gec getməyi ev yiyəsinə hörmət əlaməti hesab edirlər. Almanlar isə bunu hörmətsizlik kimi qəbul edirlər. Rus şagirdləri müəllimin verilmiş materialı təkrar izah etməsini onlara dərsi daha yaxşı mənimsəməsi üçün kömək etmək istəyi kimi başa düşürlər. Finlilər isə belə müəllim haqqında düşünürlər: ”O, bizi ələ salır”.

Mentalitet və konseptosfer təfəkkür prosesləri daxilində bir-biri ilə sıx əlaqəlidir və qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. Konseptosfer xalqın bilik dairəsidir və müəyyən dərəcədə xalqın mentalitetini (gerçəkliyin qavranması və dərk olunması xüsusiyyətlərini) müəyyənləşdirir. Milli konseptosferanı əmələ gətirən mental vahidlər koqnitiv stereotiplərin, yəni gerçəklik haqqında fikirlərin yaranmasının əsasını təşkil edir. Məsələn, rus konseptosferasında “bəlkə də” konsepti rusların şüurunda qeyri-dəqiqliyə yol verməyə şərait yaradan bir sıra mental stereotiplər müəyyən edir. Digər tərəfdən milli mentalitet konseptlərin inkişafının və formalaşmasının dinamikasına istiqamət verir. Mövcud stereotiplər formalaşmaqda olan konseptlərin məzmununa təsir edir, konseptlərdə yer almış bəzi hadisələrin qiymətləndirilməsini diktə edir. Bütün əlaqələrə baxmayaraq, mentalitet və konseptosfer fərqli anlayışlardır və onların öyrənilməsi müxtəlif metod və yanaşmalar tələb edir.

Xalqın mentaliteti ilk növbədə onun xarakterində, hərəkətlərində, kommunikativ davranışında özünü göstərir. Mentalitet iqtisadi şərait, siyasi vəziyyət, sosial-siyasi proseslər, təbii hadisələr, digər etnik qruplarla əlaqələrin təsiri nəticəsində formalaşır. Onun öyrənilməsində etnokulturoloji və etnopsixoloji üsul və fəndlərdən istifadə olunmalıdır. Bu yalnız lingvistlərin və lingvokoqnitoloqların həll edə biləcəyi məsələ deyil. Konseptosfera düşüncə dairəsi, fərdin və bütöv xalqın koqnitiv şüurunun informasiya bazasıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Лебедева Н.Б. Полиситуативность глагольной семантики (на материале русских префиксальных глаголов). Томск, Томск. ун-т, 1999.
2. Леонтьев А.А. Языковое сознание и образ мира // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. Москва, 1993, с.16-21.
3. Залевская А.А. Концепт как достояние индивида // Слово. Текст. Избранные труды. Москва, 2005, с.234-244.
4. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Базовые характеристики лингвокультурных концептов // Антология концептов. Т.1. Волгоград, 2005, с.13-15.
5. Красных В.В. Фрейм структуры как единицы языкового сознания // Языковое сознание содержание и функционирование. Москва, 2000, с.128- 129.
6. Пименова М.В. Предисловие // Введение в когнитивную лингвистику. Под ред. М.В.Пименовой. Вып. 4. Кемерово, 2004.

7. Слышкин Г.Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты. Волгоград: Перемена, 2004.
8. Шайкевич А.Я. Русская языковая картина мира в ряду других картинок // Московский лингвистический журнал. 2005, № 2, с.5-21.

Summary
Bunyatova Ayten
Conceptual language picture of the world

The article provides the information on conceptual picture of the world in linguistics and the opinions of the linguists investigating this field are looked through here. The topics “language” and “mentality”, the main functions of the language, the process of how humans realise the things surrounding them are in the centre of attention of cognitive linguistics. Investigation of different linguists caused the formation of different schools and courses. The scientists of these scientific schools created different courses of conceptual picture of the world in their scientific works and writings. The methods and techniques of each course used in studying of concept are also analysed in the given article.

Резюме
Буньятова Айтан
Концептуальная языковая картина мира

В данной статье излагается информация о концептуальной картине мира в лингвистике и рассмотрены мнения лингвистов, исследующих эту область. Язык и ментальность, основные функции языка, процесс восприятия людьми окружающих их предметов находятся в центре внимания когнитивной лингвистики. Исследования различных лингвистов обусловило формирование разных школ и курсов. Ученые этих научных школ создавали различные курсы концептуальной картины мира в своих научных трудах и произведениях. В статье также анализируются методы и техники каждого курса, используемые при изучении концепции.

Rəyçilər: fil.e.d., prof.F.Cahangirov, fil.f.d., dos.Ş.Yunusova

Pərvanə Xanızadə
ADU

MƏHKƏMƏ ÇIXIŞLARININ ETİK ƏSASLARI

Açar sözlər: məhkəmə çıxışı, etika, natiqlik sənəti, nitq.

Key words: court speech, ethics, speaker (orator), speech.

Ключевые слова: судебные выступления, этика, ораторское искусство, речь.

Hələ antik dövrlərdə bəlağət elminin mütəxəssisləri danışanın etikasına böyük önəm verdiklərini vurğulayırdılar. Gözəl natiqlik bacarığı olan şəxslər həm də yüksək mənəvi prinsiplərə malik olmalıydılar. Dil daşıyıcısı çox zaman dildən düzgün istifadə etməyi, onun zənginliyindən yararlanmağı bacarmır. Ünsiyyət zamanı dilin zənginliyindən uğurlu istifadə dil mədəniyyəti normalarına riayət edilməsi ilə paralel həyata keçməlidir.

Peşə etikasını bütün başqa sahələrdə olduğu kimi məhkəmə sahəsində çalışan şəxslərdə olmalıdır. Məhkəmə prosesləri zamanı hüquq mühafizəçilərinin çıxışları dəqiq məlumatlara əsaslanmalı, mövqeyi bəlli olmalıdır. Onlar eyni zamanda məhkəməyə hörmətlə yanaşmalıdırlar. Hüquq mühafizəçilərinin etik rəftarı onların məhkəmədə əks tərəflərdən hər birinə hörmətlə yanaşması vəkil D.P.Vatmanın qeyd etdiyi kimi hər iki tərəfi təmsil edən vəkillərin bir-birilərinə qarşılıqlı hörməti, əsl iş və dostluq çərçivəsində həyata keçən polemikalar üzərində qurulmalıdır. Bu zaman yüksək ton, qeyri-etik davranış normaları yol verilməzdir. Qeyri-etik polemikalar isə ilk növbədə şəxsiyyətin hüquq və azadlığının təminatçısı rolunda çıxışlara əsaslanmış olan müəyyən bir mülki və ya cinayət işlərində əsl həqiqətin ədalətlə aşkara çıxarılmasına mane olur [1, 23].

Bu gün Azərbaycanda hüquq-mühafizə sahəsində aparılan köklü islahatların durmadan davam etdiyi bir dövrdə məhkəmə prosesi zamanı etik normalara riayət edilməsi əsas və prioritet bir məsələ olaraq qalmaqdadır. İnsan nitqi-danışanın şəxsiyyətini təsdiq edən bir sənəddir. Məhkəmə natiqləri isə mükəmməl və səlis nitqə malik olmalıdırlar. Məhz bu keyfiyyətlər onları digər sənət sahiblərinin nitqlərindən fərqləndirən əsas cəhətdir. Sözü gedən peşə sahibləri təkcə gözəl nitq qabiliyyətinə malik insanlar deyil, həm də böyük auditoriya qarşısında çıxış etmək bacarığına yiyələnən şəxslərdir.

Natiqlik sənətinin vətəni Qədim Yunanıstan hesab olunur. Bəlağət elminin banisi isə şair, filosof və həkim Empedokl sayılır. Daha sonralar isə Koraks və Tisiy bəlağət elmi ilə bağlı mülahizələrində məhkəmə çıxışlarındakı incəliklərə, öz nitqini məharətlə təqdim etmək yollarına, verilən suallara məntiqlə cavab vermək üsullarına və hazırlaşmadan danışmaq, mübahisə etmək və ya günahlandırmaq kimi bacarıqlara toxunmuşdurlar. Platon və Lisiy öz çıxışları ilə hakimlərdə xoş təəssürat yaradaraq məhkəmə çəkişmələrindən daima qalib qismində çıxıblar. Formal məntiqə əsaslanmaq Aristotel üçün əsas polemika silahı idi. Demosfen isə auditoriyanın psixikasına güclü təsir edən biləcəklər çıxışları hazırlayırdı. Sözü gedən

filosofun çıxışları o qədər təsirli idi ki, hətta qarşı tərəf belə ona təslim olurdu. Bəlağət elminin növbəti inkişaf mərhələsi Qədim Roma ilə bağlıdır. Məhz burada müqavilələr, sazişlər və digər yazılı rəsmi sənədlər yarandı.

Məhkəmə çıxışları zamanı əsas aparıcı subyektlər dövlət ittihamçısı və hər iki tərəfin vəkilləridir. Bu zaman dövlət ittihamçısının, vəkillərin və müəyyən hallarda hakimin nitqi sözü gedən peşə etikasının prinsip və normalarına əsaslanmalıdır. Plansız çıxış sükanı olmayan gəmiyə bənzəyir. Məhkəmə çıxışları 2 əsas keyfiyyətlə xarakterizə olunur: sübut etdirmək və öz tərəfinə çəkmək. Bu zaman qarşı tərəfi inandırmaq qabiliyyəti əsas şərtlərdən biri hesab olunur. Məhkəmə çıxışlarında emosional çalarların olması qarşı tərəfdə dinləmək həvəsini artırır. Natiq və auditoriya təkcə verbal ünsiyyət prosesinə deyil, həm də məntiqi, psixoloji və mənəvi münasibətlərə də daxil olur.

A.F.Koni məhkəmə etikasını ilə bağlı haqlı olaraq belə qeyd edirdi: “dövlət ittihamçısının rolu təkcə məhkəmə zalında müttəhimlə dialoqa girməkdən ibarət deyil. O həm də özünün müqəssir olduğunu aşkara çıxaranadək qarşı tərəfi hər hansı təhqir atəşinə tutmaq və ya onun şəxsiyyətini aşılayacaq sözlərin istifadəsindən uzaq durmaq kimi keyfiyyətlərə də malik olmalıdır” [2, 25]. Məhkəmə etikasını peşə etikasının bir qolu olub özündə ədalətin norma və prinsiplərini cəm edən mənəvi ideyaları birləşdirir. Sözü gedən etika hakimdən ədalətli, diqqətli və düzgün olmağı tələb edir [2, 30]. Məhkəmə etikasının predmetinin normativ hissələri 2 qrupa bölünür:

-ümumi mənəvi normalar: bu zaman dövlət ittihamçısından məhkəmə zalında öz prosesual apponentinə, yəni vəkilə hörmətlə yanaşması tələb olunur. Vəkil isə öz çıxışında məhkəməyə hörmət hissini nümayiş etdirməlidir. Onun peşə fəaliyyətinin əsasında dürüstlük, səriştəli olmaq və düzgün danışmaq prinsipləri dayanır. Vəkilin müdafiə nitqinin məzmunu hüquqi və mənəvi əsaslara söykənən bir mövqeyə əsaslanmalıdır. Etik normalar nə qədər yüksək olarsa vəkilin peşə professionalığı da bir o qədər yüksək olacaq.

-etos, loqos və pafos isə məhkəmə nitqinin 3 əsas normasıdır ki, bunların da ən mühümü etosdur. Etos-ünsiyyət zamanı situasiyalarda düzgün istiqamət almaq bacarığıdır.

Professional hüquqi fəaliyyət öz mürəkkəbliyi və çətinliyi ilə fərqlənir. Onun psixoloji təhlili zamanı bir sıra keyfiyyətlər meydana çıxır ki, bunlar da axtarış, ünsiyyət, rekonstruktiv və sosial yönümlükdür. Savadlı peşə etikasını ümumi mədəniyyətin baza elementidir. Məhz ünsiyyət sayəsində lazımı məlumat əldə etmək olar. Şifahi ünsiyyət zamanı insan özünün vaxtının 65%-ni itirir. Amerika alimlərinin hesablamalarına görə bəşər övladının ünsiyyətə sərf olunan vaxtı orta hesabla 2,5 ildir. Bu vaxt ərzində insan hər biri 1000 səhifədən ibarət olan 400 cildlik bir əsəri danışmış sayılır.

Yaponiyalı dilçilər müəyyən etmişlər ki, onlar sutka ərzində 7 saat şifahi nitqə, 1,5 saat qiraətə, 47 dəqiqə isə yazılı nitqə sərf etmiş olurlar [2, 67]. Bu göstəricilər bir daha onu sübut edir ki, düşünüən insan, yəni *homo sapiens* danışan insan, yəni *homo eloquens* olur.

X.Makkey özünün “Zirvəyə yol” adlı əsərində apardığı tədqiqatlardan sonra belə qənaətə gəlir ki, amerikalıların 10 qorxduqları ünsürdən birincisi kütlə qarşı-

sında çıxış etməkdir. Bəs nəyə görə kütlə qarşısında nitq söyləmək qorxu hissinə səbəb olur? Cavab isə belədir: “bu, müdafiə oluna bilməmək hissi ilə bağlıdır. Bəzən kütlə qarşısında gülünc görünmək qorxusu nitqimizin yetkin olmaması səbəbi ilə izah olunur” [3, 68].

Şekspir deyirdi ki, az söz olan yerdə çəki var. Nitq mədəniyyətinin ilk qanunu da az söz işlətməkdir. Həmişə bir prinsip aparıcı olmalıdır: bu da nə üçün danışdığımı bilmək prinsipidir. Çoxsözçülükdə böşsözçülük vardır. Belə bir deyim var: “əgər sən 10 dəqiqə çıxış etmək istəyirsənsə onun hazırlığına 1 ay vaxt sərf etməlisən. Əgər yarım saat çıxış etmək istəyirsənsə bu zaman hazırlaşmağa 2 həftə kifayət edəcək. Yox əgər saatlarla danışacaqsansa bu zaman çıxışına elə indi başlaya bilərsən”. Nitqdə nə qədər az məzmun olarsa bir o qədər də çox söz olacaq. Belə çıxışlara isə heç kəs qulaq asmayacaq. Digər bir məqam isə nitqdə məqsədin olmasıdır. Əgər nitqdə məqsəd varsa demək informasiya ötürmək prinsipi də işə düşəcək. Növbəti qızıl qayda “aydın və səlis danış!” prinsipidir. Məlumatın ötürülməsində söylənilənlərin məzmununun olması son dərəcə önəmlidir. Yəni, ancaq məsələ ilə bağlı olanlardan danışılmalıdır. Buradan isə digər bir qayda yaranır. Bəlağətli danış! Bəlağətli nitq dinləyicidə maraq yaradır. Metaforalar, epitetlər, obrazlı müqayisələr, atalar sözləri, məsəllər, sitatlar-bütün bunlar bizim nitqimizi daha da maraqlı, məzmunlu və yadda qalan edir.

Müxtəlif situasiyalarda bizi müxtəlif insanlar dinləyir. Hər bir situasiyada isə insan özünü fərqli aparmalı olur. Danışanın nitq mədəniyyətinin yüksək olması onun çoxsaylı nitq rollarına malik olması deməkdir. Yaranan vəziyyətə müvafiq nitq seçə bilməyən insan nitq mədəniyyətindən uzaqdır. Peşə professionalığı nə qədər yüksək olarsa etik normalar da bir o qədər yüksək olacaq. Bu baxımdan da müdafiə xarakterli çıxışlarda öz əksini tapan məhkəmə nitqinin etikasına riayət etmək çox önəmlidir.

Yuxarıda söylənilənlərdən bir daha bu qənaətə gəlmək olar ki, istənilən bir peşədə nitq mədəniyyəti nə qədər önəm daşıyırsa məhkəmə prosesi zamanı onun icraçılarının bu mədəniyyətə malik olması daha mühümdür. Onlar qanunun aliliyi və onun təminatçısı qismində çıxış etdiklərindən bu işin icrasında da yüksək peşə professionalığı nümayiş etdirməlidirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ватман Д.П. Адвокатская этика. М., 1977.
2. Кони А.Ф. Судебные речи. СПб., 1905.
3. Маккей.Х. Дорога к вершине, М., 2003.
4. <https://law.wikireading.ru/25146>

Summary

Parvana Khanizada Ethical elements of court speeches

The present article deals with ethical features of court speech. It is mentioned here that giving a talk in court is a part of the legal discourse and encompasses speeches by representatives of this field. The article justifies the view the professional ethics of a

lawyer is one the sociocultural and state-legal phenomena manifested in the historically developed and dynamically developing rules of conduct system of a particular social group.

Резюме

Парвана Ханизаде

Этические основы судебных выступлений

В данной статье рассматриваются этические основы судебной речи. Здесь отмечается, что выступления в суде являются частью юридического дискурса и объединяют в себе речи представителей этой области. В статье обосновывается мнение, согласно которому профессиональная этика юриста является одним из социокультурных и государственно-правовых явлений, выражающихся в исторически сложившейся и динамично развивающейся системе правил поведения представителей определенной социальной группы.

Rəyçilər: fil.f.d.N.Seyidova, b/m F.Həsənov

Püstəxanım Yusifova
ADU

MƏDƏNİYYƏT VƏ ÜNSİYYƏTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: *mədəniyyət, ünsiyyət, dil, mədəniyyətlərarası əlaqələr.*

Key words: *culture, communication, language, cross-cultural relations.*

Ключевые слова: *культура, общение, язык, отношения, межкультурные отношения.*

“Hər hansı bir xarici dili müəyyən bir icmanın danışdığı mədəniyyətinə müraciət etmədən öyrənmək çox nadir hallarda baş verə bilər” [1, 8]. Müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri bir-biri ilə mədəniyyətin yarandığı dövrdən əlaqə yaratmışlar. Mədəniyyətlərin öyrənilməsi qədimdən bəri insanları maraqlandırmış, lakin epizodik, systemsiz xarakter daşımışdır. Müxtəlif mədəniyyətlərin öyrənilməsinə maraq XVI əsrdən – Böyük Coğrafi Kəşflər dövründən etibarən artmağa başlamışdır. Həmin dövrdə yeni-yeni qitələrin kəşf edilməsi ilə avropalılar özlərindən fərqli xalqların və mədəniyyətlərin mövcud olduğunu öyrəndilər.

Alimlər belə hesab edirlər ki, hal-hazırda 500-dən çox fərqli mədəniyyət mövcuddur. “Mədəniyyət” sözü çoxmənalı termin olub, qədim tarixə malikdir. Geniş anlamda mədəniyyət insan fəaliyyəti nəticəsində mövcud olan şeyləri əhatə edir. Bura təkcə maddi və fiziki obyektlər (silahlar, incəsənət predmetləri, məişət predmetləri) deyil, həmçinin, qeyri-maddi obyektlər – dəyərlər, inanclar, adətlər və ənənələr, davranış normaları və s. daxildir. Təsadüfi deyil ki, insan tərəfindən yaradılan mədəniyyət vəhşi təbiətlə müqayisədə ikinci təbiət adlandırılır. Etnoqrafiya və antropologiyanın banisi, ingilis alimi Eduard B. Teylorun mədəniyyətə verdiyi tərif diqqətə layiqdir: “Mədəniyyət mürəkkəb bir bütün olaraq özündə insan tərəfindən qazanılmış bilik, incəsənət, qanun, ənənələr və digər bütün qabiliyyət və adətləri ehtiva edir” [5, 1].

İstənilən mədəniyyətin əsasını ənənələrlə ötürülən ideya və xüsusilə də, dəyərlər təşkil edir. Bir qrup insanların eyni bir ərazidə uzun müddət yaşaması, onların kollektiv məişət fəaliyyəti, yaşadıqları ərazinin müdafiəsi onlarda müştərək dünyaya baxış, həyat tərz, ünsiyyət tərz, mədəni ənənələr və s. formalaşdırır. Nəticədə, bir xalqın etnik mədəniyyəti formalaşmış olur. Bəşər mədəniyyəti müxtəlif lokal mədəniyyətlərdən ibarətdir ki, bu mədəniyyətlərin daşıyıcısı xalqdır. Hər bir xalq özündə müxtəlif etnosları ehtiva edir ki, etnos adı altında birləşən insanların əsas faktorları ərazi və dil ümumiliyidir.

İstənilən mədəniyyət dünya mədəniyyət xəritəsində öz əksini tapmışdır. Dünya mədəniyyət xəritəsində normalar, dəyərlər, mədəniyyətə xas mentalitet və digər xalqların mədəniyyəti təqdim edilir. Məhz bu xəritə sayəsində bir mədəniyyət digər mədəniyyətdən fəqləndirmək mümkündür.

Mədəniyyəti öyrənən XX əsr elmlərində mədəniyyətə iki yanaşma mövcuddur – *evalyusyon və relyativist* [6, 18-19]. Birinci yanaşma Çarlz Darvinin nəzəriyyəsinə uyğun gəlir və ehtimal edir ki, bəşəriyyətin inkişafı vahid şkala üzrə baş verir. Hər bir mədəniyyət də inkişafında standart, düzxətli yol keçir. Bu yanaşma-

ya əsasən, mədəniyyətlər bir-birindən inkişaf səviyyəsinə görə fərqlənərək az və çox inkişaf etmiş mədəniyyətlərə ayrılır. Bu yanaşma etnik xarakter daşıyır.

İkinci – relyativist yanaşmaya əsasən isə, ayrılıqda götürülmüş hər bir mədəniyyət unikal xarakter daşıyır. Bu yanaşmaya əsasən, mədəniyyətlərin inkişafında paralellik deyil, mədəniyyətlərin fərdi xarakteri tədqiq edilməlidir.

İnsanların davranışını anlamaq üçün onun hansı mədəniyyətə məxsus olduğunu və bu zaman mədəniyyətin insan davranışına göstərdiyi təsiri diqqətə almaq lazımdır. Mədəniyyət insanın davranışına və dünya görüşünə təsir etsə də, onu bütövlükdə müəyyən etmir.

L.A.Samovar, R.E.Porter və E.R.McDaniel-in “Communication between Cultures” [4, 24-26] əsərində mədəniyyətin beş elementi göstərilmişdir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

1. Tarix. Tarix mədəniyyətlərin nəsillərdən-nəsillərə ötürülməsində və mədəni görüşlərin öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Tarixi faktlar əsasında müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus xalqların kimliyi, dəyərləri, davranış qaydaları, həyat tərzı və s. haqqında məlumat əldə etmək mümkündür.

2. Din. Parkes, Launqani və Yanq hesab edir ki, “mədəniyyətlər inam və fəaliyyətlərin (rituallar, mərasimlər və s.) məna kəsb etdiyi dominant və təşkil olunmuş dindən ibarət olurlar” [3, 15].

3. Dəyərlər. Dəyərlər mədəniyyətin digər elementidir. Dəyərlər və mədəniyyət arasında əlaqə o qədər güclüdür ki, mədəniyyəti dəyərlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Dəyərlər hər hansı bir xalqın davranışını müəyyən edir. Məsələn, Azərbaycan mədəniyyətində yaşlı insanlara xüsusilə hörmət göstərilir.

4. Sosial təşkilatlar. Sosial təşkilatlar sosial strukturlar da adlanır. Buraya ailə, hökumət təşkilatları, məktəb, primitiv mədəniyyətlərdə isə qəbilələr və s. daxildir. Bu sosial təşkilatların hər birinin özünəməxsus dəyərlər sistemi mövcuddur və mədəniyyəti əks etdirir.

5. Dil. Dil mədəniyyətin ən mühüm elementlərindəndir. Dil müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus adət və ənənələrin, dəyərlər sisteminin, inancların və s. ötürülməsini təmin edir.

Mədəniyyət dil vasitəsi ilə ünsiyyət prosesində ötürülür. Ünsiyyət insanların müxtəlif ehtiyaclarını ödəyir. Məsələn, ünsiyyət vasitəsi ilə insanlar fikirlərini, arzu və istəklərini bildirir və ya onlara lazım olan informasiyanı əldə edirlər. E.Hollun qeyd etdiyi kimi “Ünsiyyət mədəniyyətdir, mədəniyyət ünsiyyətdir” [2, 14]. Bu o deməkdir ki, biz mədəniyyəti ünsiyyət prosesində öyrənirik. Eləcə də ünsiyyət mədəniyyəti əks etdirir.

Ünsiyyətin nə olduğunu anlamaq üçün Roman Yakobsonun modelinə nəzər salaq. Bu model “Linqvistika və Poetika” əsərində təklif olunmuşdur [6, 198-202]. Yakobsona görə ünsiyyətdə *adresant* və *adresat* iştirak edir. Birincidən ikinciyə kodlaşdırılmış məlumat ötürülür.

Kontekst (referent) - haqqında danışılan. Kontekst ya adresat tərəfindən qavranmalı, ya verbal olmalı, ya da verbalizasiyanı özündə ehtiva etməlidir.

Kod – adresat və adresant üçün tam və ya natamam dərəcədə eyni olan dil.

Kontakt – fiziki kanal. Adresant və adresat arasında ünsiyyət yaratmaq və onu qüvvədə saxlamaq üçün psixoloji əlaqə və fiziki kanaldır.

Adresanta, yəni məlumatı göndərənə *emotiv və ya ekspressiv funksiya* (fikirlərin, emosiyaların, münasibətlərin ifadəsi) uyğun gəlir. Bu funksiya danışanın haqqında danışdığına münasibətini ifadə edir. Emotiv funksiya özünü nida, intonasiya, sürətdə bürüzə verir, dilin bütün səviyyələrinə - fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrinə rəngarənglik qatır. *Wow, what a view!*

Adresat (qəbul edən) - konativ funksiya. Bu funksiya öz əksini vokativlərdə və imperativlərdə tapır. *Tom! Come inside and eat it!*

Məlumat – poetik funksiya. Poeziyada, həmçinin sloqanlarda aparıcı funksiya

Kontekst – referensial (denotativ, koqnitiv və ya kommunikativ) funksiya situasiyanı, obyektə və əqli durumu təsvir edir.

Kontakt – fatik funksiya. Müəyyən formula və ya dialoqdan istifadə etməklə ünsiyyəti davam etdirmək məqsədi ilə kontakta yönəlir. Məs., *Alo, siz məni eşidirsiniz!* Həm heyvanlar, həm də insanlar üçün ümumi olan yeganə dilin yeganə funksiyası fatik funksiya. Bu funksiya uşaqlar tərəfindən mənimsənilən ilk funksiya. Onlarda ünsiyyət yaratmaq istəyi məlumatı ötürmək və ya qəbul etmək bacarığından daha əvvəl yaranır.

Kod – metadil funksiyası. Əgər danışan və dinləyən eyni koddan istifadə edirlərsə, onda kod nitqin predmetinə çevrilir. Nitq isə metadil funksiyasını yerinə yetirir. Dinləyən soruşur: *Mən sizi başa düşürəm, nə demək istəyirsiniz?* Danışan isə veriləcək sualları təxmin edərək özü soruşur: *Siz mənim nə demək istədiyimi başa düşürsünüz?* Dilin öyrənilməsi, xüsusilə də uşaqların ana dilinin öyrənilməsi zamanı metadil funksiyasından geniş istifadə edilir.

Mədəniyyəti ilə tanış olmadığın ölkələrdən olan insanlarla ünsiyyət yaratmaq lazım gələrsə nə etməli?

Özünü mümkün qədər neytral aparmaq, az danışmaq, daha çox dinləmək, ünsiyyət zamanı tərəf müqabili ilə arasındakı məsafəni azaltmamaq, təsirli jest və mimikalardan istifadə etməməyə çalışmaq, tərəf müqabilini müşahidə etmək, onun danışığı tərzinə, jest və mimikalarına fikir vermək lazımdır. Çünki, ünsiyyət zamanı biz tərəf müqabilimizə bu cür vasitələrlə müəyyən məlumat göndəririk.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı aşağıdakıları bilmək vacibdir:

- Ünsiyyət zamanı məlumat itkisinə yol verməmək üçün onu istifadə olunan dildə düzgün kodlaşdırmaq;

- Ünsiyyətin əlavə kanallarından düzgün istifadə etmək.

Müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə məlumatı qeyri-verbal üsulla çatdırmaq fərqləndiyi üçün:

• Qarşılıqlı fəaliyyət zamanı praqmatik məqsədə çatmağa maneə olmamaq üçün qeyri-verbal kanal vasitəsilə məlumat göndərməmək;

• Yalnız məqsədə çatmağa zəmin yaradan informasiyanı qeyri-verbal kanal vasitəsi ilə göndərmək;

- Müxtəlif mədəniyyətlərdə informasiyanı ötürən müxtəlif kanalların əhəmiyyətini nəzərə almaq.

Mədəniyyət öz əksini dilin demək olar ki, bütün aspektlərində -leksikasında, qrammatikasında, fonetikasında və s. tapır. Mədəniyyət həm də qeyri-lingvistik şəkildə ifadə edilə bilər. Məhz buna görə də, müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus in-

sanlarla ünsiyyətədə olarkən ehtiyatlı davranmaq və dildən istifadəyə (sözlərin düzgün seçilməsinə) önəm vermək lazımdır. Çünki, müxtəlif mədəniyyətlərdə müxtəlif konseptlər müxtəlif şəkildə ifadə edilə bilər.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyət və ünsiyyət bir-biri ilə sıx bağlıdır və onların birgə tədqiqi zəruridir. Çünki, mədəniyyətin ünsiyyətə, ünsiyyətin isə mədəniyyətə təsiri qaçılmazdır. Bu, xüsusilə də, dünya mədəniyyətlərinin bir-birinə inteqrasiya etdiyi müasir dövrdə aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Azərbaycanda 2016-cı ilin multikulturalizm ili elan olunması müxtəlif xalq və etnosların mədəniyyətlərinin və bu mədəniyyətlərin dil vasitəsi ilə ötürülməsi tədqiqinin mühümlüyünü bir daha vurğulayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cahangirov F. Dil və Mədəniyyət. Elm və Təhsil, Bakı, 2014, 306 s.
2. Hall E. T., Beyond Culture. Garden City, NY: Anchor Doubleday, 1977, 299 pp.
3. Parkes C. M., Laungani P., and Young B., (eds). Death and Bereavement Across Cultures. New York: Routledge, 1997-2000, 261 pp.
4. Samovar L.A., Porter R.E., McDaniel E.R. Communication between Cultures. Wadsworth, Cengage Learning, 2010, pp. 463.
5. Taylor E.B. Primitive Culture Researches into the Development of Mythology, Pilosophy, Religion, Art and Custom. N.Y. Holt, 1889. Vol.1.
6. Гузикова М., Фофанова П. Основы Теории Межкультурной Коммуникации. Екатеринбург издательство уральского университета, 2015, 124 с.
7. Якобсон Р.О. Лингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против»: сб. ст. М.: прогресс, 1975. 193-230 с.

Summary

Pustakhanum Yusifova

About Mutual Relation of Language and Culture

Language is an essential part of culture. Nowadays the necessity of investigating culture and communication is getting sharper. This article deals with the relation of culture with communication. The article also highlights various approaches to culture and communication by some prominent researchers. The criteria of behaving in cross-cultural communication have also been covered in the article. The article refers to the scientists such as E.Taylor, R.Jacobson, E.Hall, etc.

Резюме

Пүстəханум Юсифова

О взаимноотношении языка и культуры

Язык является неотъемлемой частью культуры. В последнее время необходимость изучения культуры и общения становится все более острой. В статье рассматривается отношение между культурой и коммуникацией. В статье также освещаются различные подходы к культуре и коммуникации некоторых известных исследователей. Также были охвачены критерии поведения в межкультурной коммуникации. В статье упоминаются такие ученые, как Э.Тейлор, Р.Якобсон, Э.Холл и др.

Rəyçilər: fil.e.d.,prof.L.Cəfərova, fil.f.d., dos.A.Hacızadə

Rəna Kazımova
ADU

FEİLİN ŞƏXS KATEQORİYASI VƏ ŞƏXS SONLUQLARININ FONETİK VARIANTLARI İLƏ MÜQAYİSƏSİ

Açar sözlər: *feil, şəxs kateqoriyası, predikativlik.*

Key words: *verb, category of person, predicate.*

Ключевые слова: *глагол, категория лица, предикативность.*

Feilin şəxs kateqoriyası özünəməxsus şəkli əlamətləri, şəxs sonluqları adlanan qrammatik formalar ilə səciyyələnir. Bu qrammatik kateqoriyanın formal əlamətlərini qəbul edən söz – formalar hərəkətin hansı şəxs – xəbər verən, dinləyən və ya haqqında danışılan tərəfindən icra edildiyini bildirir.

Ümumiyyətlə, xəbər verənin I şəxs, dinləyənin II şəxs, haqqında danışılanın isə III şəxsə aidliyi məlumdur. Eləcə də, I və II şəxslər, adətən, insana, III şəxslər isə haqqında danışılan hər şeyi – insanı, canlı və cansız varlıqları, mücərrəd anlayışları da təmsil edə bilər.

Bildiyimiz kimi, şəxslər hər şeydən əvvəl, bir nitq hissəsi kimi, şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. Buradan da belə bir qənaətə gəlmək olar ki, şəxs əvəzlilikləri ilə şəxs sonluqları arasında semantik bir qohumluq vardır. Belə ki, onlardan biri şəxslər müstəqil söz, digəri isə, qrammatik ünsür şəklində bildirməyə xidmət edir. O cümlədən, kontekst daxilində şəxs şəkilçiləri şəxs əvəzliliklərini əvəz edə bilər.

Türk dillərində, o cümlədən də, Azərbaycan dilində şəxs anlayışı şəxs sonluqları vasitəsilə əks etdirilir ki, bu da bu dillərdə feilin şəxs kateqoriyasının olduğunu sübut etmiş olur. Hətta şəxs sonluqlarının funksionallığı baxımından da şəxs sonluqları cümlənin mübtədasını əvəz edə bilər. Məsələn: “gəlirəm” sözünün sonundakı I şəxsin təkinin şəxs sonluğu olan “əm” şəkilçisi cümlə daxilində “mən” mübtədasını əvəz edə bilər. “Gedirəm” bərabərdir “mən gedirəm”.

Dilimizdə feillərdə şəxs anlayışının şəxs əvəzlilikləri ilə ifadəsində eyni zamanda şəxs əvəzliliklərinin işlədilməsi məntiqi vurğunu təmin edən üslubi xüsusiyyət kimi də qiymətləndirilə bilər. Yəni, şəxs sonluğu qəbul etmiş hər hansı bir feilin məntiqi vurğu ilə ifadəsi, onun məhz hansı şəxsə aidliyini, hərəkətin hansı şəxs tərəfindən icrasını müəyyən edir. Bu da şəxs sonluqlarının funksional xüsusiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Bundan əlavə şəxs sonluqları hərəkətin icrasının hansı şəxsə və ya şəxslərə aidliyini də əks etdirə bilər. Yəni feilin şəxs kateqoriyasının formal əlamətləri olan şəxs sonluqları həm şəxsi, həm də həmin şəxsin kəmiyyətə tək və ya cəm olduğunu bildirir. Bu da şəxs sonluqlarının kəmiyyət anlayışı ifadə edə bilmək xüsusiyyəti deməkdir. “Yazıram” (mən), “yazırsan” (sən), “yazır” (o), “yazırıq” (biz), “yazırsınız” (siz), “yazırlar” (onlar). Göründüyü kimi, istər tək, istərsə də cəmdə olsun, feillərin qəbul etdiyi şəxs sonluqları həmin şəxsin kəmiyyətini müəyyən etmək xüsusiyyətinə malikdir. Yalnız III şəxsin cəmində hərəkətin məhz onlar (yəni cəmdə olması) tərəfindən icrasının ifadəsi üçün kəmiyyət kateqoriyasının formal əlaməti olan “lar”, “lər” – dən istifadə olunur.

“Feilin şəxs kateqoriyasının bəzi dillərdə olmaması, bəzilərinə isə ayrı-ayrı zamanlarda özünü göstərməsi və bəzilərinə həm şəxs sonluqları, həm də şəxs əvəzlilikləri ilə ifadəsi, eləcə də, onun zaman kateqoriyası ilə bağlılığı göstərir ki, bu kateqoriya dilimizdə zaman kateqoriyası formalarından sonra və həm də şəxs əvəzlilikləri əsasında meydana gəlmişdir” [1, 97].

Dilçiliyimizdə şəxs kateqoriyası ilə bağlı bir sıra dolaşq məsələlərdən biri də bu kateqoriyaya xas olan qrammatik formaların müxtəlif qrammatik funksiya daşıyan əlamətlər kimi şərh edilməsidir. M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” kitabında şəxs sonluqları müxtəlif kateqoriyaların – xəbərlilik kateqoriyasının və feil bəhsində şəxs kateqoriyasının şəkildələri kimi verilir [2, 69; 198]. Halbuki, müxtəlif məqsədlərə xidmət edən ayrı-ayrı vasitələr kimi verilən bu şəkildələr eyni bir kateqoriyanın – feilin predikativ kateqoriyası olan şəxs sonluqlarından başqa bir şey deyildir.

Dilimizdə şəxs sonluqlarının morfoloji funksiyası hərəkətin hər hansı bir şəxs tərəfindən icrasını nəzərə çatdırmaq, sintaktik funksiyası isə əlavə edildiyi feili cümlənin xəbəri kimi formalaşdırmaq prosesinə xidmət etməkdən ibarətdir.

Feilin şəxs kateqoriyasının əsas xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, onun şəkildələri cümlədə xəbər funksiyası daşımaq şəraitinə düşmüş hər hansı bir nitq hissəsinə əlavə olunaraq onu xəbər kimi formalaşdırır. Bu da o deməkdir ki, burada şəxs sonluqları əlavə edildiyi nitq hissələrinə feilin daşdığı sintaktik funksiyasını ifadə etmək imkanı verir. Yəni, feilin şəxs sonluqları başqa nitq hissələrinə artırıldıqda, onları predikativləşdirir. Bu zaman belə bir halla üzləşirik ki, cümlədə xəbəri feildən başqa nitq hissəsinə mənsub olursa olsun, özündə indiki zaman mənasını da əks etdirə bilər. (tələbəyəm, tələbəsən, tələbədir – nə zaman? indi).

Şəxs sonluqları xəbər verən şəxsin tək və ya cəm olmasından asılı olaraq, kəmiyyətə iki qismə ayrılır.

I şəxs sonluqlarının təkində nəzərə çarpan cəhətlərdən biri onlardan –m (-ım, -im, -um, -üm) fonetik variantlarının I şəxsi mənsubiyyət şəkildəsinə (məsələn: anam, kitabım, qələmim, gözüm) oxşamasıdır. Lakin bunlardan hər ikisi I şəxsin təkini təmsil etməsinə və fonetik tərkib etibarilə eyni olmasına baxmayaraq, müxtəlif kateqoriyalara məxsus şəkildələr sırasına daxildir. Əgər I şəxs sonluğunun təki mənə əvəzliyi yerində işlənirsə, I şəxs mənsubiyyət şəkildəsi onun yiyəlik halında olan (mənim) formasını əvəz edir. Mən gəlirəm = gəlirəm, kitabım = mənim kitabım.

I şəxs sonluqlarında nəzərə çarpan ikinci bir cəhət də budur ki, feilin əmr formasında ona əlavə edilən şəxs sonluğunun cəmi ilə (alaq, oxuyaq) düzələn konstruksiya fonetik cəhətdən feilin arzu şəklinin I şəxs cəmindəki (gərək alağ, gərək oxuyaq) konstruksiya ilə eyniləşir. Lakin feilin əmr formasında -aq, -ək və ya -yağ; -yəğ şəxs sonluğu olduğu halda, feilin arzu formasındakı –aq (-yağ) və ya -ək (-yəğ) iki ünsürdən arzu forma şəkildəsinə və şəxs sonluğundan ibarətdir (gərək al+a+q; gərək oxu+ya+q).

II şəxs sonluqları vasitəsilə xəbər verən şəxs hərəkətin dinləyən tərəfindən icrasını bildirir: yazırsan, gəzirsən və s. II şəxs sonluqlarında nəzərə çarpan cəhət təkində -n, cəmində -ın (-in, -un, -ün) şəkildələrinin, birtərəfdən, II şəxs mənsubiyyət (anan, kitabın, sözün və s.), digər tərəfdən, samitlə bitən isimlərin yiyəlik hal (kitabın cildi, üzümün şirəsi və s.) şəkildəsinə oxşamasıdır. Məlumdur ki, bu da

müqayisəli şəkildə aparılan morfoloji təhlil zamanı aydın olur, hər bir qrammatik formanın daxili xüsusiyyətlərinə, fonetik tərkibinə görə (Saitlə bitənlərdə) müəyyənləşdirilir.

Xəbər verən şəxs III şəxs sonluqları vasitəsilə hərəkətin haqqında danışılan tərəfindən icrasını bildirir və I, II şəxslərdən fərqli olaraq, bunu gerçəkliyini daha üstün şəkildə təsdiq edir.

III şəxs sonluğunun əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, bu sonluğun təki I və II şəxs sonluqlarının təki kimi bütün zamanlarda iştirak etmir. III şəxs sonluğunun təki – sını⁴ feilin əmr formasında, -dır⁴ nəqli keçmiş zaman, qəti gələcək, lazım və vacib gələcək zamanlarında gələ bilər, məsələn: alsın, alacaqdır, alasıdır, almalıdır və s. Bu şəxs sonluğunun iki əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun cəmi olan –sınlar⁴ yenə də feilin əmr formasında, -lar² şəkilçisi isə qalan bütün zamanlarda verildiyi halda, -dırlar, -dırlər forması lazım və vacib gələcək zamanlara əlavə edilir. (alsınlar, görsünlər, aldılar, gördülər, almışlar, alarlar, alacaqlar, alalar, alsalar, almalıdırlar).

Bu sonluqların fərqli xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, onun təkini təmsil edən –dır⁴ şəkilçisi fonetik tərkib etibarilə feilin icbar növ şəkilçisi, cəmi isə ismin cəm şəkilçisi ilə omonimlik təşkil edir. Buna baxmayaraq, ayrı-ayrılıqda hər bir qrammatik formanın qrammatik mənası kontekst daxilində dəqiqləşdirilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cəfərov S., Cəfərova A. Feil tədrisinin nəzəri əsasları. Bakı, 2003
2. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (morfolojiya).

Summary

Rena Kazımova

Grammatical category of the verb and the comparison of phonetic variants with personal endings

This article deals with the category of a person and its formation in the Azerbaijani language. Differences in grammatical form which are similar in phonetic composition, but different in meaning are investigated in this article. Specific semantic qualities of the endings which are appropriate only to this category are also discussed in this article.

Резюме

Рена Кязимова

Категория лица глагола и сравнение личных окончаний с фонетическими вариантами

В данной статье говорится о категории лица и его формировании в азербайджанском языке. Также рассматриваются различия в грамматической форме, которые схожи по фонетическому составу, но разные по смыслу. Конкретные смысловые качества окончаний, которые присущи только данной категории также обсуждаются в данной статье.

Rəyçilər: fil.e.d., prof.A.Məmmədov, fil.f.d., dos.S.Musayeva

Nahidə İmanova
ADU

SİMVOL MƏTN DİLİNİN PRAQMATİK TƏRƏFLƏRİ

Açar sözlər: *ünsiyyət, məqsəd, virtual, simvol, məlumat, məna.*

Key words: *communication, purpose, virtual, symbol, information, meaning.*

Ключевые слова: *коммуникация, цель, виртуальный, символ, информация, смысл.*

Ünsiyyətin, o cümlədən virtual ünsiyyətin baş tutması üçün məlumat olmalıdır. Virtual ünsiyyətin reallaşması dil vasitəsilə yazılı və şifahi formada həyata keçirilir. İstənilən dil vahidi (cümlə, mətn, yazılı və şifahi diskurs) və dil vahidi olmayan vasitələr (qrafemlər, qrafem birləşmələri, prosodik vasitələr – heca, vurğu, intonasiya, fasilə və s.) virtual informasiya daşıyıcısı hesab olunur.

Virtual ünsiyyət iştirakçıları kommunikasiya prosesində ünsiyyətin ikitərəfli olması üçün mütləq bu vasitələrin birindən istifadə edirlər. Ünsiyyətdə məna və məzmun mühümdür. Ünsiyyətdə istifadə olunan dil vahidlərindən söz mənaya malik ən kiçik vahiddir. Virtual ünsiyyət zamanı tək bir söz, tək bir işarə də fikir yarada bilər. Telefonda ingilis dilində yazılan bir mesaj mətnini oxuyaq:

A: *I love you very much. And you?* ‘Səni çox sevirəm? Bəs sən?’

B:  □.

‘İki barmağı qatlanmış əl’ simvolu *I love you too* ‘Mən də səni sevirəm’, ‘iki ürəyin birləşdiyi’ simvol isə ‘sevgimiz qarşılıqlıdır’ mənası verir [2, 13].

Ünsiyyət onu ötürənin məqsədi tam aydın olduqda reallaşır. İnformasiya mübadiləsində başlıca şərtlərdən biri informasiyanın ötürülməsi formasıdır. Yeni media diskursunun müxəlif növlərində yuxarıdakı kimi simvollar, emosiya bildirən işarələr tam fikir yarada bilər. Belə işarələrin sayının artırılması ilə məna və məzmunu daha da dolğunlaşdırmaq, aydın ifadə etmək olur.

Virtual ünsiyyətin baş tutması üçün müəyyən məqsədlə formalaşan mətn olmalıdır. K.Abdullayevin yazdığı kimi, son zamanlara qədər sintaktik səviyyənin iyerarxik münasibətlər baxımından son vahidi kimi müstəqil və ayrıca götürülmüş cümlə qəbul edilirdi. Sintaktik səviyyədə mövcud olan məhz bu çatışmazlıq mətn dilçiliyinin yaranmasına səbəb oldu [1, 19].

Məlumdur ki, sintaksisin üç mərhələsi müəyyən edilib: ənənəvi sintaksis, kommunikativ sintaksis və struktur sintaksis. Ənənəvi və kommunikativ sintaksisə cümlədən daha böyük dil elementləri, yəni sintaktik vahidlər və mətn daxil edilir. Elə bu səbəbdən də cümlə ən kiçik dil vahidi və fikrin əsas ifadə vasitəsi hesab edilə bilər. K.Abdullayev cümlənin sintaktik sistemdə son deyil, orta vahid olmasını və onun öz izomorf və omomorf parametrləri ilə başqa cümlələrlə əlaqəyə girə bildiyini göstərərək bu cəhəti mətn dilçiliyinin sütun daşları hesab edir [1, 19].

Yeni media diskursunda müxtəlif mətnlər daxilində sintaktik sistemin vahidləri ilə yanaşı, artıq yeni ünsiyyət növü kimi müəyyənlanmış *işarələrin* və *işarələyənin* işlədilməsi qaçılmazdır.

Məlumdur ki, yazı sistemi modallığı, yaxud yazı üslubunu genişləndirməklə inkişaf edir. İlk yazı sisteminin modallığı əsasən ikon formasında olub. İkon formalar oxşarlıq yolu ilə bir məfumu göstərmək üçün yaradılır və istifadə olunur. Məsələn, ‘günəş’ ikonu günəşi olduğu kimi əks etdirir və s. Əhatə dairəsini genişləndirmək üçün bu sistemlər də inkişaf edirlər, məsələn, xüsusi elementləri, yaxud digər sosial ehtiyacları əks etdirmək üçün yeni simvollar yaranır və s. İşarə sistemləri barədə ilk əhatəli araşdırma C.S.Peirs tərəfindən aparılıb [5, 1-8]. C.Peirsin araşdırmalarından əvvəl ikon termini qorxulu fiqur surətlərini göstərmək üçün işlədilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu termin hazırda da belə işlədilə bilər. Dini ikonlar əsasən dini fiqurları göstərir, lakin hər bir fiqurda xüsusi fərqləndirici detallara rast gəlmək olurdu. Dini ikonlardakı üz ifadələrində əsasən qaraqabaqlıq və dindarlıq əks olunurdu, çünki həmin ikonlar öz referentlərinin əsl surətləri hesab edilmirdi. Dini ikonlar əsasən eskiz, yaxud cizgi formasında çəkilirdi. Məsələn, İspanyada Altamira oymasını və ya Fransada Laskauksu oymasını nümunə vermək olar. Həmin oymalar ilkin yazı formalarından təxminən 30, 000 il əvvəl mövcud olub.

Yeni media diskursunda emosiya bildirən işarələrlə yanısı, geniş rast gəldiyimiz ünsiyyət formalarından biri də internet mətnlərində çox rast gəlinən simvoldur.

Simvolların öyrənilməsi son dövrlərin aktual mövzularından hesab edilir. ‘Simvol’ sözü yapon dilində [絵文字] *emoji* sözünün *e*- hərfi və *moji* birləşməsindən ibarətdir. *E*- ingilis dilində *picture* ‘şəkil’, *moji* isə *letter*, *character* ‘hərf, işarə’ mənalarında işlədilir. Beləliklə, simvol sözü ‘şəkil-söz’ mənasını verir [2, 2].

Yazılı mətnlərdə işlədilən hər bir simvolun öz mənası vardır. ‘Bulud’ simvolu (☁) buludun cizilmiş piktoqrafik formasını əks etdirir. ‘Günəş’ simvolu (☀) üfün arxasından doğan günəşin ideoqrafik formasını təsvir edir.

Simvolların modallığının üslubi xüsusiyyəti dəyər, rəng və perspektiv hesab olunur. Dəyər formanın qaranlığını, yaxud işığını əks etdirir. Vurgulamaq lazımdır ki, dəyər fərqli növlərin kontrastlarını təsvir etməkdə əsas rol oynayır. Məsələn, yuxarıda mötərizədə təsvirini verdiyimiz ‘bulud’ simvolunda rəng buludun rəngində, yəni boz və ağ rəngdə verilir. ‘Doğan günəş’ simvolunda isə günəşin üfəqdən doğması təsvir olunur və s.

M.Danesi yazır ki, simvollar qlobal dünyada yazılı mətnlərin dərk edilməsini təmin etmək məqsədi daşıyır [2, 3]. Məsələn, ‘üz’ (*face*) simvollarını, yaxud ‘gülən üzlərin’ (*smiling faces*) simvollarını götürək. Simvollar sistemində təsvir olunan üz ifadələri nisbətən neytral yaradılıb. Simvolları təsvir edilən üz rəngləri sarı rəngdə göstərilir. Sarı rəngin işlədilməsi irq, yaxud etnik fərqliliyin müəyyən edilməməsi üçün, yəni oxşar üz xüsusiyyətlərini ortadan qaldırmaq üçün işlədilib. Simvolları əks olunan üz formalarının dəyirmi olması üz quruluşunun spesifik cizgilərini azaltmaq məqsədi daşıyır. Doğrudur, müşahidələr göstərir ki, eksplisit kultural mənaları əks etdirmək üçün yeni simvollar da yarana bilər. ‘Ağılsız’ (*nerd*) və ‘şəfəq’ (*sleuth*) simvolları *nerd* və *sleuth* sözlərini başa düşmək üçün xüsusi kultural ifadə üsulları tələb edir.

İşlədilmə tezliklərinə görə, bəzi simvollar aktiv, bəziləri isə passiv hesab edilir. Məsələn, ‘yüngül şəkildə qaş-qabağını tökmək’ (*slightly frowning*) və ‘gülən üzlər’ (*smiling faces*) aktiv simvollar hesab edilir, çünki simvol mətnlərində,

mesajlarda və digər internet yazışmalarında onlardan olduqca çox istifadə olunur, lakin 'robot üz' (*robot fac*), yəni 'donuq üz' simvolunun işlədilməsini aktiv hesab etmək olmaz. Baxmayaraq ki, dünyanın müxtəlif yerlərində işarələr artıq adi simvola çevrilib, onların şərhli fərqli dəyişikliklərlə məhdudlaşır. Bu məhdudluğa simvol istifadəçilərinin yaşı və onların geo-tarixi keçmişləri aiddir.

Hər bir simvolun öz praqmatik mənası vardır. 'Praqmatika' termini yunan sözü olub 'iş, hərəkət, təsir' mənasını əks etdirir. Praqmatika hər hansı bir işarə sistemini mənimsəyən və onu tətbiq edən subyektlə həmin işarə sistemi arasındakı əlaqələri öyrənir. Simvol işlədilən mətnlərin praqmatik aspekti adı altında onu formalaşdıran elementlərin hamısını, dil vasitələrini, danışığ üsullarının məcmusunun adresata (resipientə) təsiri anlaşılır. Adresata informasiyanın verilməsi, həmçinin ona təsir göstərməkdir. Danışığ təsiri bu zaman kommunikasiyanın komponenti kimi çıxış etmir, onunla birləşir və sonda dilin praqmatik aspekti onun kommunikativ funksiyasına çevrilir. Bu zaman simvol işlədilən mətnin təsiri həm müəllifin niyyətini əks etdirən məzmun-məna xarakterli dil vasitələri ilə, həm də kommunikasiya aktı zamanı simvol işlədilən mətnin məzmun-məna səciyyəsi ilə təsiretmə aspekti ayrılmaz hesab edilir. Bu səbəbdən də yazılı ünsiyyət zamanı praqmatik aspektin fərqləndirilməsi zəruridir. Resipientin diqqətini cəlb etmək üçün ünsiyyətin təşkili, kommunikatların sosial münasibətlərinin ifadəsi, eləcə də, təsirin həyata keçirilməsi lazımlıdır. Bütün bu göstəricilərdə əsas məqsəd kommunikasiyaya lazım olan meyilin əldə edilməsinə nail olmaqdır.

Mətnə simvolların işlədilməsində əsas məqsəd oxucuya ötürülən əsas nüansları çatdırmaqdır. Mesaj simvolları yazılı mətnlərin mənasına əlavə təsir gücü verir və mənanı genişləndirir [4, 5].

L.C.Olson və C.A.Finegan bir qrup gəncə belə sualla müraciət etmişlər: "Simvollarından niyə istifadə edirsiniz?" Cavab belə olub: "Mesajlarımızı daha maraqlı, daha əyləncəli etmək üçün. Həmçinin mesajı yazan zaman üzümündəki ifadəni oxucumuza, dostumuza daha aydın çatdırmaq üçün" [4, 6]. Bir sözlə, simvollar yazılı mətnə danışığ ifadəsini, mənasını əlavə etmək məqsədilə işlədilir. Belə situasiya quraq:

[Sona Nahidəyə telefonla mesaj göndərir]

Sona: *Will we go out tonight as we planned yesterday?* 'Dünən planlaşdırdığımız kimi bu gecə gəzməyə gedəcəyik?'

[Sona ürəyində düşünür ki, kaş Nahidə özü getmək fikrindən daşınmış olaydı, çünki onun özünün də gəzməyə getməyə həvəsi yox idi.]

Nahida: *No, I am a little tired, and I prefer to stay at home. Sorry, for not having informed you beforehand.* 'Xeyir, bir qədər yorğunam və evdə qalmaq üstün tuturam. Bağışla ki, səni əvvəlcədən xəbərdar etməmişəm'.

Sona: ☺Ok. *No problem. Some other day.* 'Sona gülümsəyir və yazır: *Oldu. Problem deyil. Başqa bir gün*'.

Sona 'gülüş' simvolunu mesajına əlavə etməklə Nahidə ilə həmfikir olduğunu göstərir. Əksinə, əgər Sona getmək həvəsində olsaydı, o halda Nahidənin cavabına belə yazardı: ☹. *You might have informed me beforehand.* Sona hirsələnir, qaşqabağını tökür və yazır: 'Oldu. Lakin sən məni qabaqcadan xəbərdar edə bilərdin'. 'Qəzəbli üz' simvolunu mətninə əlavə etməklə o, vəziyyətdən məmnun

olmadığını ifadə etmiş olur. Mətnlərdə simvollar nə əvəzedici, nə də dekorativ funksiya daşıyır. Onlar müasir qeyri-formal yazı üslubunu əlifba üslubu ilə birləşdirmək funksiyası daşıyırlar [3, 45].

M.Danesi yazır: “Simvolların işlədilməsini kifayət qədər ciddiyyə almaq lazımdır” [2, 17]. Belə fakt var ki, Peterburq polisi bir şəxsin məhkəməsi zamanı üç simvol işlədilmiş mətni sübut kimi hakimə təqdim edib. Məhkəmənin yazdığı mesajda simvolların oxunması sübut edib ki, o, soyğun hadisəsini əvvəlcədən planlaşdırıb və məqsədini simvolları işlətməklə oxuculara ötürüb. Mesajı göndərən şəxs həmin soyğunçuluq hadisəsi zamanı vurulub və beş gün komada qalıb. Soyğunçu oyandıqda etiraf edib ki, onun işlətdiyi simvollar soyğunda iştirak edəcəyinin və həmin hadisədə ola bilsin ölümə üzləşəcəyinin bir işarəsi idi. İşlədilən simvollar bunlar idi: qaçan adamın təsviri (□), partlayış işarəsi (□) və tufəng (□) [2, 18].

Simvollar yazılı mətnlərdə işlədilən işarələrdir. Son dövrlərdə işarələrin semantikasının öyrənilməsinə maraq çox artıb. İşarə ilə onun anlamı və mənası arasında bağlılıq mövcuddur. İşarəyə bir anlam və həmin anlama da bir mənə uyğun gəlir. Lakin mənaya yalnız işarə daxil deyildir. F.de Sössür işarənin təbiəti və mahiyyəti barədə ilk fikir söyləyənlərdən olub. O yazır: “Dil işarələr sistemidir və dilçilik semiotikanın tərkib hissəsi kimi götürülə bilər” [6, 15]. İşarə kimi müəyyən edilən simvollar, F.de Sössürün dili ilə desək, belə ifadə edilə bilər: “Simvol işarələri sosial həyatın bir hissəsidir”.

Bir anlam müxtəlif dillərdə, həmçinin bir dildə fərqli mənaları ifadə edə bilər. Simvollar məqsədin, əhval-ruhiyyənin və şüurun vəziyyətinin çatdırılmasına nail olmaq üçün işlədilir. Onlar bizim düşüncəmizin və davranış məqsədimizin relevator işarələridir. Hazırda internet mətnlərində, mesajlarda olduqca çox işlədilən simvollar məlumatı aydın, ifadəli, hiss-həyəcan əks etdirərək oxucuya, dinləyəne çatdıran ünsiyyət növü hesab olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev K.A. Mətn dilçiliyinin müstəqil sahəsi kimi // Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012.
2. Danesi M. The Semiotics of Emoji. London: Bloomsbury Academic Publishing Plc., 2017.
3. Ekman P. Methods for Measuring Facial Action. In K.R.Scherer and P.Ekman (eds.), *Handbook of Methods in Nonverbal Behavior*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
4. Olson L. C. And Finnegan C.A. Visual Rhetoric: A Reader in Communication and American culture. London: Saga, 2008.
5. Peirce Ch. Collected Papers of Charles Sanders Peirce. Vols.1-8. Edited by C.Hartshorne and P.Weiss, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1931-58.
6. Saussure F.de. *Cours de linguistique generale*. Paris: Payot, 1916.

Summary

Nahida Imanova

The pragmatic sides of the symbol text language

The article deals with the pragmatic sides of the symbol text language. It states that each type of communication needs some information for intercourse as well as virtual communication. The virtual communication is realized through some language means either a written or a verbal form. The article mainly underlines the importance of new communication means such as symbol texts in the written discourse and gives some information about the origin of the term too. The author uses some symbols in some situations and explains their pragmatic meanings in the contexts. The article drew the attention to the terms used by Saussure F.de., such as *signifier* and *signified*. It states that the *signs* are considered to play a crucial role in the pragmatic sides of the symbol text language.

Резюме

Нахида Иманова

Прагматические стороны эмоджи текстового языка

Данная статья повествует о прагматических сторонах текстового языка эмоджи. Она указывает, что каждый тип коммуникации так же как и виртуальное общение нуждается в некоей информации для общения. Виртуальное общение осуществляется посредством как письменных средств языка так и его устных форм. Статья, в основном, подчеркивает важность новых средств связи, таких как эмоджи тексты в письменном дискурсе и дает информацию также о происхождении данного термина. Автор использует некоторые эмоджи в ситуациях и объясняет их прагматические значения в контекстах. В статье было уделено внимание терминам, употребляемым Ф. де Соссюром, такие как *знак и означаемый*. Указывается, что знаки играют большую роль в прагматических сторонах текстового языка эмоджи.

Rəyçilər: fil.e.d., prof.L.Cəfərova, fil.f.d., prof.A.Hüseynov

Gülənbər Abbasova
BDU

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SİNTAKTİK PARALELİZMİN LİŊVOPUETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *sintaktik paralelizm, linqvopoetik xüsusiyyətlər, poeziya, söz birləşməsi, cümlə.*

Key words: *syntactic parallelism, lingua-poetic properties, poetry, phrase, clause.*

Ключевые слова: *синтаксический параллелизм, лингвопоэтические особенности, поэзия, предложение, словосочетание.*

Sintaksis linqvopoetik araşdırmalarda həmişə diqqət mərkəzindədir. Bədii dildə emosiya, ritmik intonasiya və s. bu kimi keyfiyyətləri yaratmaq üçün daha çox sintaktik vasitələrdən və sintaktikin üslubi imkanlarından istifadə edilir. Sintaktik paralelizm də bədii əsərlərdə istifadə olunan sintaktik-üslubi fiqurlardan biridir. Bəzən sintaktik paralelizm «struktur paralelizm» [8, 128] termini kimi qarşımıza çıxır. Sintaktik paralelizm dedikdə ardıcıl gələn cümlələrin eyni sintaktik quruluşa və intonasiya malik olması və ya başlıca olaraq sintaktik modelin və ya sintaqmanın təkrarı nəzərdə tutulur. Deməli, sintaktik paralelizmin yaranması və işlənməsini şərtləndirən ən mühüm amil cümlədə eyni tipli strukturların qoşa işlənməsi deyil, semantik bağlılığın mövcudluğudur.

Sintaktik paralelizmin tərif və təsnifatlarında müəlliflər onun müxtəlif əlamətlərini əsas götürmüşlər. Belə ki, K.N.Vəliyev aşağıdakı bölgüyə əsasən binarlıq (dixotomiya) prinsipinə görə təsnif etməyi məqsəduyğun hesab etmişdir:

a) dil-nitq paralelizmi (normativ-üslubi); b) cümlədaxili və ya məndaxili paralelizm; c) tam-yarımçıq paralelizm; ç) ortaqlıq sözlü-ortaqlıq sözsüz paralelizm; d) düz-əks paralelizm [6, 58].

Qeyd edək ki, sintaktik paralelizmə linqvopoetik nöqtəyi-nəzərdən müxtəlif təzahür formalarına rast gəlmək olar. Onun söz birləşməsi (və ya sintaqma) və cümlə səviyyəsində təzahür formaları mövcuddur. Belə ki, sadə və mürəkkəb cümlələrdə təsdiq, sual, inkar, nida və əmr cümlə tiplərində görmək olar. Bu baxımdan sintaktik paralelizmlərin səviyyəyə görə təsnifini aşağıdakı şəkildə edə bilərik.

1. Söz birləşməsi və sintaqma səviyyəsində sintaktik paralelizmlər

2. Cümlə səviyyəsində sintaktik paralelizmlər

Söz birləşməsi həm sintaktik, həm də frazeoloji vahiddir və bədii dildə onun özünəməxsus üslubi xüsusiyyətləri var.

Cümlə səviyyəsindəki sintaktik paralelizmləri isə (2.1) sadə və (2.2) mürəkkəb cümlələr olmaqla aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

2.1.1. Sadə təsdiq (sual, inkar, əmr, nida) cümləli sintaktik paralelizmlər

2.2.1. Mürəkkəb təsdiq (sual, inkar, əmr, nida) cümləli sintaktik paralelizmlər

Mürəkkəb cümlələrdə paralellik özlüyündə tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrdən ibarət konstruksiyalar şəklində qurula bilər. Və ya mürəkkəb cümlənin

paralelliyini ikinci dərəcəli üzvlərin işlənməsinə görə də müəyyən etmək olar. Vorobitskaya sintaktik paralelizmin xüsusiləşmiş ikinci dərəcəli üzvlərin və budaq cümlələrin paralelliyi ilə mümkünlüyünü qeyd etmişdir. [7, 154] Bədii nümunələrə nəzər saldıqda aydın olur ki, bu tip konstruksiyalar həm sadə cümlələrdən, həm də tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət ola bilər. Nəzm əsərlərində əsasən mürəkkəb quruluşlu, qısa, lakonik cümlələrdən, bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrdən istifadə edilir. Deməli, bədii əsərlərdə sintaktik paralelizm özünü üç şəkildə göstərir:

1. Ardıcıl işlənən sadə təsdiq cümlələrin eyni sintaktik modelə malik olması (sual, inkar, əmr, nida cümləsi də ola bilər):

Məhəbbət yaraşır sənə. Göydən enmək yaraşmır heç.

Səadət yaraşır sənə. Xəstələnmək yaraşmır heç. (X.R.Ulutürk, «Xəstələnmə»)

What the hammer? what the chain,

In what furnace was thy brain?

What the anvil? what dread grasp,

Dare its deadly terrors clasp! (William Blake “The Tiger”)

Birinci Azərbaycan poeziyasına məxsus nümunə sadə təsdiq cümlələrdən qurulduğu halda ingilis poeziyasına məxsus olan şeir parçasında sadə sual cümlələrinin eyni struktur modeli əsasında qurulmuşdur.

2. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin eyni sintaktik modelə malik olması:

Mən yazıq çəkdim cəfanı,

Müxənnət sürdü səfanı. (Aşıq Ələsgər, «Gəlmədi»);

The day is cold, and dark, and dreary;

It rains, and the wind is never weary;

The vine still clings to the mouldering wall,

But at every gust the dead leaves fall,

And the day is dark and dreary. (H. Wadsworth Longfellow, The rainy day)

Tərcüməsi: Gün soyuq, hava tutqun, pərdə çəkib bir toranlıq

Külək əsir durmadan, yağış kəsmir bir anlıq

Tənək divar dibinə sığınsa da qorxudan

Yenə saçı yolunur, hər yol qopanda tufan

Hava elə zülmətdir, ürək sıxır qaranlıq. (Tərcüməçi Firəngiz Nəsirova “Yağışlı gün”) [4, 46]

3. Tabeli mürəkkəb cümlələrin eyni sintaktik modelə malik olması:

Bir gülü ki, dərmirsən, dərib xəndan eyləmə!

Bir könlü ki, hörəmmirsən, yıxıb vıran eyləmə! («Qurbani» dastanı)

Pity would be no more,

If we did not make somebody Poor:

And Mercy no more could be,

If all were as happy as we. (William Blake “The human abstract”)

Tərcümə: Kəsiblər olmasa dünyada əgər,

Təəssüf hissi də heç yaranmazdı.

Hamı doğulsaydı xoşbəxt, bəxtəvər

İndi nə mərhəmət nə rəhm vardı. (Tərcüməçi Şəhla Nağıyeva “İnsan mücər-rədliyi”) [4, 22]

Paralel komponentlər bir-biri ilə sintaqmatik əlaqəyə girən iki və daha çox cümlə üzvünün təkrarından yaranır. Belə konstitusiyadakı mübtədalar daha çox komponentdaxili əlaqələrlə bağlı olur və onların xəbərlə bilavasitə əlaqələri bunun nəticəsində maksimum zəifləyir. Bu tipli əlaqənin zəifləməsi isə nəticə etibarilə tabesiz mürəkkəb cümlə konstruksiyasına xas olan bütövlüyün bitməsinə səbəb olur. Məsələn, zaman yaşa doldu, insan ağıla (S.Vurğun) nümunəsində paralel komponentlər zaman yaşa, insan ağıla hissələrdir. Bu hissələr mübtədə tamamlıq sxemi ilə qurulur və onların ümumi üzvü kimi fel-xəbər «doldu» çıxış edir.

K.N.Vəliyev paralelizmin üç şərtini (1 — üzvlərin eyni sayı, 2 — əlaqələrin eyniliyi, 3 — strukturun eyniliyi) göstərir. Əgər sintaktik paralelizm hər üç şertə cavab verirsə, o, tam kimi, iki, yaxud da bir, lakin vacib şertə cavab vermirsə, na-tamam kimi çıxış edir». Tam paralelizm yanaşı gələn iki və ya daha artıq cümlə-nin eyni tipə, eyni söz sırasına malik olması, cümlə üzvlərinin eyni morfoloji-grammatik formalarla ifadə edilməsi və sintaktik quruluş baxımından eyniliyidir. Yarımçıq paralelizmə K.N.Vəliyev belə izah vermişdir: «Yarımçıq paralelizm o halda meydana gəlir ki, tam paralelizmdə əməl olunan üç şərtədən hansısa iştirak etmir, həmçinin ifadənin təkrarlanan üsulunda hər hansı bir dəyişiklik baş verir» [6, 87]. Yarımçıq paralelizm nümunələri tam paralelizmin tərkib hissələrindəki üzvlərin bərabər sayda olması şərtinin pozulması, yəni onların genişlənməsi və ya ixtisarı nəticəsində yaranır.

Sintaktik paralelizmin başqa bir növü ortaq sözlü və ortaq sözsüz parale-lizmdir. K.N.Vəliyev ortaq sözlü paralelizmləri belə şərh etmişdir: «Ortaq söz» termini şərtidir, belə ki, o, bir sözdən ibarət olduğu kimi, söz birləşməsindən və cümlədən də ibarət ola bilər. «Ortaq komponent», «ortaq sintaqm» terminləri də münasibdir» [6, 95]. Müəllif daha sonra ortaq sözlü paralelizmlərin mənşəyi haq-qında yazır: «Ortaq sözlü paralelizmlər mətdaxili və cümlədaxili paralelizmlər-dən törəmişdir. Ortaq sözləri paralel komponentlərdə öz yerlərinə qoymaqla bunu müəyyənləşdirmək olar. Paralel komponentlərin üzvlərindən birinin düşməsi o halda mümkündür ki, bu komponentlərin müvafiq üzvləri təkrarlardan ibarət olsun. Təkrarlanan hissələrdən birinin intonasiyası zəifləyir, intonasiya və vurğu-sunu tədricən itirən söz (söz birləşməsi) düşür və nəticədə ortaq sözlü paralelizm yaranır» [6, 97]. Bunların hər birinə aid bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

Qoy çiçəklər sənin olsun bu torpaqda, tikan mənim,

Qız ahular sənin olsun, bəbir mənim. (X.R.Ulutürk, «Ot tayası yanında»);

Nəzm nümunələrinin birincisində paralel komponentlərin həm əvvəlində (qoy qüvvətləndirici ədatı), həm ortasında (olsun köməkçi feli), həm də sonunda (bu torpaqda söz birləşməsi) ortaq komponent işlənmişdir.

İngilis poeziyasında ortaq sözsüz sintaktik paralelizm nümunəsinə də rast gəlmək olar. T.S.Eliot “Preludes” şeirinə nəzər salaq:

You curled the papers from your hair,

Or clasped the yellow soles of feet

In the palms of both soiled hands.

Bu nümunədə şair “your” (sənin) şəxs əvəzliyini ortaq söz kimi seçmişdir, onu ikinci və üçüncü sətirlərdə ellipsisə uğratmışdır. Bizim ortaq sözlü və ya sözsüz adlandırdığımız sintaktik paralelizm forması əsasən ingilis poeziyasında ellipsis adı ilə tanınır. Şekspir tez-tez “getmək” felinin əvəzinə “I will away” sinqamı ilə əvəzləmişdir.

Paralelizmin növlərindən biri də düz və əks paralelizmdir. K.N.Vəliyev paralelizmin bu növləri haqqında belə qeyd edir: «Cümlənin və ya sintaktik bütövün daxilində komponentlərin müəyyən ardıcılıqla işlənməsi (digər şərtlərin də nəzərə alınması ilə) düz paralelizmdir. ... Əgər eyni cümlə və ya sintaktik bütövün daxilində bir neçə üzv əvvəlcə düz, sonra isə əks ardıcılıq modeli üzrə sıra yaradırsa, onu əks paralelizm (xiazm) adlandırırlar» [6, 119]. Aşağıdakı şeir nümunəsində tam xiazmdan yəni I komponent — mübtədə, xəbər, II komponent — xəbər, mübtədə quruluşundan istifadə edilib. Yarımçıq xiazm isə I komponent — zərflək, mübtədə, xəbər, tamamlıq, II komponent — mübtədə, xəbər, tamamlıq, zərflək kimi qurulur.

Paralelizmin semantik-struktur vəhdət komponentlərinin sintaktik təşkilinin əsasında simmetriya prinsipi durur. Sintaktik paralelizm vəhdətində simmetriya yalnız eyniyyətin mövcudluğu yox, həm də onu təşkil edən tərkib hissələrinin arasındakı fərqlərin mövcudluğudur. Asimmetriya özünü daha çox natamam paralelizmin reallaşdığı zaman biruzə verir. Tam paralelizm paralelliyn aşağıdakı əsas şərtlərinə cavab verir: hər bir komponentə daxil olan leksik vahidlərin sayının eyni olması, paralel təşkil olunmuş komponentlər daxilində üzvlərin eyni sintaktik münasibətlərə malik olması, eyni cür söz sıralanması. Sadalanan şərtlərdən birinə əməl olunmaması natamam paralelizm doğurur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. A.Bəylərova, Bədii dildə üslubi fiqurlar, Bakı, 2008, 212 s.
2. Adele Berlin. “The dynamics of biblical paralelizm”, England, 2007, 224 p.
3. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974, 235 s.
4. Hamlet İsaخانlı, “Poetik tərcümələr”, Xəzər universiteti nəşriyyatı, 2005, 309 p.
5. R. Jakobson. Language in Literature, England, 1990, 560 p.
6. Велиев К.Н. Поэтический синтаксис азербайджанского героического эпоса: Дис ... докт. филол. наук. Баку, 1987, 223 с.
7. Дудников А.В., Арбузова А.И., Ворожбицкая И.И. Русский язык. М.: Высшая школа, 1975, с.246.
8. Формановская Н.И. Стилистика сложного предложения. М.: Русский язык, 1978, с.210.

Summary

Gulanbar Abbasova

Linguopoetic peculiarities of syntactical parallelism in Azerbaijan and English languages

The article focuses on the study of syntactical parallelism from linguopoetic point of view in Azerbaijan and English languages. Syntactical parallelism is one of the most used syntactic figures in Azerbaijan and English languages. In Azerbaijan and English

languages various definitions and classifications have been given to syntactic parallelism taking into consideration some features of it. The usage and linguo-poetical peculiarities of syntactical parallelism have been analyzed comprehensively in this article.

Резюме

Гюланбар Аббасова

**Лингвопоэтические особенности синтаксического параллелизма
в азербайджанском и английском языках**

В статье проводится исследование синтаксического параллелизма в азербайджанском и английском языках с точки зрения лингвопоэтики.

Синтаксический параллелизм - это одна из синтаксических стилистических фигур, используемых в художественных произведениях. Взяв за основу различные признаки синтаксического параллелизма азербайджанского и английского языков, им даются различные классификации и определения. В статье рассматриваются возможности использования синтаксического параллелизма и широко комментируются его лингвопоэтические особенности.

Rəyçilər: fil.e.d., prof.Ə.Rəcəbli, fil.f.d., dos.Ş.Qasımova

Günay Səfərova
ADU

İBRİ DİLİNİN ƏDƏBİ NORMALARI

Açar sözlər: *İbrani dili, slenq, atalar sözü, ədəbi normalar, danışiq dili.***Key words:** *Hebrew language, slang, proverbs, literary norms, spoken language.***Ключевые слова:** *Иврит, сленг, пословицы, литературные нормы, разговорный язык.*

Hər bir xalqın, hər bir millətin danışdığı, gündəlik istifadə etdiyi bir dil, bir ünsiyyət vasitəsi vardır. Mövcud olan dillər tarix boyu müəyyən inkişaf mərhələlərindən keçərək dəyişikliklərə uğramış və müasir mərhələyə gəlib çatmışdır. Bu müddət ərzində bəzi dillər tamamilə sıradan çıxmış, ölü dilə çevrilmişdir, məsələn latın dili kimi. Bəzi dillər isə müəyyən bir müddət ərzində danışiq dili kimi istifadədən çıxmış, sonradan isə danışiq dilinə qədər yüksələ bilməmişdir. Bunların içərisində 3000 ilə yaxın ölü dil olan və sonradan dirçələrək danışiq dilinə çevrilən ibri dilini xüsusilə qeyd edə bilərik. İbri dilinin ən qədim yazılı abidəsi e.ə. XII əsrə aid olan “Hakimlər kitabı”nda rast gəlinən “Deboranın nəğməsi” adlı abidədir [7].

İbri dilini dirçəldən Eliezer Ben Yehuda. Əsil adı Eliezer Perlman olan, öz soyadını Ben Yehuda, yəni “Yəhudanın oğlu” ilə əvəzləyən E.Yehuda hələ uşaq yaşlarından dini təhsilin bir parçası olaraq ibrani dilini öyrənməyə başlamışdı. Təhsili çox yaxşı getdiyi üçün Xaxam, yəni “müdrək” olsun deyə ailəsi tərəfindən Yeşiva adlandırılan Talmud Akademiyasına göndərilmişdir. 1881-ci ildə Qüdsə gələrək ibrani dilini yenidən canlandırılıb həm danışiq, həm də yazıda istifadə edilə bilən yaşayan bir dilə çevirmək məqsədilə işə başlamışdır. Dilin dirçəldilməsi ilə əlaqədar olaraq yaranan problemləri həll etmək üçün Ben Yehudanın təşəbbüsü ilə 1890-cı ildə İbri dili Komitəsinin əsası qoyulur. İbrani dili müasir dövr üçün yetərli olmasa da Ben Yehuda az sayda olan söz və ifadələrdən, terminlərdən istifadə edərək ibrani dilində qəzet çıxarmağa başladı. Hər hansı bir müasir anlayışı qarşılayacaq sözü tapa bilmədikdə isə həmin sözü özündən yaradırdı. Məsələn, “iş yeri” (makom avoda), “sərgi” (taaruxa), “corab” (qarbaym), “dəsmal” (mageva) və s. Ben Yehudanın ən önəmli işi “Köhnə və Yeni ibranicə lüğəti”dir. Bu lüğətdə bütün köhnə ibrani kəlimələrlə birgə özünün və dostlarının yaratdığı söz və ifadələr də yer almaqdadır. Nəhayət 1948-ci ildə BMT-nin qərarı ilə İsrail dövlətinin əsası qoyulduğu zaman ibri dili yenidən dövlət dili səviyyəsinə yüksəldi [4, 1-11].

İbri əlifbasında 22 samit mövcuddur. Bundan başqa, alınma sözləri ifadə etmək üçün 3 əlavə samitdən, yəni “c, ç, j” samitlərindən də istifadə olunur. Hərflərin çap və yazı forması bir-birindən fərqlənir və hərflər sağdan sola doğru istiqamətində yazılır. Orta əsr yəhudi mistik təliminə əsasən hər bir samit müəyyən rəqəmi ifadə edir. Saitlər isə oxunu asanlaşdırmaq məqsədi ilə hərflərin solunda və altında qoyulan hərəkələr vasitəsilə göstərilir və ibri dilində “nekudot” adlandırılır. İbrani əlifbasında hər bir hərf rəqəmsal dəyəri vardır. İbri dilinin ədəbi nor-

malarında bu samitlər müəyyən qrammatik xüsusiyyətlərinə görə bir neçə qrupa bölünür və aşağıdakı kimi qruplaşdırılırlar [1, 1-3]: **1) Beqad-kefat qrupuna daxil olan samitlər.** Bu qrupa 6 samit daxildir: ה, פ, כ, ד, ג, ב - bet, qimel, dalet, kaf, pey, tav. Bu samitlərdən üçü daqəşlə və daqəşsiz yazılmasından asılı olaraq iki cür tələffüzə malikdir. Beqad kefat qrupu samitləri sözün əvvəlində işlənərkən həmişə daqəşlə işlənir və bu daqəş zəif daqəş adlanır. **2) Zəif samitlər qrupu.** Bu qrupa daxil olan samitlərdən ם və ן -yud və vav həm sait, həm də samit funksiyasını yerinə yetirir. ן - nun samiti isə müxtəlif feil bablarında təsrif olunarkən assimilyasiyaya uğrayır və kökdən düşür. **3) Sözün əvvəlində və sonunda fərqli formada yazılan samitlər qrupu.** Bu qrupa 5 samit daxildir: ף-צ, ף-פ, ן-נ, ן-מ, ן-כ. Bu qrupa daxil olan samitlər sözün əvvəlində və ortasında bir cür, sözün sonunda isə başqa cür yazılır. **4) Boğaz samitləri qrupu.** Bu qrupa 5 samit daxildir: א, ע, ה, ח, ר - alef, ayn he, xet və bəzən də reş. Bu samitlər ibri dilinin qrammatikasının bəzi qaydalarına tabe olmur və fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu samitlərdən ikisi-[alef] və [ayn] müstəqil səsə malik deyillər və yalnız sait işarələrlə tələffüz olunurlar. **5) Əlavə samitlər qrupu.** Bu qrupa daxil olan samitlər yalnız alınma sözlərin yazılışına xidmət edir. Əlavə samitlər ibri əlifbasına daxil olan צ, ז, ג - qimel, zayn və tsade hərflərinə çəpəki xətt-qereş qoymaqla düzəlir: ג'-c, ז'-j, צ'-ç [5, 345-352].

İbri dilinin ədəbi normalarından danışarkən feil qəliblərindən bəhs etməliyə. Qeyd edək ki, İbri dilində yeddi feil əsası-bab forması vardır. Bab feillərin qəlib formasıdır. Onlardan 3-ü məlum (Paal, Piel, Hifil), 3-ü məchul (Nifal, Pual, Hofal), 1-i qayıdış (Hitpaal) növdədir. Bunların içində Nifal babı isə məchul növü ifadə etməklə yanaşı, həm də qayıdış növü ifadə edir [2, 3-7], [5].

İbri dilinin ədəbi normalarından danışarkən mütləq artikldan da bəhs etmək lazımdır. İbri dilində işlənən isim, sifət və hətta saylar da müəyyənlik kəsb edə bilər. Belə ki, dildə işlənən istisna isimlərdən başqa bütün isimlər müəyyən və qeyri- müəyyən olurlar. Müəyyənlik isə ה"א הידיעה [ha ha-yedia] adlandırılan (ה) artiklın köməyi ilə ifadə olunur. İbri dilində ha artiklı aşağıdakı hallarda istifadə olunur: 1) əvvəlcədən haqqında məlumat verilən və ya artıq məlum olan isimlərin qarşısında; 2) İsim+sifət birləşməsində isim müəyyənlikdə olarsa, onu təyin edən sifət də mütləq müəyyənlikdə olmalıdır: המורה הטובה-[ha-mora ha-tova]-[Yaxşı müəllim (q.c.)]; 3) Abstrakt mənalı isimlərin qarşısında: הצדק-[ha-çedek]-[haqq, ədalət]; 4) xüsusi isim kimi işlənən ümumi isimlərlə. Məsələn: בעל-[baal]-[sahib] sözü ümumi isim olsa da artiklla işləndikdə (הבעל [ha-baal]-[Vaal-qədimdə yəhudilərin sitayiş etdiyi büt Allahı]) xüsusi ismə çevrilir; 5) bölgə, çay, dağ adları ilə: הגב-[ha-Neqev]-[Neqev səhrası], הנילוס-[ha-Nilus]-[Nil çayı] və s. Tərkibində bir neçə ştatı birləşdirən ölkə adları qarşısında: ארצות הברית[Arçot-ha-Brit]-[Amerika Birləşmiş Ştatları] və s.; 6) Öz cinsində tək olan isimlərlə: השטן-[ha-satan]-[Şeytan], השמש [Ha-Şemeş]-[Günəş], הירח [Ha-Yareax]-[Ay] və s.; 7) Fəli-sifət əmələ gətirmək üçün cümlədəki mübtəda və xəbərin qarşısında: הבחורה ההולכת [Ha-baxura ha-holxet]-[Gedən qız] və s. [5, 86-87].

Bəzən Ha artiklı müəyyən samitlərlə başlayan sözlərlə işlənən zaman onun hərəkəsində (yəni sait səs) səs dəyişikliyi baş verir. Bəzən bu səs dəyişikliklərini ayırmaq və düzgün işlətmək çətin olur. Bunun üçün aşağıdakı qaydalar fikir vermək lazımdır: 1) əgər isim istənilən səslənməyə malik א (alef) və ר (reş) hərfləri

ilə başlayarsa, vurğu birinci hecanın üzərinə düşərsə artiklın hərəkəsi patax yox, kamaç olur. Yəni, חָסוֹן [Ha-ason]- [Fəlakət]; חֶרֶץ [Ha-roe]-[çoban]; 2) əgər isim ע (ayn) hərfi ilə başlayarsa və onun hərəkəsi kamaç olmazsa, eləcə də ע (ayn) və ה (hey) hərfləri ilə başlayarsa və vurğu birinci hecanın üzərinə düşərsə, artiklın hərəkəsi kamaç olur. Yəni, חֶצֵץ [Ha-etsa]- [məsləhət]; חָרִים [Ha-harim]- [dağlar]; 3) əgər söz ה-lə başlayarsa və səslənmə xatev-patax və kamaçla ifadə olunarsa, artiklın hərəkəsi seqol olur. Yəni: חֶחָם [he-xaxam]-[ağıllı, müdrik]; חֶחָלָב [he-xalav]-[süd]; 4) Ha artiklı təkhecalı isimlərlə işləndikdə artiklın hərəkəsi seqol və ya kamaç olur: חָחָם [he-xaq]-[bayram], חָחָם [ha-am]-[xalq] və s.; 4) artikl sözönləri ilə birgə işlənərkən onunla birləşir, artiklın samiti düşür, hərəkəsi isə sözönlünə keçir: חָחָם = חָחָם+לָ- [le+ha-xanut=la-xanut]-[dükan], חָחָם=חָחָם+בָּ- [be+ha-derex=ba-derex]-[yolda]. Lakin מ-[mi]-[dan²] ön qoşması ilə işlənərkən bu önqoşma ha artiklı ilə birləşmir və artiklın samiti düşmür, sözönlünün hərəkəsi artiklın təsirindən “tsere”yə çevrilir: מְחָבִית [me-ha-bayt]-[evdən] və s. [5, 112-113].

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ibri dilində alınma sözlər istisna olmaqla akademik yazıların əksəriyyəti hərəkəsiz, yəni sait səslənmələr olmadan yazılır. Bu məqamda bilməli olduğumuz vacib məqam “ha” müəyyənlik artiklının düzgün isimlərin qarşısında istifadə edilməsidir. Lakin müəyyənlik artiklının hansı səslənmə işlənməsini bilmək və düzgün səslənmə ilə işlətmək üçün yuxarıda sadalanan qanunauyğunluqları bilmək vacibdir.

İbri dilinin ədəbi normalarının formalaşmasında dildə işlənən atalar sözləri və slenqlər də mühüm rol oynayır. Bu kimi ibrətamiz ifadələri araşdırarkən qarşıya bir sıra problemlər çıxır. Belə ki, atalar sözlərinin əksəriyyəti özlərinin ilkin mənalarında deyil, ilkin mənalarından uzaqlaşaraq məhz məcazi mənada işlənir. Bu zaman ibri dilinə xas bəzi qrammatik qaydalar pozulur ki, bunu ilkin baxışdan ayırmaq və anlamaq o qədər də asan olmur [6]. Bu problemi aradan qaldırmağın ən əsas yolu bu ifadələrin ilkin mənalarına deyil, ifadə etdikləri əsas fikrə diqqət yetirmək lazımdır. Bunlardan bəzilərinə diqqət yetirək:

נפש בריאה בגוף בריא

Hərfi tərcüməsi: Sağlam nəfəsdə sağlam ruh. Əsas ifadə etdiyi məna: Sağlam bədəndə sağlam ruh olar.

אין חכם כבעל ניסיון

Hərfi tərcüməsi: Təcrübəsiz ağıl yoxdur. Əsas ifadə etdiyi məna: Təcrübə hikmət gətirir.

שקר-אין לו רגליים

Hərfi tərcüməsi: Yalan-onun ayağı yoxdur. Əsas ifadə etdiyi məna: Yalan ayaq tutar, amma yeriməz [6].

Beləliklə, sözün ifadə etdiyi mənanı düzgün anlamaqla atalar sözlərinin ifadə etdikləri mənanı da asanlıqla anlamaq olar.

Slenqlərə gəldikdə isə (ingiliscə-slang, ibranicə-חָחָם) onlar cəmiyyətdə müxtəlif qruplar arasında istifadə olunan xüsusi dildir. Əvvəllər daha çox “aşağı səviyyəli” adamların dili hesab edilməsinə baxmayaraq, günümüzdə slenqlərdən geniş istifadə olunur. Onlar mövcud vəziyyəti təsvir etməyə kömək edir və bu zaman sözlər öz ilkin mənalarından tamamilə uzaqlaşır (3, s.89-90).

Məsələn, 1) לעשות חיים (Laasot xaym)- hərfi tərcüməsi “həyat qurmaq, həyat etmək” olsa da, “yaxşı vaxt keçirmək” kimi işlədilir. 2) כפרה עליך (Kapara aleyxa)- hərfi tərcüməsi “sizin üstünüzdə kəfərat”dır, slenq kimi “sevgili və ya sevilən biri” mənasında işlədilir. 3) חבל על הזמן (Xaval al hazman)-hərfi tərcüməsi “heyif vaxta”, slenq kimi “tamamilə möhtəşəm”. 4) מורה אחלה (İxla Mora) - hərfi tərcümədə “müəllimə arzu etdi”, slenq kimi isə “xoş (gözəl) müəllimə” kimi işlənir [2, 25-26].

Müasir dövrdə slenqlər demək olar ki, nəinki İsraildə, eləcə də bütün dünyada əsas danışığ dilinə çevrilib. Artıq yalnız gənc təbəqə deyil, nisbətən yaşlı və orta yaşlı təbəqə də slenqlərdən istifadə edir.

Hər bir dildə olduğu kimi ibri dilində də sözlərin araşdırılması, onların alınma yaxud da yerli sözlər olması olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. İbri dilində istifadə olunan bir sıra söz və ifadələr vardır ki, onları araşdıranda bizə məlum olur ki, bu sözlər ibri dilinə məhz ərəb dilindən keçmişdir. Bu qrupa aid olan sözlər yalnız ərəb və ibri dilində istifadə olunmaqla məhdudlaşmamış, bizim dilə də keçərək gündəlik istifadə dilinə daxil olmuşdur. Hətta elə sözlər var ki, Azərbaycan və ibri dilində eyni formada işlədilir və eyni mənəni ifadə edir. Bu cür işlənən bəzi sözlərə nəzər salaq: ברכה -“braxa”. Ərəb dilində “baraka”, dilimizdə “bərəkət”, kimi istifadə olunur; בן -“ben”. Ərəb dilində “ibn”, dilimizdə “oğul, bəni-adəm” kimi istifadə olunur. אדם -“adam”. Ərəb dilində “adəm”, dilimizdə “adam” kimi işlənir.; חוג'ה -“Xoca”. Ərəb dilində “xoca” və dilimizdə də “Xoca” işlənir.; עולם -“Olam”. Ərəb dilində “alam”, dilimizdə “aləm” işlənir.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, bu kimi oxşar sözlərin dildə istifadə olunması həmin dilin daha rahat mənimsənilməsinə şərait yaradır və həmin sözlər yaddaşda daha rahat qalır. Ümumiləkdə qeyd etmək lazımdır ki, istənilən bir dili öyrənərkən onun ədəbi normalarını araşdırmaq, bilmək vacib məqamlardan biridir. Ədəbi normaları bilmədən dilin dərinliyinə, xırdalıqlarına varmaq mümkün deyil. Dilin ədəbi normalarını bilməklə bu dildə daha akademik, daha savadlı formada yazmaq və danışmaq mümkündür. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar tədrisin səmərəliliyini daha da artırır, yüksək intellektə malik mütəxəssislərin yetişdirilməsinə yardımçı olur, tələbələrdə elmi araşdırma və ümumiləşdirmə qabiliyyətini formalaşdırmağa kömək edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Meira Maadia, “To succeed in Hebrew-Aleph for beginners”, P.O.Box 7533, Ramat-Gan 52175, ISRAEL, 12/3 Rimalt st., Ramat Gan, 52281, Printed and Published in Israel 2009, ISBN: 978-965-7493-00-7, p.278
2. Meira Maadia, “To succeed in Hebrew-BET-Advanced Level”, P.O.Box 7533, Ramat-Gan 52175, ISRAEL, 12/3 Rimalt st., Ramat Gan, 52281, Printed and Published in Israel 2009, ISBN: 978-965-7493-05-2, p.203
3. Meira Maadia, “To succeed in Hebrew-GIMMEL-Advanced Level”, P.O.Box 7533, Ramat-Gan 52175, ISRAEL, 12/3 Rimalt st., Ramat-Gan, 52281, Printed and Published in Israel 2009, ISBN: 978-965-7493-06-9, p.227
4. Ben Yehuda, Eliezer (1981). A Weighty Question, (Tr. By David Patterson), Eliezer Ben-Yehuda A Symposium in Oxford (Edt by. Eisig Silberschlag), 1-11. [//https://www.ochjs.ac.uk/wp-content/uploads/2011/09/SILBERSCHLAG-Eisig-Eliezer-Ben-Yehuda-A-Symposium-in-Oxford.pdf](https://www.ochjs.ac.uk/wp-content/uploads/2011/09/SILBERSCHLAG-Eisig-Eliezer-Ben-Yehuda-A-Symposium-in-Oxford.pdf)

5. Шошана Блюм, Хаим Рабин, Современный иврит, Самоучитель Начальный курс, Иерусалим 1982, с.352
6. ניבים, פתגמים ומטבעות לשון, ערכה: ד"ר אורלי קיים
7. // <https://www.wincol.ac.il/wincol.ac.il/originals/nivim.pdf>
8. Introduction to Ancient Hebrew By Jeff A. Benner // <http://www.ancient-hebrew.org/introduction.html>

Summary
Gunay Safarova
Literary norms of the Hebrew language

This article deals with literary norms of the Hebrew language. It is stated here that literary norms represent a special type of linguistic norm. It should be mentioned that studying literary norms is one of the most important things while learning any language. While exploring the literary norms of the Hebrew language it is important to pay attention to the verbs, the forms of the verbs, prepositions, slangs, and proverbs. Knowing the literary norms of the language helps to write and speak more academically, more literally in this language.

Резюме
Гюнай Сафарова
Литературные нормы языка иврит

В данной статье рассматриваются литературные нормы иврита. Литературные нормы представляют собой особый тип языковой нормы. Следует отметить, что изучение литературных норм является одним из важных моментов при изучении любого языка. Изучая литературные нормы иврита, важно обратить внимание на глаголы, формы глаголов, предлоги, сленги и пословицы. Знание литературных норм языка помогает писать и говорить более академично, более литературно на этом языке.

Rəyçilər: fil.f.d.T.Hüseynbalayeva, b/m E.Xudiyeva

Aytən Seyidova
ADU

AVROPA BİRLİYİNDƏ DİL SİYASƏTİ VƏ İNGİLİS DİLİNİN ƏHƏMİYYƏTLİ ÜSTÜNLÜYÜ

Açar sözlər: *çoxdillilik, Avropa Komissarlığı, kommunikasiya, ölü dillər, işlək dillər.*

Key words: *multilingualism, European Commissioner, communications, dead languages, everydaylanguages.*

Ключовые слова: *многоязычие, Европейский комиссариат, коммуникации, мертвые языки, рабочие языки.*

AB-nin dilləri AB-yə üzv dövlətlərin əhalisinin danışdıqları dillərdir. AB özünün bəyannaməsində qeyd edir ki, dillər AB-nin mülkiyyətidir. AB-nin hazırkı Konstitusiyaya layihəsinin 4-cü maddəsində Birliyin dil siyasəti aşağıdakı kimi təsbit olunur:

“İstənilən rəsmi sənəd üzv dövlət tərəfindən onun konstitusiyasına əsasən müəyyən edilmiş digər dilə tərcümə oluna bilər. Bu cür tərcümələrin sertifikatlaşdırılmış nüsxəsi Birliyin arxivində saxlanmaq üçün üzv dövlət tərəfindən verilməlidir”.

AB daxilində dil siyasətinə görə çoxdillilik üzrə Avropa Komissarlığı cavabdehdir. Çoxdilliliyi inkişaf etdirmək məqsədilə Komissarlıq 2007-2013-cü illər üçün “Ömürlük Tədris Proqramı” qəbul etmişdir. Birliyə daxil olan hər bir üzv dövlətin birinci rəsmi dili AB-nin rəsmi dili statusuna malikdir. AB-də dil siyasəti üzv dövlətlərin məsuliyyətinə daxildir və Birliyin vahid dil siyasəti yoxdur. AB özünün bütün vətəndaşlarının çoxdilli olmasına təminat verir və onları öz ana dillərindən başqa ən azı daha 2 dildə danışmaq üçün həvəsləndirir. Təhsil sistemi üzv dövlətlərin cavabdehliyində olmasına baxmayaraq, AB-nin bir neçə rəsmi tədris proqramı dillərin öyrənilməsində və dil fərqliliyində mühüm rol oynayır.

AB-da fəaliyyətdə olan 23 rəsmi dil vardır: bolqar dili, çex dili, daniya dili, holland dili, ingilis dili, eston dili, fin dili, fransız dili, alman dili, yunan dili, macar dili, italyan dili, irland dili, latış dili, litva dili, malta dili, polşa dili, portuqal dili, rumın dili, slovak dili, sloven dili, ispan dili və icveç dili. Bunlardan irland, bolqar və rumın dilləri 2007-ci ilin yanvarın 1-dən rəsmi dil statusu qazanmışlar. Mühüm qanunvericilik sənədləri hər bir rəsmi dilə tərcümə olunur. Heç də bütün milli dillər AB-nin rəsmi dili statusunu qazana bilmir. Bunlara 1984-cü ildən bəri Lüksemburqun rəsmi dili olan lüksemburq dili və Kiprin rəsmi dili olan türk dilini misal göstərmək olar [1, 97].

Bir neçə üzv dövlətdə rəsmi dillərin sayı birdən artıq olduğu kimi, bir dil bir neçə üzv dövlətin ərazisində rəsmi dil ola bilər. Məs: holland dili Niderlandda və Belçikada, fransız dili Fransa, Belçika və Lüksemburqda, alman dili Almaniya, Belçika, Avstriya və Lüksemburqda, yunan dili Yunanıstan və Kiprdə rəsmi dil-

dir. Üzv dövlətlər dil siyasətinə görə cavabdehdir, lakin AB digər dillərin öyrənilməsinə də təminat verir.

AB-nin bütün dilləri işlək dillərdir. Birliyin qurumlarına, üzv dövlətə və ya vəzifəli şəxsə məktub göndərən şəxs məktubu istənilən rəsmi dildə göndərə bilər. Məktuba cavab da həmin dildə verilməlidir. Nizamnamələr və digər rəsmi sənədlər 23 rəsmi dilin hamısında yazılmalıdır. Digər rəsmi sənədlər isə yalnız lazımı dillərə tərcümə edilir. AB-nin Rəsmi Gündəliyi də 23 dildə nəşr edilir.

Milli muxtariyətlərə və ya ayrı-ayrı fərdlərlə müzakirə zamanı sənəd yalnız lazımı dilə tərcümə olunur. Daxili istifadə zamanı AB-nin qurumlarına öz fəaliyyət dillərini seçmək imkanı verilir. Məs: Avropa Komissiyası daxili yazışmaları zamanı cəmi 3 dildən istifadə edir: ingilis, fransız və alman. Yalnız kütləvi informasiya və kommunikasiya məqsədləri ilə çoxdillilik prinsipinə əməl olunur. Digər tərəfdən Avropa Parlamentinin üzvləri öz dillərində sənədlər tələb etmək hüququna malikdirlər və buna görə də onun sənədləri çoxdillilik prinsipinə əsasən tərtib edilir. Birliyin qeyri-təşkilati qurumları da 23 dilin hamısında sənədləşdirmə aparmağa qanunla məcbur deyildir. AB-nin rəsmi internet saytına əsasən qurumların çoxdillilik siyasətini təmin etmək Birliyə 1123 milyon avroya başa gəlir ki, bu da AB-nin illik büdcəsinin 1%-ni təşkil edir [5, 3].

Bəzi milli dillərin rəsmi dil statusunda müəyyən məhdudiyətlər mövcuddur. Məs: baxmayaraq ki, malta dili AB-nin rəsmi dili statusuna malikdir, Avropa Şurası bu dil üçün 2004-cü ilin mayın 1-dən başlayan 3 illik sınaq müddəti müəyyən etmişdi. Bu müddət ərzində qurumlar öz sənədlərini malta dilinə tərcümə etməyə məcbur deyildilər. Lakin 2007-ci ilin 30 aprelindən etibarən qurumların bütün rəsmi aktları malta dilində də qəbul edilir və nəşr edilir.

İrlandiya Respublikasının birinci rəsmi dili irland dilidir və Şimali İrlandiyada azlıqların dili kimi istifadə olunur. 1973-cü ildə İrlandiya Avropa İqtisadi İttifaqına daxil olduğdan sonra irland dili rəsmi müqavilə dili elan edilmişdi və AB-nin müqavilələri bu dildə də nəşr olunurdu. Lakin rəsmi şəkildə yalnız 2007-ci ilin yanvarın 1-dən sonra bu dil AB-nin rəsmi dili statusuna malikdir.

İrland dili AB-nin yeganə rəsmi dilidir ki, o üzv dövlətlərdə geniş istifadə olunmur. Belə ki, 2006-cı ilin rəsmi statistikasına görə, İrlandiya Respublikasının 4.24 milyon əhalisinin cəmi 1.66 milyonu irland dilində danışır. Onların isə cəmi 37%-i irland dilindən gündəlik danışmada istifadə edir.

AB-də ingilis dilinin əhəmiyyətli üstünlüyünə baxmayaraq, Avropa böyük dil fərqliliyinə malikdir. Bu da azlıqların dillərinin müdafiəsini tələb edir. Bu məqsədlə "Regional və ya azlıqların dillərinin müdafiəsi üçün Avropa Xartiyası" qəbul edilmişdir. Bu Xartiyada göstərilir ki, müəyyən etnik azlıqlar tərəfindən istifadə olunan dillər regional dillər hesab olunur. Bu cür dillərdən bəziləri Avropada kifayət qədər güclü mövqeyə malikdirlər və xüsusi rəsmi status daşıyırlar. (bask, irland, uels, katalan və s.) Lakin bəzi dillərin mövqeyi çox zəifdir və onların heç bir rəsmi statusu yoxdur [3, 28].

Müasir dövrimizdə ingilis dili siyasi danışıqlar və biznes dilinə çevrilib. Əsas elmi və tibbi araşdırmaçılar da ingilis dilində aparılır. Beynəlxalq razılaşmalara əsasən, təyyarələrdə işləyən bələdçilər ingilis dilini bilməlidir. Cənubi Amerika və Avropa məktəblərində ən çox tədris olunan dil ingilis dilidir. Filippində və

Yaponiyada uşaqlar ingilis dilini ən kiçik yaşlarından öyrənməyə başlayırlar. İngilis dili Britaniya, Kanada, Birləşmiş Ştatlar, Avstraliya və Cənubi Afrika daxil olmaqla, yetmiş beşdən çox ölkənin rəsmi dilidir.

AB-də ingilis dilinin əhəmiyyətli dərəcədə üstünlüyə malik olması da onun dünyada daha çox istifadə edilməsidir.

23 rəsmi dildən başqa, AB-də 150 regional və milli azlıqların danışdıqları dillər də mövcuddur. Bu dillərdə təxminən 50 milyon adam danışır. Bu dillərdən katalan, bask və qalisiya dilləri İspaniyada ümumxalq danışığı dili olmasalar da, bəzi muxtar regionlarda onlar ikinci rəsmi dil statusuna malikdirlər. Avropa Birliyi Şurasının 2005-ci il 13 iyun tarixli qətnaməsinə əsasən yalnız bu 3 regional dildən Birliyin qurumlarında əlaqə vasitəsi kimi istifadə olunur. Bu dillərdən fərqli olaraq, Böyük Britaniyanın regional dilləri olan valli, qall və şotland dilləri bu cür rəsmi statusa malik deyil. AB-nin Konstitusiyaya layihəsi Birliyin 23 rəsmi dilində, həmçinin namizəd dövlət Türkiyənin rəsmi dili olan türk dilində tərtib edilmişdir.

Digər regional dillər arasında alban, ərəb, araqon, oksitan, roman, breton və digər dilləri göstərmək olar. Onların arasında rus dili xüsusi əhəmiyyətə malikdir. AB-nin rəsmi dili olmasa da rus dili bir sıra üzv dövlətlər arasında geniş yayılmış dildir. Belə ki, keçmiş Şərqi Blokuna aid olan və yenidən Birliyə qoşulmuş Latviya, Litva və Estoniyada rus dili təxminən 1.3 milyon adamın ana dilidir. Ana dili olmasa da rus dili, Bolqarıstan, Polşa, Çexiya Respublikası, Slovakiya, Macarıstan, Rumıniya və bir sıra digər ölkələrdə geniş istifadə olunur. Bu dil AB-də 8-ci ən çox danışılan dildir. Bütün AB vətəndaşlarının təxminən 7%-i rus dilində danışır və ya başa düşür. [6, 2].

Regional dillərdən başqa miqrant icmaları tərəfindən danışılan bir çox dillər də mövcuddur. Məs: Belçika və Qərbi Almaniyada əhalisinin təxminən 2%-i, Niderland əhalisinin isə 1%-i türk dilindən ana dili kimi istifadə edir. Digər geniş istifadə olunan miqrant dillərə ərəb dili (əsasən Fransa və Belçikada), urdu, benqal, hindi dilləri (əsasən Böyük Britaniyada Hindistan yarımadasından gəlmiş immiqrantlar tərəfindən istifadə olunur) aiddir. Balkan dillərindən isə AB-nin bir çox hissələrində miqrantlar və qaçqınlar tərəfindən geniş istifadə olunur.

Avropada bir çox ölü dillər vardır və bu proses indi də davam etməkdədir. YUNESKO-nun Qırmızı Kitabı tərəfindən ölü dillər siyahısına daxil edilmiş dillərə qədim Prussiya dili, Kornuol dili və iki yəhudi dili aiddir. Bəzi Sami dilləri, friz dili, breton dili və bir neçə regional yəhudi dilləri demək olar ki, ölü dillər səviyyəsinə düşmüş və ya ciddi təhlükə qarşısındadır.

Miqrant dillərin AB tərəfindən rəsmi tanınma statusu yoxdur, buna baxmayaraq 2007-ci ildən başlayaraq onlar ana dillərində təhsil hüququna malikdirlər. AB-nin bütün rəsmi dilləri latın əlifbası ilə yazılır. Yalnız yunan dili (yunan əlifbası ilə yazılır) və bolqar dili (kiril əlifbası ilə yazılır) istisna təşkil edir.

AB daxilində istifadə olunma göstəricisinə görə 7 dil xüsusilə fərqlənir. Belə ki, alman dili AB-nin bütün vətəndaşlarının 18%-nin, fransız dili 13%-nin, ingilis dili 12%-nin, italyan dili 12%-nin, ispan dili 9%-nin, polyak dili 9%-nin, holland dili isə 5%-nin ana dilidir. Ən çox istifadə olunan xarici dillərə gəldikdə isə bu rəqəmlər xeyli dəyişir. Belə ki, AB vətəndaşlarının 51%-i ingilis dilindən, 32%-i alman dilindən, 26%-i fransız dilindən, 16%-i italyan dilindən, 15%-i ispan dilin-

dən, 10%-i polyak dilindən, 7%-i rus dilindən, 5%-i isə holland dilindən ikinci dil və ya xarici dil kimi istifadə edir[3, səh.39]. Bu rəqəmlərdən də görüldüyü kimi bütün AB-də alman dili ən çox danışılan ana dili, ingilis dili isə ən çox danışılan xarici dildir. Lüksemburq, Hollandiya, Danimarka, Malta, İsveç, Sloveniya, Belçika və Finlandiya ən çox xarici dil bacarığına malik AB ölkələridir. İngilis dilindən daha çox Malta, İsveç, Danimarka, Niderlandda istifadə olunur. AB-nin ən böyük ölkələri ingilis dili bacarığına görə aşağıdakı kimi təsnif olunurlar: Almaniyada 44%, Fransada 32%, İtaliyada 28%, Polşada 22%, İspaniyada 18%. Ən az xarici dil bacarığına malik olan ölkələr isə Böyük Britaniya, İrlandiya və Yunanıstandır. [2, səh.24]

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, hazırda AB-nin dil siyasətinin əsas məqsədlərindən biri dil sahəsində dövlətlərin tolerantlığının artırılmasıdır. Məs: dil sahəsində Fransada iki qanun fəaliyyət göstərir. Bunlardan biri “Ordonnance de Villers-Cotterêts”, digəri isə “Loi Toubon” adlanır. Bu qanunlardan birincisi göstərir ki, Fransada yazılan istənilən sənəd fransız dilinə tərcümə olunmalıdır. Digər qanun isə rəsmi sənədlərdə anqlisizmə icazə verir. Həmçinin AB-nin dil siyasətində bir sıra mübahisələr mövcuddur. Bu mübahisələr hansı dillərin Birlikdə ünsiyyət vasitəsi kimi işlənməsi ilə əlaqədardır. Mübahisələrdə 3 tərəf mövcuddur. Onlardan birincisi təklif edir ki, sənədlərdə bir rəsmi dildən istifadə olunsun. Məs: ingilis dili, alman dili, fransız dili və s. İkinci tərəf bu dillərin hamısının və üstəlik mövzuya uyğun gələn dilin işlənməsini təklif edir. Üçüncü tərəf isə bütün rəsmi dillərin işlənməsini təklif edir, bu şərtlə ki, ingilis, fransız və alman dilləri vasitəçi dil kimi saxlanılsın.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Crystal, D. English as a global language. Cambridge: Cambridge University Press.1997.
2. Tsuda, Y. (1994). The diffusion of English: Its impact on culture and communication. Keio Communication Review. (16).
3. Tsuda, Y.(1992). Dominance of English and linguistic discrimination on Media Development.
4. Языки мира. Германские языки. Кельтские языки. Москва, 2000.

İnternet resursları:

5. europa.eu- AB-nin rəsmi internet saytı;
6. britannica.com- Britaniya Ensiklopediyası.

Summary

Aytən Seyidova

Language Policy and the Significance of the English Language in the European Union

The article is dedicated to the research of the language policy in European Union and to learning English which has taken a significant advantage in the modern context. Referring to various sources, the author was able to organize ideas and statements concerning the said issue.

Резюме

Айтен Сеидова

Языковая политика и значимость английского языка в европейском союзе

Статья посвящена исследованию языковой политики в Европейском Союзе и изучению английского языка, который получил значительное преимущество в современном контексте. Ссылаясь на различные источники, автор смог организовать идеи и заявления по данному вопросу.

Rəyçilər: fil.f.d.G.Müslümova, fil.f.d.G.Əliyeva

Cəmilə Abdullayeva
ADU

İNGİLİSDİLLİ ƏDƏBİYYATDA ALLUZİYA ƏSASINDA FORMALAŞAN EMOSEMİYALI FRAZEOLOGİZMLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *frazeoloji birləşmələr, semantik analiz, bədii əsər, alluziya.*

Key words: *phraseological units, semantical analysis, fiction, allusion.*

Ключевые слова: *фразеологические единицы, семантический анализ, художественные произведения, аллюзия.*

İngilis dilinin frazeoloji lügət fondunun zənginləşməsində ingilisdilli bədii əsərlərdən sitat və ya kvazisitət xarakterli allyuziyalara söykənən frazeologizmlər böyük rol oynamışdır. Onların arasında dahi ingilis ədibi Şekspirin əsərlərində yer almış frazeoloji vahidləri xüsusilə vurğulamaq lazımdır. İngilis dilinin frazeologiyası ilə bağlı araşdırmalar aparmış mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi, bu qrup frazeoloji vahidlərin (şekspirizimlərin) dəqiq sayı haqqında birmənalı fikir söyləmək çətindir. Bununla belə etiraf etmək lazımdır ki, şekspirizimlərin dəqiq sayının müəyyənəndirilməsi bir çox obyektiv səbəblərdən, demək olar ki, mümkün deyil. Belə ki, zamanla bəzi şekspirizimlər poetizm statusu kəsb edərək yalnız ədəbi dil-də işlənmiş və hətta bir çox hallarda ümumiyyətlə arxaikləşmişlər. Digər tərəfdən şekspirizm kimi dəyərləndirilən elə frazeologizmlər də mövcuddur ki, onların daha dərin təhlili burada əslində digər allyuzial kontekstin mövcudluğunu təsbit etməyə imkan verir.

Məsələn, şekspirizm hesab olunan, lakin əslində ilk dəfə fərqli mənbədə istifadə edilmiş *love is blind* “məhəbbətin gözü kordur” emosemiyalı frazeologizmini misal olaraq göstərmək olar. Belə ki, ilk dəfə C.Çoser Şekspirdən iki əsir öncə qələmə aldığı "Merchant's Tale" (1405-ci ildə) əsərində bu ifadəyə yer vermişdir. Lakin U.Şekspirin yaradıcı şəxsiyyətinin ağır nüfuzu, habelə bir neçə məşhur əsərində *love is blind* emosemiyalı frazeologizminin təkrarlanması bu ifadənin adının məhz Şekspirin yaradıcılığı ilə əlaqələndirilməsinə yol açmışdır:

But love is blind and lovers cannot see (W. Shakespeare "The Merchant Of Venice").

Analoji vəziyyəti “ümid” frazeosemantik konseptinə aid edilə bilən və müxtəlif mənbələrdə məhz şekspirizm kimi dəyərləndirilən *all's well that ends well* “yaxşı qurtaran hər şey yaxşıdır” ifadəsinin nümunəsində də izləyə bilərik. Belə ki, Şekspirin eyni adlı pyesinin məşhurluğu səbəbiylə bu ifadə daha çox Şekspirin adı ilə bağlanır [2, 21]. Lakin məlum olduğuna görə, bu ifadəyə Con Heyvudun 1546-cı ildə yazdığı əsərində təsadüf edilir:

Well aunt (quoth Ales) all is well that ends well.

Y.Y.Kunisninin da tam haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, Şekspirin “ürəklə düşünə bilmə” bacarığı onun qəhrəmanlarının dilində işlənən potensial frazeoloji vahidlərdə özünü aydın şəkildə biruzə verir [6, 65]. Müasir tədqiqatlarda Şekspirin

insanın emosional-psixoloji durumunun adekvat verbal açıqlanması baxımından misilsiz usta olduğu, hətta onun psixi pozğunluqları da qəhrəmanlarının nitqi vasitəsilə ifadə edə bildiyi qeyd edilir [5, 145].

Digər emosemiyalı şekspirizm-frazeologizm olan *to wear heart on sleeve* ifadəsi “hisslərini gizlədə bilməmək, açıq aydın biruzə vermək” [8, 86] mənasını bildirir.

But I will wear my heart upon my sleeve

For daws to peck at: I am not what I am (W. Shakespeare "Othello").

Hərfi mənası “*paltarın qoluna ürəyini geyindirmək*” anlamını verən bu ifadə orta əsrlərdə baş verən cəngavər döyüşləri ənənəsilə bağlıdır. Belə ki, həmin döyüşlər zamanı cəngavərlər sevdikləri və ya onlara azarkeşlik edən xanımların paltarlarına uyğun rəngdə lent parçalarını cəngavər geyimlərinin qoluna taxırdılar [8, 140].

“Ürəkdən gülmək” mənasını bildiren *laugh like little Audrey* emosemiyalı şekspirizminin hərfi mənası “Balaca Odri kimi gülmək” deməkdir və bu ifadə müəllifin ilk komediyalarından olan “As You Like It?” (Bu sizə necə gəlir?) əsərində işlədilmişdir. Qeyd edək ki, bu ifadə bilavasitə sitat və ya kvazisitə kimi deyil, allyuziya əsasında formalaşmışdır. Belə ki, Odri (Audrey) adı çəkilən Şekspir komediyasının qəhrəmanlarından biridir və “balaca Odri kimi gülmək” emosemiyalı frazeologizmi, məhz həmin personajın fərdi xüsusiyyətlərinə allyuzial fonda meydana gəlmişdir.

Yes indeed, Your Grace, you will be laughing like little Audrey at my joke, and for a very long time at that!

“Hissiyat” konseptinə aid edilə bilən və hərfi tərcüməsi “daş ürəkli” olan *stony-hearted* “daşürəkli, rəhmsiz, hissiyatsız” [7, 1375] emosemiyalı frazeologizmi isə ilk dəfə T.Anderdaunun əsərində işlədilsə də, müasir dildə bu ifadə birmənalı şəkildə şekspirizm kimi qəbul edilir. Şekspirin IV Henri əsərində oxuyuruq: ... *and the stony-hearted villains know it well enough: a plague upon it when thieves cannot be true one to another!* (W. Shakespeare "IV Henry").

Əslində universal xarakterli metafora kimi səciyyələndirilə bilən və tam semantik adekvatları həm rus (*человек с каменным сердцем*), həm də Azərbaycan dillərində (*daş ürəkli adam*) təsadüf edilən bu ifadənin Şekspirin və ya hər hansı bir müəllifin adı ilə bağlanması ilk baxışdan təəccüblü görünə bilər. Belə ki, insanın ətraf aləmi dərki məhz müəyyən bənzərlik və analogiyayalara əsaslanır və ipək xasiyyətlik, daş qəlblilik, istiqanlılıq və s. bu kimi səciyyələndirmələr də həmin metaforik implikasiyaların nəticəsi kimi meydana çıxır. Bu mənada düşünürük ki, konkret olaraq, *stony-hearted* emosemiyalı frazeologizmini yalnız şərti anlamda şekspirizm hesab etmək olar.

İngilis dilindəki emosemiyalı frazeologizmlər arasında konkret bədii əsərlərdəki müəyyən hadisələrə və ya qəhrəmanların özəl xüsusiyyətlərinə allyuziya əsasında meydana gəlmiş ifadələr şekspirizmlərlə kifayətlənmir. Bu sırada L.Kerol, A.Pop, V.Skott, C.Çoser, C.Milton, C.Svift, B.Bayron və bir çox başqa ingilisdilli müəlliflərin əsərlərindən ingilis ədəbi dilində özünə möhkəm yer tutmuş müxtəlif növ iqtibas, obrazlı ifadələr və frazeoloji birləşmələri qeyd etmək olar. Konkret olaraq, Lyuis Kerolun “Alisa möcüzələr ölkəsində” əsərindəki “papaqçı” obrazı əsasında formalaşmış *as mad as a hatter* (hərfən: “papaqçı kimi dəli”) frazeolo-

gizmini qeyd etmək olar. Müasir ingilis dilində “olduqca dəli, başdan xarab, əsəbi” anlamını ifadə edən bu frazeologizm məhz L.Kerolun məlum əsərindən sonra geniş işlənmə dairəsi qazanmışdır [8, 181].

She is throwing out all his clothes; she's mad as a hatter. [1, 435].

Lyuis Kerolun “Alisa möcüzələr ölkəsində” əsərinə allyuziya əsasında meydana gəlmiş digər emosemiyalı frazeologizm *to grin like a Cheshire cat* “Çəşir pişiyi kimi gülmək” ifadəsidir. Məlum olduğuna görə, L.Kerolun adı çəkilən əsərinin ən məşhur personajlarından sayılan Çəşir pişiyi daim təbəssümlə gəzməsilə Alisanın təəccübünə səbəb olmuşdur [4, 48]. Çəşir pişiyinin məhz bu xüsusiyyəti – özündən razı şəkildə daim gülməsi, gülüşün onun simasını deyil, ilk olaraq simasının onun gülüşünü tərk etməsi [8, 51] özəlliyi bu obrazın predsedent onim formalaşdırmasına yol açmışdır.

‘Well! I've often seen a cat without a grin,’ thought Alice; ‘but a grin without a cat! It's the most curious thing I ever saw in my life!’ (Carroll L. "Alice's Adventures in Wonderland").

“Alisa möcüzələr ölkəsində” əsərinin ingilisdilli linqvokulturoloji mühitə ciddi şəkildə təsir göstərməsi nəinki bu ifadənin yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilməsini şərtləndirmişdir, hətta onun fərqli transformasyon variantlarda və komponent əvəzlənməsilə istifadəsinə yol açmışdır. Belə ki, müasir ingilis dilində *to have a smiling like a Cheshire cat, a grin like a Cheshire cat, Cheshire cat* emosemiyalı frazeologizmlərinin işləkliyini təsbit etmək olar.

‘Afternoon, ladies,’ he said, grinning like a Cheshire cat, flashing a gold crown in his mouth (C.Brown "Who Took the “G” Out of Glademore?").

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda Çəşir pişiyinə bənzər təbəssüm müsbət konnotasiyalı, bəzi hallarda isə mənfi konnotasiyalı vahid kimi çıxış edir. Məsələn, *‘There he stood, smiling like a Cheshire cat, waiting for his weekly pay’* cümləsində bu ifadə birmənalı şəkildə müsbət konnotasiya daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Lakin növbəti nümunə haqqında eyni fikri səsləndirmək olmaz:

... Daniel was still grinning like a Cheshire cat after he had acted like a tour guide himself earlier on (J.Tully "Case Computer Bobby Kennedy").

Göründüyü kimi, burada qadının gülüşünün Çəşir pişiyinin təbəssümünə bənzədilməsi riyakarlığa, bayalığa işarə edir.

V.Skottun “Rob Roy” əsərindən sitat əsasında formalaşmış olan *laugh on the wrong side of one's mouth* emosemiyalı frazeologizmi "kədərlənmək; ümidini kəsmək; gülməkdən sonra ağlamaq" [3, s.96] mənasını bildirir. Həmin ifadənin digər ingilisdilli müəlliflərin əsərlərində də işləndiyini görmək olar. Məsələn, *I see, however, you laugh at the wrong side of your mouth: you have as sour a look at this moment as one need wish to see* (Ch. Brontë, ‘Shirley’).

Müasir ingilis dilində yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilməyən bu ifadədən fərqli olaraq *a sight for sore eyes* (gözləri sevindirən bir şey haqqında deyilir) "xoş mənzərə (ürəyin istəyən qonağın gəlişi haqqında), nə xoş gəliş, həmişə siz gələsiniz" [3, 32] emosemiyalı frazeoloji vahidi hal-hazırda da geniş şəkildə istifadə olunmaqdadır. Bu ifadə C. Sviftin “A complete collection of genteel and ingenious conversation” (“Polite Conversation”) əsərindən sitat əsasında formalaşmışdır. Bəzi ehtimallara görə, bu frazeologizm C.Sviftin yaradıcı təxəyyülünün

məhsulu olmayıb həmin dövr üçün İngiltərədə kifayət qədər məşhur olan ifadə əsasında formalaşmışdır.

Bədi əsərə allyuziya əsasında meydana gəlmiş emosemiyalı frazeologizmlər sırasında *as merry as a marriage bell* ifadəsini də qeyd etmək olar. Bu ifadə Bayronun "The Eve of Waterloo" əsərində iqtibas əsasında formalaşmışdır: *And all went merry as a marriage bell; / But hush! hark! a deep sound strikes like a rising knell!*

Hərfi tərcüməsi "toy zəngləri qədər xoşbəxt" anlamını ifadə edən frazeologizmin məcazi mənası "olduqca, həddindən artıq xoşbəxt" deməkdir. Xatırladaq ki, kilsədə toy mərasimi zamanı gəlin və bəyin ər-arvad edilməsindən sonra yeni ailənin qurulduğunu xəbər verən kilsə zəngi vurulur. Bu səbəbdən də "toy zəngi kimi xoşbəxt olmaq" xoşbəxtlik eyforiyası ilə assosiasiya yaradır.

Beləliklə, yuxarda verilmiş nümunələr əsasında demək mümkündür ki, ingilis yazıçılarından V.Şekspir, L.Kerol, V.Skott, C.Çoser, C.Svift, Bayron və digərlərinin ingilis dilinin frazeologizmlərlə zənginləşməsində xüsusi xidmətləri olmuşdur. Onların əsərlərindən götürülmüş frazeologizmlərin müəyyən qismi zaman keçdikcə arxaikləşmiş olsada, əksəriyyəti müasir ingilis dilində ən fərqli üslub və kontekstlərdə öz işləkliyini davam etdirməkdədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ammer C. The American Heritage Dictionary of Idioms (2nd edition). USA, Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2013, 512 p.
2. Bengelsdorf P. American English Idioms in the News - 1000 Phrases, Real Examples. Copyright Peter Bengelsdorf, Smashwords Edition, 2012, 409 p.
3. Hacıyeva Ə.H. İngiliscə-Azərbaycanca və Azərbaycanca-ingiliscə somatik frazeoloji birləşmələr lüğəti. Bakı, 2005, 190 s.
4. Flavell L., Flavell R. Dictionary of Idioms and Their Origins. Kyle Cathie Limited, Great Britain, 1994, 216 p.
5. Фоменко Т.А. Вербализация психологического состояния языковой личности (на примере трагедии В.Шекспира «Макбет») // Современная филология: материалы III междунар. науч. конф. (г. Уфа, июнь 2014 г.). — Уфа: Лето, 2014, С. 131-133.
6. Куницына Е.Ю. Шекспир и шекспиризм: к вопросу о взаимоотношении логоса и мифа // XVII век в диалоге эпох и культур: Материалы научной конференции. Серия "Symposium". Выпуск 8. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского философского общества, 2000. С.107.
7. Musayev O.İ. İngiliscə - Azərbaycanca lüğət. Bakı: Qismət nəşriyyatı, 2003, 1696 s.
8. Siefring J. Oxford Dictionary of Idioms, Second Edition. Oxford: Oxford University Press, 2004, 351 p.

Резюме

Джамиля Абдуллаева

Семантические особенности эмотивных фразеологизмов, основанных на аллюзии в англоязычном художественном произведении

В статье исследуются эмотивные фразеологические единицы, основанные на аллюзии в англоязычном художественном произведении. Автор на основе таких фразеологизмов, как *love is blind*, *laugh like little Audrey*, *as mad as a hatter*, *to grin like a Cheshire cat* и др. анализирует семантические особенности эмотивных фразеологизмов.

Summary

Jamila Abdullayeva

**Semantic Characteristics of Emotive Phraseological Units Based on Allusions
in English Fiction**

The article deals with the emotive phraseological units based on allusions in fictions in the English language. Giving examples of such phraseological units as *love is blind*, *laugh like little Audrey*, *as mad as a hatter*, *to grin like a Cheshire cat*, etc. the author analyzes semantical characteristics of emotive phraseological units.

Rəyçilər: fil.f.d.S.Qurbanova, fil.f.d.A.Rzayeva

Fatma Qurbanzadə
ADU

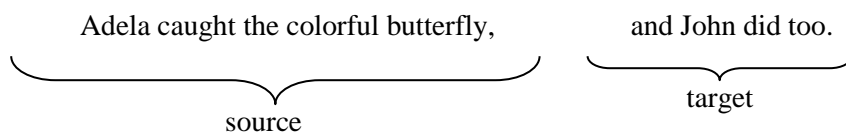
ELLİPSİSİN FUNKSIONAL KOQNİTİV PARADİQMADAN TƏHLİLİ

Açar sözlər: *elliptik fraza, anaforik cümlə, gizlənmiş sintaktik struktur, koqnitiv məna.*

Key words: *elliptical phrase, anaphoric sentence, hidden syntactic structure, cognitive meaning.*

Ключевые слова: *эллиптическая фраза, анафорическое предложение, скрытая синтаксическая структура, когнитивное значение.*

Ellipsis haqqında linqvistik nəzəriyyələr adətən iki növə bölünür. Məsələn, hələ 1976-cı ildə İ.Səq elliptik konstruksiyaların mövcudluğunu “sintaktik material başlığı” adlandıırırdı. 1994-cü ildə Fienqo və Mey ikinci nəzəriyyənin “Buraxılmış sintaktik materialın məhz ellipsis ilə bərpası”nı təklif edirdi. 1991-ci ildə hələ Dalrimplin tədqiqatı cümlə strukturunda buraxılmış materialın semantik keyfiyyətindən bəhs edirdi. Bu isə daha sonralar dilçilikdə silinmiş materialın istər “kontekst əsaslı”, istərsə də “güman edilən” rekonstruksiyası idi. Dalrimplin araşdırması cümlədə əsas (target) və mənbə (source) anlayışlarına əsaslanırdı.



cümləsində mənbə – cümlənin əsas informatik bazası “Adela caught the colorful butterfly” olduğu halda, fikrin əsası “John did too” hissəsində verilib. İ.Səq isə belə düşünürdü ki, cümlə quruluşca belə olmalıdır:

Adela caught the colorful butterfly, and Bill caught the colorful butterfly too.

Ellipsisə məruz qalmış hissə isə “caught the colorful butterfly” olmalıdır.

1977-ci ildə Viliamsın araşdırması isə cümlənin buraxılmış strukturunun yalnız “tələffüz olunmayan fel” (unpronounce verb) olduğunu deyirdi:

Adela [caught [the colorful butterfly]], and John did [Δ [Δ Δ Δ]]too.

Tələffüz olunmayan ifadələr Δ boşluğu ilə verilirdi.

1990-cı ildə isə Lappin və Mak Kord ən düzgün sintaktik boşluğun “mənbədən” “əsasa” ötürülməsi zamanı yarandığını iddia edirdi. Lakin Mey (1985) və Hain (1987) buraxılmış və ya silinmiş boşluqların yalnız məntiqi forma (logical form) səviyyəsində bərpasını mümkün sayırdı. Onlar düşünürdülər ki, boşluqların məntiqi tamamlanması elə natamam fikrin sintaktik səviyyədə bərpası deməkdir:

[Adela [caught the colorful butterfly]], and [John [caught the colorful butterfly]].

Bu isə cümlələrarası asılılığa ən bariz nümunədir. Sintaktik boşluğun bərpasının “mənbə”dən “əsasa”a köçürülməsi və ya ötürülməsi deməkdir.

Bəzi dilçilər isə bunun tam əksini düşünür. Onların fikrincə, “mənbədən” ötürülmüş informasiya “əsas”da heç bir rol oynamır. Bu, sadə dillə desək, iki müxtəlif fikir arası xırda asılılıqlardır. Asılılıqlar isə iki cür ola bilər:

1) anaforik və 2) uzun məsafəli.

Anaforik asılılıqlar bizim əvvəl haqqında söz açdığımız mənanın məntiqi formasıdır.

Peter told everything that Sussana shocked when he could.

Məntiqi forma isə qeyd etdiyimiz kimi, sintaktik (rekonstruksiv) analizdir. Dildə anaforik asılılıqlar bir sıra ədəbiyyatlarda qrammatik cəhətdən düzgün formalaşmamış cümlələr adlanır. Çünki belə cümlələrdə sintaktik əlaqə şəxslə əvəzliliklə arasında olur:

a) He bumped into Max;

b) I bumped into him, and he did too.

Cümləni sintaktik quruluşda bərpa etdikdə:

c) I bumped into Max, and he bumped into Max.

Nümunəsi alırıq. Bu isə şəxsin (I), əvəzliyin (he) və adın (Max) sintaktik cəhətdən düzgün sayılan, lakin heç bir semantik məna daşımayan cümlə formasıdır. Düzgün forma isə belədir:

I bumped into him, and he did to Max.

İ.Səqin fikrinə görə, bərpa olunmuş və ya bərpası mümkün olan hər bir elliptik fraza özündə sintaktik mənanı saxlamır.

A lot of this material can be presented in a fairly informal and accessible fashion, and often I do. (N.Xomski, 1982) [7, 35].

Dilçi iddia edir ki, buraxılmış feli söyləm tərkibli elliptik konstruksiya [present this material in a fairly informal and accessible fashion] bərpa edilərkən belə cümlə tam gözlənilən məna boşluğunu doldurmayacaq. Bəzən isə məhz ifadə olunan fikir yarımçıq qalmalıdır:

In March, four fireworks manufacturers asked that the decision be reversed, and on Monday the ICC did (Rosenthal, 1988) [7, 35].

Bu isə əslində, cümlə quruluşunun analizində aktiv və passiv hissələrin olmasını bir daha sübut edir. Azərbaycan dilində belə bir nümunə ilə fikrimizi daha aydın ifadə edə bilərik:

Mən ona tapşırısam, siz universitetdən çıxanda sizi qarşılansın. Əgər eləməsə, bu nömrəyə yığın: 050 312

“Sizi qarşılansın” cümləsi fikrin aktiv özəyi, “əgər eləməsə” isə informasiyanın təkrara yol vermədən daha fərqli bir aspektdə çatdırılma formasıdır.

Elliptik frazaların koqnisiya məsələsi “anaforik cümlə” termini daha da aktual edir. Belə ki, bir sıra dilçilərin (İ.Səq, Xankamer) fikrinə görə, əslində cümlənin ifadə vasitəsindəki boşluq (gap) “dərın” və “səthi” anaforalardır.

Dərın anaforik cümlə quruluşu “do it” ifadəsi ilə yaranır və özündən sonra heç bir ifadə vasitəsi (antisident) qəbul etmir. Məsələn:

Sintaktik rakursda:

Inside each of us there lives an angel and a devil, and their voices are very alike. Confronted by a problem, the encourages that solitary conversation, trying to show us how vulnerable we are the angel makes us reflect upon our attitudes

and occasionally needs some one else's mouth to reveal itself. A warrior balances to do it. (P.Coleho. Manual of the warrior of light)

Praqmatik rakursda:

It was pretty clear that she'll not be able to do it.

Səthi anaforik anlam isə slusing və qəpinq kimi elliptik frazalarda olur.

Sintaktik rakursda:

Qəpinqlər:

Marta tried to buy a red dress at yesterday's pubic _____. And Claude a blue.

Slusinglər:

–One of the students has taken the exam papers from the teachers' room.

–All staff wonder who.

Praqmatik rakursda:

Qəpinqlər:

“But you would still be reserved”, said Marianne started – “Reserved/Am I reserved, Marianne?”

–“Yes, very.” (V.Austen. Sense and Sensibility)

Slusinglər:

After much discussion Angel got down to details. He explained he had met a woman who was ideally suited to be a farmer's wife, who went to church regularly, who was honest, sensitive, intelligent, graceful, pure as snow, and extremely beautiful.

–“Is she of a good family, like Mercy?”

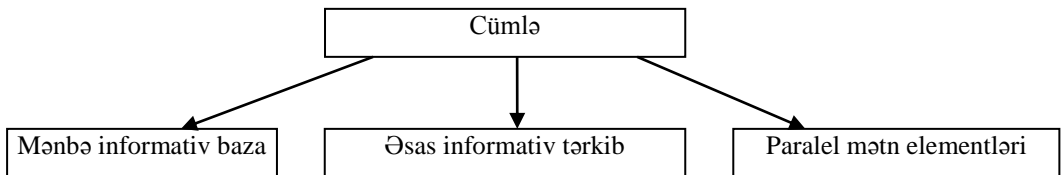
–“Yes, but I wonder who”, she interrupted. (T.Hardy. Tess of the d'Urbervilles’)

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində olan “do it” və “do so” linqvistik quruluşu olmayan anaforik ifadələri elliptik ifadələr deyildir və kontekstdən kənara çıxma bilməyən mənanın ən qısa şəkildə bərpasına xidmət edirlər.

• She shouted at me, the I did so.

• She decided not to look surprised. Seeing this, Elinor started to do it well.

Ellipsis terminin məna, anlam rakursunda bir problem kimi dilçilər ədəbi dil sistemində də konkret situativ bölgü tətbiq edirlər. Nümunələrdən istifadə edərək, kontekst daxilində semantik (bir çox hallarda praqmatik) kontekstin açılması üçün aşağıdakı sxemə istinad edə bilərik:



Susane tried to escape from the problematic situation better than my little cousin Caleb!

Əgər şərti olaraq cümlənin subyekt və predikatı λ və X ilə işarə etsək, onda belə bir bölgü qura bilərik:

$\lambda X = \text{Susane, Caleb/escape}$

escape (XX)=escape (Susane, Caleb)

Mənbə informatik baza: escape (Susane, Caleb)

Əsas informatik baza: P (Susane)

Paralel mətn elementləri: My little cousin Caleb, Susane,

P (my little cousin Caleb)=escape (Caleb, Susane)

a. $P \rightarrow \lambda X$. Escape (X, Susane)

Azərbaycan dilində isə cümlə strukturu belə ifadə olunur:

Bacım gələn ay İsmayılıya gedəcək, qaynanası da.

Mənbə informatik baza: gedəcək (Bacım, qaynanası)

Əsas informatik baza: P (qaynanası)

Paralel mətn elementləri: Bacım, qaynanası

P (Bacım)=gedəcək (Bacım, qaynanası)

a. $P \rightarrow \lambda X$. Gedəcək (X,X)

b. $P \rightarrow \lambda X$. Gedəcək (X, Bacım)

R.Steinton ellipsisdən bəhs edərkən, onu praqmatik, sintaktik və semantik fenomen birliyi kimi ifadə edirdi. [3, 76]. O, elliptik frazalar ilə frazalar adlandırdığı ki, onların praqmatik, sintaktik və semantik əsası olmalı, geniş məlumatım dəqiq, konkret tərifini verə bilməlidirlər. Lakin sonralar bu tərif getdikcə öz mənasını itirir. O, haqlı olaraq bildirir ki, “Take the receipt” cümləsi ilə

Sister Carry eats the vegetables but her husband doesn't [feli söyləm tərkibli ellipsis] [VPe]

Sister Carry eats the vegetables but he husband fresh fruits. (qəpinq) prefers

Sister Carry the vegetables, but we don't know why [S] (slusing)

cümlələri həm quruluş, həm məna, həm də ifadə imkanları baxımından eyni deyil.

<[_s Sister Carry eats the vegetables but her husband doesn't eat the vegetables], Sister Carry eats the vegetables but her husband doesn't>.

Verilmiş cümlə cütünün birinci hissəsi linqvistik materialın sintaktik quruluşunu, ikinci hissəsi “gizlənmiş sintaktik struktur”dan əmələ gələn semantik əsası göstərir.

İ.Səqin (1976) fikrincə, bu “silinmiş adi dil materialı” Viliamsın (1977) araşdırmasına görə isə bu “boş element”dir.

[_s Sister Carry [_I [_I pres., sing., 3rd person] [_{VP} [_v eat,] the vegetables₂]] but her husband [_I doesn't [_{VP} Δ₁[_{NP}Δ₂]]]

“Take the receipt” cümləsini təhlil edərkən biz sintaktik boşluğu yox, praqmatik məna çatışmazlığına rast gəlirik. Belə ki, cümləni eşidərkən, sual yaranır: Which receipt? From here? Who will take? və s.

Bu sualların cavabı isə məhz diskurs kontekstindən meydana gəlir və orada cavablanır. Qısaca, “Take the receipt” cümləsi adresatla adresantın konkret kontekst daxilində işlətdiyi dialoji bir nitqdir. Kontekstiv situasiya ilə tanış olmayan biri danışanın ifadə etdiyi bir fikrə münasibət göstərə bilməz. Bu isə Steinton (2000) və Dalrimpul (2004) tərəfindən “Praqmatik ellipsis” adlanır. Biz isə adı çəkilən ellipsis növünü koqnitiv əsası ilə əlaqələndiririk. Aydınır ki, situativ cümlələrin anlaşılması onların koqnitiv rakursdan təhlilidir. Fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün R.Eluqardo və R.J.Steyntonun belə bir fikrinə müraciət edirik: “Sintaktik

ellipsisin tədqiqatı, buraxılmış ifadənin bütü – praqmatik, semantik, sintaktik və psixoloji xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması deməkdir” [7, 6]. Deməli, müəllif özü də cümlə daxilində yaranmış məna əskikliyinə psixoloji tərəflərini bilir, amma nədənsə bütün məna boşluqlarını praqmatik rakersdan təhlil etməyi üstün tutur. Y.Merçant isə 2010-cu ildə çap etdirdiyi “Ellipsisin üç növü: sintaktik, semantik və praqmatik?” kitabında R.J.Steyntonun 2006-cı ildə nəşr olunmuş monoqrafiyasına cavab olaraq “Parçala və hökmranlıq et!” strategiyasına uyğun izahla ellipsisi daha geniş rakersda təhlil edir.

F.Veysəlli koqnisiya elmini son 40 ilin yeni elm sahəsi hesab edir və belə güman edir ki, koqnisiya elmi ən çox koqnitiv psixologiyanın semantika ilə əlaqəsində özünü büruzə verir. “Koqnisiya elmi insan əqlinin necə fəaliyyət göstərməsi, əqli orqanlarla məlumatın xaricdən qəbulu, onları işləyən, tanıyan, əvvəlki məlumatlarla müqayisə edən, təsnif edən və yaddaşda saxlamaq prinsiplərini öyrənir” [2, 248-249].

Lakin tədqiqatımız onu göstərir ki, tamamlanmamış hər bir məna bizdən koqnitiv yanaşma tələb etmir. Məsələn, Azərbaycan dilində “Gözünüz aydın”, “Təbriklər”, “Ruh şad”, “İraq bizdən”, “Həmişə toyda” və s., ingilis dilində isə “Congratulations”, “Happy Birthday”, “Cheers”, “Well done” və s. kimi ifadələr ixtisarlardır.

Lakin Steynton (2004) praqmatik ellipsisdən danışarkən qeyd edir ki, bu kimi elliptik frazalar bir söz və ya ifadədən də ibarət ola bilər. Xüsusi konvensional məna ifadə edən bu növ ellipsislər kontekstdən yaranmış və tələffüz olunmayan sintaktik quruluşa malikdir. Buna futbol oyunu gedərkən qayda pozuntusuna görə hakimin oyunçuya qırmızı kart göstərək “Out!” deməyə və ya Y.Sezarın Zela döyüşündən sonra Roma senatına yazdığı “Veni, vidi, viçi” (“Gəldim, gördüm, qalib gəldim”) kimi məşhur ifadəsini aid edə bilərik. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, məna praqmatikliyi kontekst daxili konvensionallığın təzahür formasıdır.

P.Portnev və R.Zanutinin fikrincə, “The strange things he says!” qrammatik cəhətdən ismi söyləmdir və buraxılmış hissə “What strange things he says!” semantik quruluşdan irəli gəlir. Onlar bu kimi ifadələri “Out!” və “Congratulations!” kimi eyni konvensionallıqla əlaqələndirir, amma bunu tam fərqli bir elliptik məna boşluğu ilə izah edirlər.

[_{NP}The strange things he says] surprise me [8, 4].

(ismi söyləmə)

Lakin nitq aktları və semantik oxşarlıqlardan əlavə cümlələrdə qrammatik oxşarlıqlar da var. Mübtəda əsaslı qrammatik birləşmələr ispan dilində tam tərkibli cümlə quruluşu kimi dolğun məna rəngarəngliyi ifadə edə bilmirlər. Məsələn, biz ispan dilində: La manzana es roja. (alma qırmızıdır)

El plátano es Amarillo. (banan sarıdır)

cümlələri ilə

Tengo una hermano. (Mənim bir qardaşım var)

Un chico – orlan, dost

Una chica – qız, dost

Una pequeño chico (balaca oğlan)

Hay una pequeño chico (Orada balaca oğlan var.)

cümlələri arasında məna fərqlərinin (haqqında danışılan subyektin qadın və kişi (masculine/feminine)) olmasını qrammatik cəhətdən düzgün olmayan cümlə quruluşlarında tapa bilərik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çəşoğlu, 2010, 91 s.
2. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı: Xəzər, 2006, 372 s.
3. Black M. More about metaphor. *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979, 27 p.
4. Brown G. *Language and Understanding* / Grown, K.Malmkaer, A.Politt, Williams. Oxford: Oxford University Press, 1994, 209 p.
5. Brown G. *Language and Understanding* / G.Brown, K.Malmkaer, A.Politt, J.Williams. Oxford: Oxford University Press, 1994, 209 p.
6. Dijk Teun A. Van. *Discourse and Context: A Sociocognitive Approach* Cambridge University Press, 2008, 267 p.
7. Kortmann B. *English Linguistics: Essentials Text*. Berlin: Cornelsen Verlag, 2005, 312 p.
8. Kövecses Z. *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 314 p.

Summary

Fatma Gurbanzadeh

The Analysis of the term ellipsis from functional-cognitive paradigm

In the given article the term ellipsis is defined as a matter of linguistic phenomena and using examples information about the term in the edge of active and passive functions of it is given. It is clear that the process of cognition provides the term “anaphoric sentence” actively. In the process, anaphoric sentences are investigated not only from syntactic side but also from pragmatic side. It is mentioned that the term ellipsis is defined as a source, target and informative based text element. Besides, cognitive ellipsis as a part of cognitive psychology bears in itself multi-meaning clearness from the semantic paradigm of linguistics.

Резюме

Фатма Гурбанзаде

Анализ термина эллипсис в аспекте функционально-когнитивной парадигмы

В данной статье эллипсис определяется как событие лингвистического феномена и с помощью примеров рассказывается об активных и пассивных функциях данного термина. Очевидно, что процесс когниции актуализирует понятие «анафорического предложения». В статье анафорические предложения анализируются как с синтаксической, так и с прагматической стороны. Отмечается, что термин эллипсис определяется как источник, цель и информативно-основанный текстуальный элемент. Кроме того, когнитивный эллипсис, как часть когнитивной лингвистики, несет в себе многозначную ясность со стороны семантической парадигмы лингвистики.

Rəyçilər: fil.f.d.dos.A.Bayramova

Sərinə Rəhimova
ADU

MƏTN PRAQMATİKASININ VERİLMƏSİNDƏ SİNTAKTİK TƏKRARLARIN ROLU (M.Arazın şeirləri əsasında)

Açar sözlər: *sintaktik paralelizm, pragmatika, nitq aktı, xiazm, kommunikasiya.*

Keywords: *syntactic parallelism, pragmatics, speech act, chiasm, communication.*

Ключевые слова: *синтаксический параллелизм, прагматика, речевой акт, хиазм, коммуникация.*

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dilçilikdə antroposentrizm elmi para-diqmasının meydana gəlməsi elmi tədqiqatlara yeni məzmun verdi; dil faktlarının insan amili ilə birgə tədqiqi ənənəvi dilçilikdə izaha gəlməyən problemlərə aydınlıq gətirdi, dilçilik tədqiqatlarına yeni istiqamət verdi. Belə məsələlərdən biri də mətn pragmatikasının verilməsində müəllifin dil vasitələrindən necə istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Pragmatika semiotikanın üç hissəsindən biridir. Yəni semantika və sintaktikadan sonra onun tərkib hissəsi pragmatikadır. Semantika işarənin dentata olan münasibətini bildirir, sintaktika işarələrin bir-birinə münasibətini, pragmatika isə real şəraitdə dil işarələrinin fəaliyyətini öyrənir. Ç.Morris bu kontekstdən çıxış edərək qeyd edirdi ki, interpretatora görə dil işarələri canlı orqanizmdir [4, 3]. Ona görə canlı orqanizmdir ki, ötürücünün nitq törəyərkən və ya o, qəbul edilərkən mətnin məzmununu, yazıçı idealına müvafiq olaraq yenidən işlənir, sanki mətnə uyğun olaraq canlandırılır və qəbuledici bunu adekvat qəbul edir. Dil işarəsinin canlılığı da bu deməkdir. Bu sahə ilə bağlı orijinal tədqiqatlar aparan R.S.Stolneyker isə pragmatika dedikdə, nitq aktının törəməsi prosesini və onun reallaşdığı konteksti nəzərdə tutur. R.S.Stolneyker qeyd edir ki, pragmatika nitq aktını və onun reallaşdığı konteksti öyrənir [5,420].

Nitq aktının törəməsi prosesində dil vasitələrinin işlənməsi mətn üçün ilkin, həlledici mərhələdir; dil işarələrinin kontekstual semantikasını da bu mərhələdə formalaşır, daha doğrusu, mətnin yaranmasının linqvistik, psixoloji və sosioloji əsası bu mərhələdə reallaşır. Bu kontekstdə mətnin kommunikativ effekti formalaşır. V.F.Qovorov pragmatik tədqiqatları nitq aktının törəməsi və dərk olunması prosesinə yönəldir [3, 124-127]. Onun konsepsiyasının əsas istiqaməti mətnin kommunikativ effekti pragmatik tədqiqatlarda ön plana çəkilməsidir.

Mətnin kommunikativ effekti, qəbuledənə alınan informasiyanın təsiri, adətən, mətnin pragmatik potensialı deyirlər. Həm də mətnin pragmatik potensialı dil vasitələrinin mətnin məzmununa müvafiq olaraq seçilməsi və fikri əlaqələrin qurulma xüsusiyyətlərinin effektiv olmasından da asılıdır. Dil vasitələrinin seçilmə effektivliyi ilə pragmalinqvistika məşğul olur [7, 112-115]. Yuxarıda sadalanan konsepsiyalarda nitqin törəməsi, dərk olunması, nitq aktı, kontekst, kommunikativ effekt xüsusi ilə vurğulanır. Biz mətn pragmatikasını deyəndə Ç.Morrisin irəli sürdüyü real şəraitdə dil işarələrinin fəaliyyətini nəzərdə tutacağıq. Bu yanaşmada həm nitqin törəməsi, həm onun dərk olunması, həm də kommunikativ effekt nə-

zərdə tutulur. Bədii mətnlərdə praqmatikanın işlənməsi bədii mətnin özünəməxsusluğundan asılıdır. Bədii mətnin özünəməxsusluğu yazıçı oxucunu dünya haqqında yeni biliklərlə təmin edir, eyni zamanda təsvir olunanlara öz münasibətini bildirir, mətni təşkil edərkən müəllifin fikirlərinin daşıyıcısı olan dil vasitələrini seçir. Beləliklə, bədii mətn məlumatlarla yanaşı, müəllifin ona açıq müdaxiləsi ilə qurulur, dinləyici ona cəlb olunur və əqli nəticə çıxartmağa yönəldilir [5, 232]. Dil vahidlərinin mətn praqmatikasına uyğun olaraq işlənməsi dərəcəsi müəllifin intellektual səviyyəsi, linqvistik səriştəsi, dünya haqqındakı biliyinin həcmi və keyfiyyəti ilə səciyyələnir. Eyni mövzuya həsr olunan əsərlərdəki təsir effektinin, eləcə də estetik təsir effektinin müxtəlifliyi də bununla bağlıdır. Mətn praqmatikasının verilməsində dil vasitələri xüsusi rola malikdir. Dil vasitələri deyəndə dil vahidləri və onların strukturları, eləcə də intonasiya, mimika, jest və s. nəzərdə tutulur. Biz mətn praqmatikası kontekstində sintaktik paralellərin rolundan bəhs edəcəyik. Azərbaycan dilçiliyində sintaktik paralelləri akad. K.M.Abdullayev geniş şəkildə tədqiq etmişdir. K.M.Abdullayev mətnə sintaktik təkrarlardan bəhs edərkən yazır: “Mətnə təkrar kimi bütöv cümlə strukturu özünü göstərə bilər. Belə olarkən – bütöv cümlə təkrar olunarkən mətn daxilində təbii şəkildə o cümlə öz müstəqilliyini kifayət qədər itirmiş olur və təbii şəkildə cümlənin struktur dəyəri azalır. Çox güman ki, rus dilçisi V.V.Vinoqradov məhz bu cür halları nəzərə alaraq qeyd edirdi ki, hətta bütün cümlə sintaqma kimi özünü göstərə bilər. Belə olduqda biz onu öz-özlüyündə deyil, daha böyük mürəkkəb birliyin komponenti və ya məna hissəsi kimi götürürük. Bu zaman onun mənasını mürəkkəb bütövün kontekstində dərk etməyə çalışaq. Başqa tərəfdən vacib bir məqam kimi qeyd etmək istərdik ki, tekstə elə məqamlar olur ki, onun özünəməxsus düyünlü nöqtələrində məhz cümlənin təkrarı daha effektiv rol oynayır. Bu düyün nöqtələrinin komponentlərini bir-birinə bağlamaq ehtiyacı zamanı söz birləşməsindən və ya ayrı-ayrı sözlərdən sə cümlədən istifadə etmək daha vacib olur” [2, 173]. Akad. K.M.Abdullayev sintaktik paralellərin – sintaktik paralelizmin mətnyaratma funksiyasından bəhs edir. Eyni zamanda həmin vahidlər həm də mətn praqmatikasının dolğun və təsirli verilməsinə də xidmət edir. Məsələyə belə baxış dil vahidlərinə daha geniş kontekstdən baxmağı tələb edir. Bütün hallarda insan zəkasının həmin vahidlərlə işləyə bilmə qabiliyyətindən, onun novator təbiətindən asılıdır. Akad. K.M.Abdullayev sintaktik paralelizmdən danışarkən onu tam və natamam deyə iki yerə bölür: “Tam sintaktik paralelizm cümlə üzvlərinin və yaxud cümlə üzvlərindən böyük sintaktik vahidlərin – cümlələrin bir-birini mütləq eyni strukturda izləməsindən yaranır. Cümlələr bu şəkildə bir-birini izləyirsə, onlar paralel komponentlərə çevrilirlər və mətn yaradırlar” [2, 174]. Deməli, tam sintaktik paralellərdə cümlə strukturu tam şəkildə təkrar olunur, onun paralelliyi də bundadır. Natamam sintaktik paralellərdə isə onun “əhəmiyyətli olmayan” üzvün paralel struktura daxil olması ilə səciyyələnir: “Sintaktik paralelizm prinsipinin əsasında qurulan komponentlərin tərkib vahidlərinin bir-birinə uyğun gəlməməsi halları da həmçinin natamam sintaktik paralelizm növünə aid edilə bilər. Belə uyğunsuzluq hər şeydən əvvəl bu və ya başqa komponentdə struktur baxımından əhəmiyyəti olmayan müəyyən vahidlərin iştirakının nəticəsində müəyyən olunur” [2, 177]. Deməli, sintaktik paralelin strukturunda cüzi, əhəmiyyətsiz dəyişiklik həmin konstruksiyayı poz-

mur. Belə olan halda sintaktik paralellərdə həm struktur, həm də məzmun amili ön plana çəkilir. Bu məqalədə sintaktik paralellərin M.Arazın şeirləri əsasında praqmatik nöqteyi-nəzərdən təhlil edəcəyik. Əvvəla, onu da qeyd edək ki, sintaktik paralellər həm də üslubi vasitədir. M.Arazın yaradıcılığına bələd olan tədqiqatçılar sintaktik paralellərin işlənmə ruhuna görə onun kimə aid olduğunu çox asanlıqla müəyyənləşdirə bilər. Bu barədə bəzi dilçilik tədqiqatlarında bəhs olunduğundan ondan yan keçərək mətn semantikasının verilməsində sintaktik paralellərin praqmatik funksiyasından bəhs edəcəyik. Yuxarıda izah etdiyimiz kimi, mətn praqmatikasının linqvistik tərəfi dil vahidlərinin mətnin praqmatikasına uyğun işlənməsi, fikrin həm mənə, həm də estetik tərəfdən dəqiq ifadəsinə şərait yaradır. Sintaktik təkrarlar şeirin ideyasına uyğun olaraq müxtəlif hisslərin ifadəsinə, eləcə də bir sıra ritorik funksiyalara xidmət edir:

1. Sintaktik paralellər arqument daşıyıcısı kimi:

Kiminsə dünəni qəbirsiz qalıb,
Kotançı babası dəmirsiz qalıb,
Körükçü atası kömürsüz qalıb,
Xəmrəsi, urvası xəmirsiz qalıb
Dünya düzəlmir ki, düzəlmir, baba! [M.Araz, s.99]

M.Araz düzəlməyən dünyanı sadəcə olaraq təsvir etmir, onu sintaktik cəhətdən paralel cümlələrin davamlı təkrarı ilə qradasiya yaradır, onu emosionallaşdırır, dünyanın düzəlməməsinə emotiv şəkildə arqumentlər gətirərək mətn praqmatikasının tam qavranılmasına imkan yaradır. Başqa bir misal:

Gedir yal davası, sümük davası,
Gedir vurhavurla çəpik davası
Gedir milyonçunun qəpik davası,
Çürük fikirlərin çürük davası...
Dünya düzəlmir ki, düzəlmir, baba! [M.Araz, s.99].

Bu misalda da sintaktik paralel mətn praqmatikasında arqument rolunu oynayır. Deməli, qradiativlik, ritmin emosional tərzdə davamlı inkişafı, mətn praqmatikasına aid arqumental rol oynama qeyd olunan sintaktik təkrarların əsas əlamətidir.

2. Sintaktik təkrarlar izahedici fonda:

Donan bu qədərdir, yanan bu qədər,
Bilməz bu qədərdir, qanan bu qədər
Noxta bu qədərdir, palan bu qədər,
Yüyənsiz, qamçısız qalan bu qədər.
Oynayan bu qədər, çalan bu qədər. [M.Araz, s.83-85].

Başqa misal:

Çölləri şumladıq vaxtından qabaq,
Dən səpib, suladıq vaxtından qabaq.
Doğdu inəklər də vaxtından qabaq,
Buzovlar böyütdük vaxtından qabaq.
Boşaldı təknəmiz vaxtından qabaq,
Təzəmiş, köhnəmiz vaxtından qabaq...
Batdı dövlətiniz vaxtından qabaq,
İtdi şöhrətimiz vaxtından qabaq [M.Araz, s.108].

Axın şəklində verilən sintaktik paralellər müəllifin təəssüfü fonunda sanki alışa-alışa gedir, mətn praqmatikası bu tərzdə öz ifadəsini tapmaqla oxucunu öz təsiri altına alır, öz düşüncə cazibəsinə salır.

3. Hiddət, etiraz ifadə edən sintaktik paralellər:

Adını, soyunu dəyiş dünyanın,
Odu, suyunu dəyiş dünyanın,
Yolunu, yönünü dəyiş dünyanın,
Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil,
Fəzada yerini dəyiş dünyanın. [M.Araz, s.124].

Və ya:

Elə daldalanım alqış zalında,
Xəbərim olmasın alqışlayandan.
Xəbərim olmasın haqqı yanandan,
Xəbərim olmasın haqqı danandan [M.Araz, s.79-80].

Verilən misallarda sintaktik paralellər hiddət, etiraz fonunda şeirin praqmatik dəyərini nümayiş etdirir. M.Arazın şeirlərində sintaktik paralellər mətnin əsas ideyasının daşıyıcılarıdır, praqmatik yük onların üzərindədir. Məsələn,

4. Çağırış, haray semantikasi daşıyan sintaktik paralellər:

Plan bu qədərdir, yalan bu qədər,
Talan bu qədərdir; qalan bu qədər,
Babam da beləcə, atam da belə
Toruna düşənə güzəştə getdi.
Torundan qaçana güzəştə getdi,
Yelə bağışladı yel aparanı.
Selə bağışladı sel aparanı [M.Araz, s.87].

Yer üzündə hər nə qədər insan yaşar,
Yer üzündə o qədər də şeytan yaşar [M.Araz, s.102].

“Güzəşt” şeiri sadəcə olaraq insanların bir-birinə güzəştini deyil, bizə ziyan gətirən, milli dəyərlərimizi və özümüzün varlığına təhlükə yaradan güzəşt sintaktik paralellər vasitəsi ilə verilməklə şeirin ümumi məzmununda haray, çağırış fonu yaradır. “Bu şeytanlar” şeirində də həmin ton mövcuddur. Deməli, M.Araz bu şeirlərində haray və çağırışı ona görə sintaktik paralellərlə verir ki, paralelizmin ritmi, davamlı emosional yüksəlişi mətn praqmatikasının daha dəqiq alınmasına şərait yaradır. Başqa bir misal:

Bizim də körpəmiz, əsalımız var,
Keşikçi olmağa əsasımız var;
Belə də nəyiksə, biz olmalıyıq,
Belə də biriksə, yüz olmalıyıq,
Belə də yüzüksə, min olmalıyıq.
Qançanaq gözlərə mil olmalıyıq [M.Araz, s.140].

Bu sintaktik təkrarda da çağırış, narahatlıq harayı var; o, şeirin ümumi məzmununun emosional daşıyıcısıdır.

5. Öyünc və etiraf mənasının daşıyıcısı kimi:
Dərdlə yarış meydanı da əlimdədir,
Dərdlə gülüş meydanı da əlimdədir.
Dərdə atəş meydanı da əlimdədir,
Ehtiyatda söz meydanım qalır hələ [M.Araz, s.66].

Şır-şır axan bulağım yox,
Allı-güllü yaylağım yox.
Şəhərliyəm,
Elə dəmlı bir çağım yox,
Elə əlvən otağım yox...
Ömrüm keçdi
Kəndlə şəhər arasında... [M.Araz, s.67].

6. Aforizm səciyyəli sintaktik təkrarlar:
Nə itim var – daş atalar, hürdürələr,
Nə atım var- çubuq çəkib, hürküdələr,
Nə qoyunum, nə quzum var –qurda qismət,
Varım-yoxum beş-on sözdü – yurda qismət [M.Araz, s.134].

Tələsi yoxların cələsi işlək;
Cələsi yoxların tələsi işlək [M.Araz, s.124].

Kimi od qaldırır çinədanında,
Kimi ot qaldırır çinədanında [M.Araz, s.39-40].

Biz M.Arazın şeirlərində diqqətimizi daha çox cəlb edən sintaktik təkrarlardan bəhs edəcəyik: Sintaktik təkrarların bir növü də əks təkrarlar– xiazmlardır. Akad. K.M.Abdullayev yazır: “Xiazmin əsas tələbi odur ki, onun ikinci komponenti struktur planında birinci komponentə münasibətdə inversiyaya uğrasın. Bundan başqa mətnin komponentləri həm də məzmun planında bir-birinə qarşı xiazmatik münasibətdə ola bilərlər. Başqa sözlə desək, hətta əgər bəzi mətnlərdə komponentlərin struktur quruluşu identik olsa belə, məzmun planında bu komponentlərin vahidləri bir-birinə əks mövqə tuta bilərlər” [2, 153]. Arazın şeirlərində praqmatik cəhətdən ustalıqla yüklənmiş xiazmlara tez-tez rast gəlirik:

Burulğandı - qudurğan,
Qudurğandı - burulğan...
Sözümü səsə yazım, səsimi sözə yazım...
Özümə necə baxım, söylə, atam balası
Ağlar qaradılar, qaralar ağdı [M.Araz, s.85].

Qaçır hiddət dolu nifrətə doğru,
Qaçır nifrət dolu hiddətə doğru.

Qaçır düşmənlərə xidmətə doğru
Döyüş meydanından qaçan “kişilər” [M.Araz, s.161].

Farmanına, təltifinə alqış, ey çoban
Məmməd–Qaya, Qaya Məmməd
Xoş gördük sizi.
Olsa-olsa mən olaram adi daş çapan:
Çopur qaya, Qara Məmməd,
Xoş gördük sizi! [M.Araz, s.44].

Bu əsrin vədləri bu qırıq tikə,
Nə yeyən görübdü, nə görən yeyib [M.Araz, s.149].

M.Arazın şeirləri təkrarlar baxımından çox zəngindir, onlar mətnin estetik dəyərini, effektivliyini artırır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999
 2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012.
 3. Говорова В.Ф. Прагматическая функция научного текста // Актуальные проблемы прагмалингвистики в контексте межкультурной коммуникации: материалы Всерос. науч. конф., 7 - 8 дек. 2006 г. Тольятти: ТГУ, 2006.
 4. Morris C. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16: Лингвистическая прагматика: сб. ст./ под ред. Е.В. Падучевой. Москва: Прогресс, 1985,
 5. Падучева Е.В. Семантические исследования (семантика времени и вида в русском языке; семантика нарратива). Москва: Яз. рус. культуры, 1996, с. 232.
 6. Столнейкер Р.С. Прагматика // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.16: Лингвистическая прагматика: сб. ст./под ред. Е.В.Падучевой, Москва: Прогресс, 1985, С. 419-438, с. 42
 7. Урумашвили Евгения Валерьевна. Прагматические аспекты анализа художественного текста. Текст научной статьи по специальности «языкознание». Волгоград: ФГОУ. ВПО. ВАГС, 2007, с. 112 -115
- Mənbə:**
8. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı: Lider Nəşriyyatı, 2004, 232 səh.

Summary

SarinaRahimova

The role of syntactic repetitions in text pragmatics (on the basis of M.Araz poetry)

This article is dedicated to pragmatic peculiarities of syntactic repetitions according to Mammad Araz's poetry. Some linguists' view points are also mentioned in the article. It is noted that, text pragmatics and its linguistic description depend on author's intelligence, knowledge of language and also his point of view.

Резюме

Сарина Рагимова

**Роль синтаксических повторов в текстовой прагматике
(на основе поэзии М.Араза)**

Данная статья посвящена прагматическим особенностям синтаксических повторов в соответствии с поэзией Мамеда Араза. В статье также упоминаются точки зрения некоторых лингвистов. Отмечается, что текстовая прагматика и ее лингвистическое описание зависят от интеллекта автора, знания языка и его точки зрения.

Rəyçilər: fil.f.d.dos.A.Cəfərova, fil.f.d., dos.G.İsimxanova

Ramiqə Şirəliyeva
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ ÇOXLUQ BİLDİRƏN QEYRİ-MÜƏYYƏN KƏMİYYƏTİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

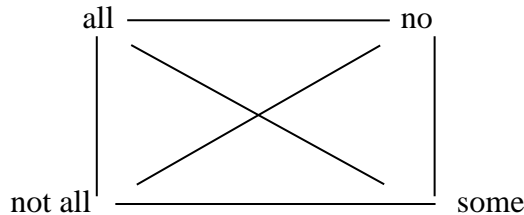
Açar sözlər: *kəmiyyət, qeyri-müəyyən çoxluq, çoxluq ifadə edən qeyri-müəyyən kəmiyyətin ifadə vasitələri.*

Key words: *quantity, indefinite majority, ways of expression of indefinite majority.*

Ключевые слова: *количество, неопределенное большинство, формы выражения неопределенного большинства.*

Kəmiyyət çoxluq və azlığı özündə ehtiva edən bir anlam olmaqla "çox", "az", "bərabər" sözləri və ya ölçü ifadə edən sözlərə miqdar sayları əlavə edilməklə müqayisə edilə bilən termdir. Kəmiyyət bildirən sözlər keyfiyyət, mövcudluq və əlaqə kateqoriyaları arasında ortaq mövqedə dayanır. Kəmiyyət ifadə edən sözlərdən bəziləri öz daxili xüsusiyyətlərini miqdar baxımından əks etdirərək, digərləri əşyaların ağır və yüngül, uzun və qısa, geniş və dar, kiçik və böyük kimi başqa xüsusiyyətlərinin (cəhət, ölçü, atribut) çox və az olması ilə səciyyələnir.

Aristotel məntiq ideyasını irəli sürdüyü zaman kəmiyyətin təhlilinə xüsusi diqqət ayırmışdır. O, fikirləri ilə yüksək əhəmiyyətə malik olan *all, some, no, not all* kimi ifadələrin vacib aspektlərinin mənasını göstərməyə çalışmışdır. Qeyd olunmuş kəmiyyət bildirən sözlərlə Aristotel ziddiyyətin müxtəlif növlərini əks etdirmişdir:



Aristotel yuxarıdakı iki kəmiyyət göstəricisini *universal*, aşağıda göstərilmiş sözləri isə *xüsusi* adlandırmışdır. Bundan başqa o, *all, some* kimi kəmiyyət göstəricilərini müsbət, *no, not all* ifadələrini isə mənfi kəmiyyət adlandırmışdır [1].

Kəmiyyət yaygınlıq, qeyi-dəqiqlik və qeyri-xüsusişmənin nümunələri ilə ifadə olunur. Bəzi kəmiyyət ifadə edən sözlərin *many, few, much, most* mənası yaygındır, qeyri-müəyyəndir. Digərləri müəyyən, lakin dəqiq olmayan həqiqət şərtlərinə malikdirlər. Məsələn, *some books* dedikdə ən az iki kitabın nəzərdə tutulduğu aydın hiss olunsa da, dəqiq olaraq neçə kitab olduğu qeyri-müəyyəndir. İngilis dilində çox zaman qeyri-müəyyən kəmiyyət *roughly* və *approximately* sözləri ilə ifadə oluna bilir ki, bu zaman da dəqiq miqdar anlayışı formalaşmır. Hətta bir sıra hallarda müəyyən miqdar sayları istifadə olunsa belə, semantik anlamda bu qeyri-müəyyənlik kimi ifadə olunur: *There were 100 people in the audience* [2, 157].

Dildə istifadə olunan kəmiyyət göstəriciləri əsasən bu sözlərlə ifadə olunur: *a few* 'bir az', *a great number* 'çox sayda', *many* 'çox', *several* 'bir neçə' (sayılan

isimlərlə); *a bit of* ‘bir az’, *a little* ‘bir az’, *less* ‘daha az’, *a great deal of* ‘çoxlu miqdarda’ (kəmiyyət, miqdar bildirdikdə); *much* ‘çox’, *all* ‘hamısı’, *plenty of* ‘çox’, *a lot of* ‘çox’, *enough* ‘kifayət qədər’, *more* ‘daha çox’, *most* ‘ən çox’, *some* ‘bir neçə’, *any* ‘hər hansı’, *both* ‘hər ikisi’, *each* ‘hər biri’, *either* ‘hər hansı’, *neither* ‘heç biri’, *every* ‘hər’ (çoxluq mənasında). Qeyri-müəyyən çoxluq miqdarının mürəkkəb hissələri isə bu ifadələrdə əksini tapır: *a measure of a mass* ‘miqdarın qədəri’, *a piece or part of a mass* ‘miqdarın hissəsi’, *part* ‘hissə’, *element* ‘element’, *atom* ‘zərrə’, *item* ‘hissə’, *article* ‘hissə’, *drop* ‘damcı’; və ya əşyanın tutum həcmi ilə: *a basket* ‘səbət’, *box* ‘qutu’, *case* ‘yeşik’, *cup* ‘fincan’, *bottle* ‘şüşə’, *vessel* ‘qab’, *jar* ‘bardaq’. V.Fauler qeyri-müəyyən sayların dəqiq miqdar və kəmiyyət ifadə etmədiyini qeyd edərək, onlara bu sözləri aid etmişdir: *some, all, many, few, much, little, more, less, several, whole, enough, other, another, only, alone, any, none, aught, naught, something, nothing, somewhat* [6, 196].

Kəmiyyətin iki əsas bölgüsündən olan çoxluq və ya böyüklük davamlılıq və dayanıqlılıq prinsipləri əsasında fəlməlaşmışdır. Çoxluq məfhumu özündə parça və bütöv şəkildə mövcud olan *army* ‘qoşun’, *fleet* ‘donanma’, *flock* ‘dəstə, sürü’, *government* ‘hökumət’, *company* ‘şirkət’, *party* ‘partiya’, *people* ‘camaat’, *chorus* ‘xor qrupu’, *crowd* ‘kütlə’, *mess* ‘qarmaqarışlıq’ və s. kimi kollektiv isimlərin bütün formalarını əhatə edir. Böyüklük anlamında kəmiyyət isə *matter* ‘varlıq’, *mass* ‘toplu’, *energy* ‘enerji’, *liquid* ‘maye’, *material* ‘material, cism’ kimi qeyri-dəqiq isimləri əhatə edir.

Qeyri-müəyyənlik ifadə edən birləşmələr aşağıda göstərilən bölgü üzrə də qruplaşdırıla bilər:

a) azlıq ifadə edən qeyri-müəyyən miqdar: *There`s little point in trying to mend it. You`ll never succeed!* ‘Onu təmir etməyə cəhd etməyiniz mənasızdır. Bacarmayacaqsınız’.

b) nisbilik və neytrallıq bildirən qeyri-müəyyən sayları: *Any educated person knows who Shakespeare was.* ‘Hər bir savadlı adam bilir ki, Şekspir kim olub’.

c) çoxluq ifadə edən qeyri-müəyyən sayları: *I have plenty of reasons for thinking.* ‘Mənim fikirləşməyim üçün çoxlu səbəblər var’.

Qeyri-müəyyən kəmiyyət anlayışı eyni zamanda kontekstdən, danışmaq aktındakı vəziyyətdən asılıdır. Çoxluq ifadə edən hər hansı kəmiyyət göstəricisinin dil-də istifadəsi zamanı onun nə qədər çox mənada işlənməsi qeyri-müəyyən olaraq qalır, yəni “çox nə qədər çoxdur” sualını cavablandırmaq heç də asan olmur. Bəzi hallarda kontekst müəyyənləşsə də (*məkan və hadisələrin kim tərəfindən icra olunduğu*), *many* və onun törəmələri üçün sərhədlər hüdudsuzdur. Çoxluq ifadə edən qeyri-müəyyən kəmiyyətin mənasını bir qədər dəqiqləşdirmək istədikdə ifadələr dar kontekstdə verilir. Bunun üçün belə ifadələr müəyyən sinif, qrup tərkibində və ya onlarla müqayisədə göstərilir:

Max has many books. ‘Maksın çoxlu kitabı vardır’ → *Max is a writer. Max has many books.* ‘Maks yazıçıdır. Maksın çoxlu kitabı vardır’.

Bəzən isə qeyri-müəyyən kəmiyyətlə ifadə olunan isimlər heç bir qrup və ya sinif tərkibində göstərilir, onlarla bağlı heç bir xüsusiyyət qeyd edilmir. Məs: *A lot of lecturers have been invited to the conference.* Bu zaman nə qədər çox müha-

zirəçinin konfransa dəvət olunduğunu az-çox təyin etmək üçün onu ya digər qrupla, ya da konkret məkan daxilində müqayisə etmək lazım gəlir.

A lot of lecturers have been invited to the conference, as compared to the number of students. ‘Tələbələrle müqayisədə daha çox mühazirəçi konfransa dəvət olunmuşdu’.

A lot of lecturers have been invited to the conference, as compared to the number of last year's conference. ‘Keçən ilki konfransla müqayisədə daha çox mühazirəçi dəvət olunmuşdu’.

Bundan başqa qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadə edən sözləri müəyyən vaxt kəsiyində müqayisəsini aparmaqla bir qədər konkretləşdirmək mümkündür. Bu halda “for” (for –phrases) birləşməli ifadələrdən istifadə olunur.

A lot of lecturers have been invited to the conference for this year.

Müxtəlif dövrlərdə qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadə edən bu kimi cümlələr proporsional və miqdar (*proportional and cardinal*) kimi dəyərləndirilmişdir. Bunu proporsional adlandıran dilçilər belə hesab edirdilər ki, bu anlamda müəyyən qrupun bir hissəsi nəzərdə tutulur [2]. Miqdar kimi fikirlərini əsaslandıranlar isə bu cür ifadələri hissə olaraq deyil, müəyyən qrup daxilində say olaraq nəzərdə tutmuşlar. Deyilənləri nümunələr əsasında müəyyənləşdirmiş olsaq, belə qənaətə gəlmək mümkündür: *Many students I know are diligent.* Bu cümlədəki çoxluq bildirən ifadə proporsional oxu əsasında müəyyənləşdirildikdə düzgün hesab edilir, yəni burada söhbət bütün tələbələrdən deyil, /mənim/ tanıdığım tələbələrdən gedir.

Çoxluq ifadə edən sözlərdən biri də *most*-dur və bunun semantik mənası 50%-dən çox olaraq qiymətləndirilir. Bu cür təsnifat bir qədər şübhə doğurduğundan *most* çox zaman *more than half* birləşməsi ilə qarşılaşdırılır. Məlum məsələdir ki, bu ifadə də yarıdan artıq, yarıdan çox mənasını daşıyır. Aparılan tədqiqat göstərmişdir ki, bu istiqamətdə araşdırma aparan dilçilər *most* və *more than half* ifadələri arasınakı əsas fərqi birincinin məna sərhədləri qeyri-dəqiq olsa da, ikincinin ifadə etdiyi çoxluq anlamı 50%-dən artıq olduğu aydınlaşdırılmışdır [2]. Yəni *more than half* birləşməsinin sərhədi ifadə etdiyi kəmiyyətin yarısından az olmadığı müəyyənləşdirilmişdir. Əgər çoxluq bildirən bu kəmiyyət göstəricilərini faizlə dəqiqləşdirmək istəsək, aparılmış tədqiqat sayəsində qeyd etmək olar ki, *more than half* 50%-65%, *most* isə 60%-90% aralığındakı çoxluğu ifadə edir. Təbii ki, bu halda belə hər iki ifadənin dəqiq olaraq hansı hissəni, proporsiyanı ifadə etməsi qeyri-müəyyən olaraq qalır. Digər nəzərəcarpacaq qeyd ondan ibarətdir ki, *most* özündən sonra ismi birbaşa cəmdə qəbul etdiyi halda *more than half* birləşməsinin bu cür işlənməsinə nadir hallarda rast gəlinir ki, bu, daha çox xüsusi qruplaşma, müəyyən zaman və məkan çərçivəsində baş verir. S.Solt qeyd etmişdir ki, əsasən 6 isim vardır ki, bunlar daha çox *more than half* çoxluq bildirən kəmiyyət göstəriciləri ilə işlənir: *Americans, men, women, students, patients, families* [2, 167].

Çoxluq bildirən qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadə edən sözlərdən yalnız *many* və *much* sözləri *how* sual əvəzliyindən öncə işlədilərək sual cümlələri yaratmaq imkanına malikdir və bu sözlər daha çox formal sənədlərdə, akademik yazıda öz əksini tapırsa, danışmada *a lot of, loads of, tons of, hundreds of* ifadələri istifadə edilir [5].

Many tək halda olan substantivlə birlikdə işlənərkən həmin substantiv və özü arasında *a* qeyri-müəyyən artiklini tələb edir: *You, I know, have many a time sacrificed your feelings to those of other.* [3, 462].

Eyni zamanda qeyd etmək istərdik ki, V.Fauler *many* çoxluq bildirən say və onun artiklilə işlənməsinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Belə ki, *many* cəmdə olan və topluluq bildirən sözlərlə birlikdə işlənilərkən bu zaman qeyri müəyyən artikllə yanaşı *great* sözündən də istifadə edilir: *a great many students.* Əgər *great* sözündən istifadə edilməzsə, bu halda qeyri-müəyyən artikl *many* çoxluq ifadə edən sözdən və isimdən öncə işlənilir: *many a man* [3, 494-495].

Çoxluq ifadə edən sifətlər təyin etdiyi ismi də cəmdə tələb edir. Lakin *many* sözü istisnalıq təşkil edir ki, bu sözdən sonra qeyri-müəyyən artikl işlənərsə, ismi də tək formada qəbul edilir: *many a flower* [4, 153].

Some men miqdarı, *some water* isə kəmiyyəti ifadə edir. *Some* saylarla istifadə olunarkən 'təxminən' mənasını bildirir: *some fifty years ago* [3, 493].

Enough sözü təkdə olan formanı ifadə edən sifətdir və kəmiyyət bildirir: *bread enough.* Bu sözün qədim ingilis dilində cəm forması kimi istifadə olunan *enow* isə miqdar anlamında işlənilir: *books enow.* [3, 493].

Bildiyimiz kimi, *any* azlıq bildirən qeyri-müəyyən kəmiyyəti ifadə etsə də, bəzən vurgulu halda çoxluq mənasında işlənilərək sonsuz imkanları ifadə edir. Məsələn:

Help yourself to any sandwiches (istədiyini qədər, seçim sənindir)
I can't see any difference.

Bəzi hallarda *too* və *so* sözləri neqativ mənənin yüksək səviyyəsində işlənilərək fikrin kəmiyyətə olan münasibətini ifadə edir: *too hot, too cold, so many that ... so much he couldn't ...* [3, 495].

Əşyaların çoxluq anlamında başqa əşyalar qismində qeyri-müəyyən şəkildə ifadəsi də mümkündür. Bu halda *busload* 'avtobus dolusu', *barrels* 'çəllək qədərinə', *hatful* 'çox, papaq dolusu', *handful* 'əl dolusu', *boatload* 'qayıq dolusu', *carload* 'maşın dolusu', *shipload* 'gəmi dolusu', *bottleful* 'butulka dolusu', *bowful* 'fincan dolusu', *mouthful* 'ağız dolusu', *stacks* 'qalaq-qalaq', *heaps* 'yığın, topa', *loads* 'yük', *bags* 'çantalarla' kimi ifadələrdən də istifadə olunur ki, bu ifadələr çox zaman *of* sözünü ilə birlikdə işlənilir.

Çoxluq mənasında qeyri-müəyyən sayı bildirmək və miqdarın kəmiyyətə çoxluğunu mübaliğəli şəkildə ifadə etmək üçün *battalion* 'batalyon', *billion* 'milyard', *gazillion* 'qazilyon', *million* 'milyon', *trillion* 'trilyon', *zillion* 'zilyon' kimi sözlərdən istifadə edilir.

Kəmiyyətin təsəvvür edilə bilinməyəcək qədər çox olduğunu bildirmək üçün bəzən *all get out* 'həddindən artıq', *myriad* 'çoxsaylı', *ocean* 'dərya qədər', *sea* 'dəniz qədər' ifadələrindən istifadə edilir.

İngilis dilində kəmiyyətin çoxluq anlamını ifadə etmək üçün daha çox bu söz və birləşmələrdən istifadə olunur:

lots/a lot of 'çox, çoxlu', *a great/good/large deal* 'həddindən artıq çox', *plenty* 'çox, çoxlu': *plenty of time* 'çox vaxt', *mass* 'çox, çoxlu': *mass of news* 'xəbərlər çoxluğu', *number/-çox, çoxlu*: *number of people* 'bir çox xalq', *oodles* 'çoxluq': *oodles of love* 'sevgi çoxluğu', *oodles of money* 'pul çoxluğu', *pile* 'bağ-

lama, yığın, topa, çoxluq': *a pile of work* 'bir yığın iş', *a good/great many* 'həddindən artıq çox': *A good many people think she is right* 'Çoxları düşünür ki, o haqlıdır'.

loads 'çox, çoxlu': *loads of friends* 'çoxlu dost', *tons* 'ölçü vahidi, çox, çoxlu': *a ton of jokes* 'bir ton zarafat', *tons of wedding presents* 'tonlarla toy hədiyyəsi', *dozens, hundreds, thousands, millions* 'onlarla, yüzlərlə, minlərlə, milyonlarla', *far too much/many* 'çox, çoxlu', *mountain* 'dağ qədər, dağ boyda': *a mountain of incoming mails* 'dağ boyda məktublar', *maximum* 'mümkün ən çox kəmiyyət', *gob/ gobs* 'çoxluq, yığın': *gobs of money* 'pul yığını', *heap* 'çoxlu': *a heap of girls* 'çoxlu qız', *jillion* 'sayı-hesabı olmayan, sonsuz sayda': *a jillion problems* 'bir milyon problem', *bunch* 'dəstə, çox', *scores* 'çox, çoxu': *scores of men* 'kişilərin çoxu', *infinite* 'qeyri-müəyyən çoxluq bildirən kəmiyyət', *ream* 'həddindən artıq çox yazı işləri', *myriad (of)* 'saysız-hesabsız', *plethora* 'çoxluq, artıqlıq', *flock* 'bir dəstə, bir yığın, sürü', *host* 'saysız-hesabsız, çoxlu', *rabble* 'topa, yığın, hədsiz çox', *slathers* 'çox, çoxlu', *galore* 'bol-bol', *no end of* 'saysız-hesabsız, çox', *ample amounts of* 'çox miqdarda', *an appreciable amount of* 'əhəmiyyətli miqdarda', *copious amounts of* 'çox miqdarda', *bulk* 'külli miqdarda', *hunk* 'böyük hissə', *miscellaneous* 'müxtəlif, çoxnövli', *unnumbered* 'saysız-hesabsız', *rich* 'bol, dolğun', *sundry* 'çeşidli, cürbəcür', *lavish* 'gen-bol' *replete* 'dolu, zəngin, bol, çoxlu'.

Qeyd olunmuş söz və ifadələr ingilis dilində çoxmənalı olsa da, məqalədə onların çoxluq ifadə etmə mənalı əsas götürülmüşdür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Stanley P., Dag W. Quantifiers // Stanford University. 2002, p. 5-7 //web.stanford.edu/group/nasslli/courses/peters-wes/PWbookdraft2-3.pdf
2. Stephanie S. Vagueness in Quantity: Two Case Studies from a Linguistic Perspective // Leibniz-Centre General Linguistics. 2011, p. 157 //www.logic.at/lomorevi/vaguebook/solt.pdf
3. William C. F. English grammar. The English Language in its Elements and Forms. New York: Harper & brothers, 1851, p.196
4. William F. and Edgar A. S. The Standard English grammar. Philadelphia : Christopher Sower Company, c1905, p. 153
5. <https://www.tesol-direct.com/tesol-resources/english-grammar-guide/quantifiers/>

Summary

Ramiga Shiraliyeva

Ways of expressing indefinite quantity denoting majority in the English language

The number, which includes the concepts of plurality and smallness, can be expressed by adding to them indefinite numerals in various ways. Words with a meaning of quantity occupy an intermediate position between the categories of quality, existence and communication. Quantificational expressions present a diverse range of examples of vagueness, imprecision and underspecification.

This article contains the quantitative indicators used in English, their meanings, and the means of expression of indefinite quantity. At the same time, the article outlines the concept of multitude of indefinite quantities, semantic meaning, context dependence and expression forms. The language material provided by the author involves words and phrases used to express the meaning of the majority in English.

Резюме

Рамига Ширалиева

Слова, выражающие неопределенное множество в современном английском языке

Количество, включающее в себя понятие множества и малости (малочисленности) может быть выражено прибавлением к ним неопределенных числительных различными способами. Слова со значением количества занимают промежуточное положение между категориями качества, существования и связи. Количественные выражения представляют разнообразные примеры неопределенности, неточности и занижения.

Данная статья содержит количественные показатели, используемые в английском языке, значения и способы их выражения неопределенного количества. В то же время в статье излагаются понятие множества неопределенных величин, смысловой смысл, зависимость от контекста и формы выражения. Языковой материал, представленный автором, включает в себя слова и фразы, используемые для выражения значения большинства на английском языке.

Rəyçilər: fil.e.d.prof.F.Veysəlli, fil.f.d., dos.C.Babayev

Aysu Mirzəyeva
BDU

SÖZ BİRLƏŞMƏSİ ŞƏKLİNDƏ OLAN ONOMASTİK FRAZELOGİZMLƏR

Açar sözlər: *söz birləşməsi, cümlə, frazeologizm, onomastik frazeologizm, antroponimik frazeologizm, toponimik frazeologizm, zoonimik frazeologizm, etnonimik frazeologizm.*

Key words: *word building, sentence, phraseologism, onomastic phraseologism, anthroponimic phraseologism, zoonimic phraseologism, ethnonymic phraseologism.*

Ключевые слова: *словосочетание, предложение, фразеологизм, ономастический фразеологизм, антропонимик фразеологизм, зоонимик фразеологизм, этнонимик фразеологизм.*

Dilçilikdə frazeologizmlərin öyrənilmə tarixinə müxtəlif yanaşmalar qeydə alınsa da, Azərbaycan dilçiliyində bilavasitə frazeologiya adı altında ilk işi ötən əsrin ortalarından, daha dəqiq desək, 1954-cü ildə M.Hüseynzadə qələmə almış, onu “Müasir Azərbaycan dili” dərslisində leksika bölməsinə daxil etmiş, “frazeoloji birləşmələr, xüsusən idiomatik ifadələr sabit söz birləşməsi şəklində işləndiyi kimi, sabit, yəni üzvlərinə bölünməyən cümlə şəklində də işlənə bilər” müddəasını irəli sürmüşdür [1, 32-36, 34]. Aydın olur ki, Azərbaycan dilində frazeologiya haqqında ilk işdə frazeoloji vahidlərin strukturca iki forması – söz birləşməsi və cümlə şəklində formalarının olması qeyd edilmişdir. Frazeologiyaya dair tədqiqatlarda cümlə şəklində olan frazeoloji birləşmələrə münasibətin dəyişkənliyi diqqəti cəlb edir. S.Cəfərov müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyasından bəhs edərkən onların 5 növünün olmasını yazmışdır. Onun ayırdığı beş növə idiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər daxildir. Tədqiqatçı bu növlərdən hikmətli sözlərin, atalar sözünün və zərbi-məsəllərin quruluşca ancaq cümlə, ibarələrin isə müəyyən qisminin - predikativ ibarələrin cümlə şəklində olduğunu qeyd etmişdir [2, 97, 116, 120, 123].

Azərbaycan dili frazeologiyasını ilk dəfə ətraflı şəkildə tədqiq etmiş H.Bayramov atalar sözü və məsəlləri bir-birindən ayırmamış, onları frazeologiyanın mənbələrindən biri saymış, atalar sözü və məsəllərin az hissəsinin dilin frazeologiyasının zənginləşdirdiyini qeyd etmişdir. Onun fikrinə görə, atalar sözü və məsələlərin quruluş və məzmununda dəyişmə olduqda atalar sözünün qalan hissəsi frazeoloji sistemə girir, onu zənginləşdirir [3, 43-44]. Bununla belə, H.Bayramov frazeoloji vahidləri frazeoloji birləşmə və frazeoloji cümlə olmaqla iki qrupa ayırmış, birinci qrupu komponentlərarası sintaktik əlaqəyə əsasən 9 sinfə bölmüşdür: 1) şəkilçisiz baş söz+fel quruluşunda olanlar; 2) yönlük hal şəkilçili isim+fel quruluşunda olanlar; 3) təsirlik hal şəkilçili isim+fel quruluşunda olanlar; 4) yerlik hal şəkilçili isim+fel quruluşunda olanlar; 5) çıxışlıq hal şəkilçili isim+fel quruluşunda olanlar; 6) yönlük halda mənsubiyyət şəkilçili söz və ya III növ təyini söz birləşməsi+fel quruluşunda olanlar; 7) təsirlik halda mənsubiyyət şəkilçili söz və ya III növ təyini söz birləşməsi+fel quruluşunda olanlar; 8) çıxışlıq halda III növ

təyini söz birləşməsi+fel quruluşunda olanlar; 9) ismin bir neçə halında işlənən öz sözü+fel quruluşunda olanlar” [3, 79-80].

Frazeologizmlərin strukturca təsnifində ilkin təsnif olaraq söz birləşməsi və cümləyə ayırmaq aparıcı bölgü kimi diqqəti cəlb etsə də, demək olar ki, XIX əsrin 90-cı illərində mütəlif tədqiqatlarda buna münasibətdə fikir ayrılıqları çox müşahidə olunur və elmi mübahisələr sonralar bir xeyli səngisə də bu gün də sonucunu tapmamış şəkildə qalır. Bunun əsas səbəbi atalar sözü, zərb məsəllər, aforizmlər və cümlə şəklində olan digər növlərin frazeoloji vahid hesab etmək meyili sayıla bilər. Bir sıra tədqiqatlarda irəli sürülən mülahizə, fikir və müddəaların təhlili bunu sübuta yetirir. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə idiomatik cümlələrin əsas hissəsini idiomatik ifadələr qrupuna daxil edir. O yazır: “Ümumiyyətlə son hissəsi feillərdən olan cümlə əsilli idiomlar məsdər şəklinə salınaraq idiomatik ifadələr qrupuna daxil edilir (qulaq ardına vurmaq, ağızından süd iyi gəlmək və s.). Lakin elə idiomlar da var ki, bunları quruluşca yalnız cümlə kimi tanımaq lazımdır. Belə idiomatik cümlələrdən bəzisinin birinci hissəsi ya müstəqil xəbərlə, ya feili bağlama ilə, bəzən də feili sifətlə, feili isimlə ikinci hissəyə bağlanır. İkinci hissə isə ya feildən, ya da başqa nitq hissəsindən düzələn xəbər olur. Belə idiomlarda feillə bitən ikinci hissəni məsdər şəklinə salmaq mümkün olsa da bunlar ümumilikdə idiomatik ifadələrdən quruluşca fərqlənir və cümlə mahiyyəti daşıyır; məs.: ağır otur, batman gəl; bir qulağından alır, o birindən salır; yüz ölçüb, bir biç və bu k.” [4, 172].

H.Bayramov atalar sözlərinin bəzilərini quruluşca dəyişməklə, tərkibdəki komponentlərdən birini və ya bir neçəsini çıxarmaqla, predikativliyin qrammatik göstəricilərini kənarlaşdırmaqla, onları söz birləşməsi şəklinə gətirməklə söz birləşməsi frazeologizmlər formalaşdırmışdır. Onun bu cür frazemlərin atalar sözlərindən əmələ gəlməsi, atalar sözlərinin frazeoloji vahidlərin yaranma mənbəyi olması fikrini hələlik bir kənara qoymaq olar. Ancaq müəllifin söz birləşməsi şəklində vahidləri cümlə adlandırmaq qənaətinə, şəksiz, etiraz etmək lazım gəlir.

H.Bayramov “aşı bişirən yağdır, gəlinin üzü ağdır” atalar sözündən “üzü ağ olmaq”, “hesabı doğru olanın alını açıq olar” atalar sözündən “alını açıq olmaq”, “kasıbın gözü tox olar” predikativ birləşməsindən isə “gözü tox olmaq” frazeoloji vahidlərinin düzəldiyini söyləyir və bu cür frazemləri cümlə quruluşlu sayır [3, 47]. Təbii ki, bunlar cümlə quruluşlu vahidlər deyildir. Eyni zamanda onların məhz verilmiş atalar sözündən düzəlməsini də tam həqiqət kimi qəbul etmək düzgün deyildir.

Frazeologiyaya dair başqa tədqiqatlarda da frazeoloji birləşmənin mənbələrini təyin etmək məsələsi yeni deyildir. Bu məsələni L.A.Bulaxovski hələ 1952-ci ildə araşdırmış və frazeoloji vahidlərin yaranmasının 8 mənbəyinin olduğunu göstərmişdir. Onun fikrinə görə, frazeologizmlərin aşağıdakı yaranma mənbələri vardır: “1) atalar sözü və zərb məsəllər; 2) professionalizmlər; 3) lətifə və zarafatlar; 4) dini (Tövrat və İncil) səciyyəli sitat və nümunələr; 5) antik rəvayətlər; 6) əcnəbi ifadələrin tərcüməsi; 7) qanadlı sözlər; 8) görkəmli şəxslərin hikmətli sözləri” [5, 102-103].

Predikativ quruluşlu və ya cümlə şəkilli frazeologizmlərdən söz birləşməsi tipli frazeoloji vahidlərin yaranması şübhə doğurmadığı kimi, əksinə inkişafın da mümkünlüyünü istisna etmək olmaz. Yəni söz birləşməsi tipli frazeoloji vahidin tədricən genişləndirilərək cümlə tipində sabitləşməsi mümkündür. Nitq prosesi,

fikri müəyyən hadisəyə, obyektə cəmləmə belə hadisə üçün bazis formalaşdırır. Bir məsələnin də üzərində dayanmaq lazım gəlir. Predikativ, yaxud cümlə tipli frazem, deyək ki, atalar sözünün, zərb məsələnin məlumluq dərəcəsi, daha doğrusu dil daşıyıcıları arasında geniş yayılma xüsusiyyəti nitq prosesində onun bir hissəsinin istifadə etmək imkanını şərtləndirir. Məsələn “aldım qoz, satdım qoz, mənə də qaldı çax-çaxı” frazemi Azərbaycan dilinin daşıyıcılarına yaxşı məlum olduğundan nitqdə onu həmişə bütöv və ya tam işlətmə tələbini arxa plana keçirir. Məsələn, dilimizdə “aldım qoz, satdım qoz” formasında işlənilən “heç bir mənfəəti olmayan işlə məşğul olmaq” anlamını verən frazeologizmin yaranmasını bununla izah etmək olar. Danışiq dilində “səninki oldu qoz satmaq” ifadəsi diskursda nitq situasiyasından asılı olaraq “aldım qoz, satdım qoz, mənə də qaldı çax-çaxı” frazeminin ekvivalenti funksiyasını yerinə yetirir. “Məkkədən gələn mən, xəbər verən sən” frazeologizminin nitqdə “Məkkədən gələn” birləşməsi, “bir həsirdir, bir Məmmədnəsir” frazeminin “Məmmədnəsir” antroponimi ilə ifadəsini tapmaq imkanı da deyilənləri təsdiq edən faktlardır.

A.Qurbanov frazeoloji söz birləşmələri ilə frazeoloji ifadə və ibarələri bir-birindən ayırmışdır. Onun fikrinə görə, “frazeoloji ifadə və ibarələr sintaktik vəziyyətlərinə görə, əsasən, cümlə olur. ...Frazeoloji ifadələr sırasına atalar sözü, məsələlər, yazıçıların yaratdığı məsələvari ifadələr, aforizmlər, həmçinin bəzi rəvayətli ifadələr, ştamp və klişe adlanan ifadələr, ədəbi sitatlar və s. daxildir”. Bununla yanaşı, müəllif bu vahidləri dilçiliyin deyil, folklorşünaslığın obyektini sayır [6, 331].

N.Şanskinin yazır: «Frazeoloji vahidlərin tərkibindəki sözlər arasında eyni zamanda həm leksik, həm sintaktik, həm paradiqmatik, həm də sintaktik münasibətlərin mövcudluğu labuddur. Bütün bu münasibətlər isə frazeoloji vahidin öz üzərində cəmləşir. Frazeoloji vahidlərin tərkib sözləri -komponentləri arasındakı leksik, semantik, paradiqmatik və sintaktik asılılıq frazeologizmiyin mühüm cəhətidir» [7, 18].

M.Mirzəliyeva göstərir ki, frazeoloji vahidlərin müxtəlif prinsiplərə əsaslanan bir neçə bölgüsü mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır: 1) frazeoloji vahidlərin tutumuna (əhatə dairəsinə) görə tipləri; 2) frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə prinsiplərinə görə tipləri; 3) frazeoloji vahidlərin semantik quruluşuna görə tipləri; 4) frazeoloji vahidlərin semantik qovuşma prinsipinə görə tipləri; 5) frazeoloji vahidlərin leksik tərkib baxımından tipləri; 6) frazeoloji vahidlərin ekspressiv-üslubi xüsusiyyətlərinə görə tipləri [8, 46-47]. Bu bölgüdə struktur tipə görə bölgünün yeri, demək olar ki, az görünür.

Dilçilikdə mövcud olan fikrə görə, frazeoloji vahidlər idarə edən sözün (qrammatik nüvənin) hansı nitq hissəsinə mənsub olmasından asılı olaraq iki qismə ayrılır:

- 1.İsmi birləşmələr
- 2.Feili birləşmələr.

Belə bölgü söz birləşməsi şəklində olan frazeologizmlərin komponentlərinin qrammatik xüsusiyyətinə və ya komponentlərin nitq hissələrinə aidiyyətinə əsasən təsnifatı müəyyənləşdirir.

Tərkibində onomastik vahid olan frazeoloji vahidlər onomastik frazeologizmlər adlanır. Hər bir dildə onomastik frazeologizmlər mövcuddur.

A.Qurbanov, onomastik vahidləri 7 müstəqil qrupa bölməyi təklif edir. Həmin qruplar bunlardır: 1) antroponimlər; 2) etnonimlər; 3) toponimlər; 4) hidronimlər; 5) zoonimlər; 6) kosmonimlər; 7) ktematonimlər [9, 7-8].

Onomastik frazeologizmlərin tərkibinə daxil olan onomastik vahidin yuxarıda verilmiş bölgüyə görə hansı yarımqrupa daxil olmasını nəzərə alsaq, onomastik frazeologiyanın müvafiq yarımqruplarını qura bilərik. Əgər onomastik frazeologizmə antroponim daxildirsə, bu vahid antroponimik frazeologizm adlandırıla bilər. «Tulaya öz samovarı ilə getmək», «Çini-maçini gəzmək», «Burada mənəm, Bağdadda kor xəlifə» kimi frazeologizmlərinin tərkibində toponimlər vardır. Ona görə də onları toponimik frazeologizmlər adlandırıla bilərik. Məsələyə bu cür yanaşsaq, etnonomik frazeologizmlər, hidronomik frazeologizmlər, zoonimik frazeologizmlər, kosmonimik frazeologizmlər, ktematonomik frazeologizmlər yarımqruplarını ayıra bilərik. Təsnifin əsas qruplarına aid nümunələr müxtəlif dillərdə kifayət qədərdir və onlar həm söz birləşməsi, həm də cümlə şəkilli frazeologizmləri əhatə edir. Məsələn: 1. Söz birləşməsi şəkilli toponimik frazeologizmlər: Arkansas totpick, Bobbay duck, Norfolk capon, Oxford mixture, Wall Street, Harley Street, Fleet Street, Eton collar, Colney Hatch və s. 2. Söz birləşməsi şəkilli etnonimik frazeologizmlər: Dutch bargain, double Dutch, Dutch reckoning, beet the Dutch, (on) Irish bull, get one's Irish up, Irish stew, Scotch broth, Scotch cousin, Scotch whisky, Scotch mist, the king's English, body English, to take a french leave, wooden Indian, Indian corn, in Indian file, Indian gift, French loaf, the Chinese wall, sell snow to the Eskimos və s. 3. Söz birləşməsi şəkilli antroponimik frazeologizmlər: Big Ben, big Berta, according to Cocer (amer. According Gunter), Gibson girl, Davy's dust, the Peter principle, Ambrosian chants, Old Tom, long Tom, Archimedean screw, admirable Crichton, doctor Fell, a bloody Mary, dead as Julius Caesar, greet Caesar, Caesarean Section və s. 4. Söz birləşməsi şəkilli zoonimik frazeologizmlər: «Sick as a dog», «work as a dog», «eat like a pig», «fight like cats and dogs», «when pigs fly», «bull of Bashan», «bell the cat», «horse and foot», «an old bird», «yellow dog», «dumb dog», «as brave as lion» və s.[10].

Onomastik frazeologizmlərin onomastik vahidin növünə görə təsnifi barədə ayrı-ayrı tədqiqatçılar fikirlərini şərh etmişlər. Q.Mahmudova bitki adları ilə bağlı frazeoloji vahidlərdən danışarkən, türk dillərində komponentlərindən biri bitki adı ilə ifadə olunan frazeologizmlərin olduğunu, bunlara fitofrazeologizmlər deyildiyini, onların somatik frazeoloji vahidlər və zoofrazeologizmlərlə müqayisədə azlıq təşkil etdiyini göstərir, müəllif qıpçaqdilli xalqların həyatında heyvandarlığın, xüsusilə dəvə, at, qoyun kimi ev heyvanlarının müstəsna rolu ilə əlaqədar tərkibdə belə adların yer aldığı frazemlərin işləkliyini qeyd etmişdir [11, 147-149].

N.Seyidəliyevin monoqrafiyasında bir paraqraf «onomastik adların iştirakı ilə yaranan frazeoloji birləşmələr»ə həsr olunmuşdur. Müəllif onomastik frazeologizmlərin aşağıdakı qruplarını fərqləndirmişdir: 1) tarixi şəxsiyyətlərin adları ilə bağlı yarananlar; 2) coğrafi adlar əsasında yarananlar, 3) dinlə bağlı yarananlar. Müəllif bu paraqrafın son hissəsində dastan və nağıllarımızda onomastik adlardan, xüsusilə də antroponimlərdən yaranan frazeoloji vahidlərin olduğunu qeyd edir və onlara dair «Məcnuna dönmək/Məcnun olmaq», «Məcnun kimi», «Şeyx Sənan ol-

maq», «Kərəm olmaq», «Bir həsir idi, bir də Məmmədnəsir», «Burada mənəm, Bağdadda kor xəlifə» nümunələrini vermişdir [12, 229-238].

Tərkibində onomastik vahid olan söz birləşməsi şəkilli frazeologizmlərdə xüsusi adlar ikikomponentli vahidlərdə həm birinci, həm də ikinci komponent ola bilər. Bu xüsusiyyət müxtəlif sistemli dillərin, o cümlədən Azərbaycan və ingilis dillərinin materiallarında qeyd alınır. Onomastik frazeologizmlərin feili söz birləşməsi tipi ismi birləşmə tipindən azdır. Feili onomastik söz birləşməsi şəkilli frazeologizmlərdə komponentlər sayının ikidən artıqlığı daha çox müşahidə olunur. Məsələn, əfi ilana rast gəlmək, başına Şamın müsibətini gətirmək, Tur dağına dönmək, Tulaya öz samovarı ilə getmək, Mərənd ölüsünə dönmək, quş südü ilə böyümək, qiyməti cüyrən belinə çıxmaq, qaratikan koluna dönmək, qarğa beyni yemək, qarışqadan fil düzəltmək, qabağından qara pişik keçmək, qurbağa gölünə daş atmaq, sell snow to the Eskimos, get one's Irish up, dead as Julius Ceasar və s.

Onu da qeyd edək ki, bu yarımqrupların özündə də alt yarımqruplar ayırmaq mümkündür. Məlumdur ki, antroponimlər əsas və köməkçi adlara bölünür. Hər bir antroponimik kateqoriyanın - qrupun özü də müxtəlif yarımqruplara ayrılır. Əsas ad kateqoriyasına fəedi şəxs adları, ata adları və soy adlar, köməkçi ad kateqoriyasına isə kiçiltmə və əzizləmə bildirən adlar, ləqəblər, təxəllüslər, titullar, fəxri adlar və s. aiddir. Göstərilən semantik qruplara məxsus xüsusi adlar da frazeoloji vahidlərin təşkilində geniş istifadə ediləndir. Qeyd olunanlar onomastik frazeologiyanın özünün çoxşaxəliliyini və mürəkkəbliyini göstərir.

Azərbaycan dilçiliyində onomastik frazeologizmlər kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilməmiş, başqa dillərin müvafiq frazeoloji qatı ilə müqayisəli şəkildə də öyrənilməmişdir. Halbuki, bütün dillərdə kifayət qədər müxtəlif və rəngarəng onomastik frazeologizmlər vardır. Bəzi hallarda bu cür frazeologizmlərin müxtəlif dillərdə işlənməsini müşahidə etmək mümkündür.

Onomastik frazeologizmlər də bir dildən digərinə keçidinin səbəbi mədəniyyət yaxınlığı və ya dillərin qohumluğu, həmçinin dil əlaqələri ola bilər. Dil əlaqələrinin güclü olması şəraitində dominant dildən qeyri-dominant dilə onomastik frazeoloji vahidin keçməsi halı mümkündür. Onomastik frazeologizmlərin müəyyən qismi beynəlmillik statusu qazanır. Bu da frazeoloji vahidin tərkibinə daxil olan onomastik vahid və onunla bağlı hadisənin geniş arealda yayılmasından qaynaqlanır.

Beynəlmilləl onomastik frazeologizmlərin sayı çox olmasa da, onlar frazeoloji sistemdə müəyyən qrup, yazud sistem əmələ gətirir. Belə vahidlər, adətən, qədim tarixə, antik dövrə, dini hadisəyə, mifə və s. aidliyi ilə seçilir. Məsələn, *Achilles' heel - Axilles dabanı - Ахиллесова пята; Qordi diyünü, Pandora qutusu və s.*

Ümumiyyətlə, onomastik frazeologizmləri söz birləşməsi və cümlə şəkilli, həmçinin onomastik vahidin növünə görə qruplaşdırmaqla struktur, leksik-grammatik, semantik təhlilə cəlb etmək məqsədəuyğundur. Aparılmış tədqiqat və təhlil qeyd edilən istiqamətdə araşdırma üçün müxtəlif dillərdə kifayət qədər materialın olduğunu bir daha təsdiq edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, ADU nəşri, 1954, 243 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1970, 236 s.
3. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978,
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s.
5. Булаховский Л. А. Курс литературного русского языка. Т.1. Киев, Радянська школа, 1952, 446 с.
6. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985, 405 s.
7. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. Москва, Русский язык, 2015, 274 с.
8. Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, 146 s.
9. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. İc. Bakı: Nurlan, 2004, 340s.
10. Кунин А.В. Английская фразеология. Москва, Высшая школа, 1970, 344 с.
11. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası. Bakı, Nurlan, 2009, 296 s.
12. Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Bakı, Araz, 2006, 326 s.

Summary

Aysu Mirzoyeva

Onomastic phraseologisms in the form of word combinations

The article considers the differentiation between phraseologisms and their components. Word combinations and sentence-type phraseological units in the phraseological system of the language, the classification of the phrases according to the type of the onomastic unit are identified as a result of the research and analysis. Anthroponomic, toponimic, zoonimic, ethnonimic, phytonimic and other frazeologisms are defined on the basis of onomastic units. The features and the names of phraseological units of word combinations are mentioned, their sources of origin are investigated there.

Резюме

Арзу Мирзоева

Ономастические фразеологизмы в виде словосочетания

Содержание статьи составляет анализ фразеологизмов, различающихся по структуре и по их составным компонентам. В результате исследования выявляется присутствие в языке фразеологической системы словосочетания и фраз фразеологических единиц, рассматриваются ономастические единицы фразем по их типу. Здесь также определяются виды фразеологизмов по антропонимике, топонимике, зоонимике, этнонимике, фитонимике на основе ономастических единиц и т.д. В статье упоминаются виды глагольных и именных фразеологических единиц в виде словосочетания, изучаются источники их образования.

Rəyçi: fil.e.d., prof.A.Abbasov

Nigar Həmidova
Odlar Yurdu Universiteti

TƏDRİS PROSESİNDƏ AKADEMİK DİSKURS

Açar sözlər: *akademik diskurs, tədris prosesi, ünsiyyət, məlumat, qarşılıqlı təsir, pedaqoji, müəllim.*

Key words: *academic discourse, teaching process, communication, information, mutual interaction, pedagogical, teacher.*

Ключевые слова: *академический дискурс, учебный процесс, общение, информация, взаимодействие, педагогика, учитель.*

Akademik diskurs müəllim ilə tələbə arasında qarşılıqlı təsiri nəzərdə tutduğundan maraqlıdır. Akademik diskurs akademik istiqamətə malikdir, yəni müxtəlif təhsil ocaqlarında informasiya mübadiləsi çərçivəsində istifadə edilir. Başqa sözlə, akademik diskurs tematik (təhsil sahəsi) və məqsədli (informasiyanın ötürülməsi) istiqamətlərə malikdir. Biz K.Haylentin “akademik diskurs”u geniş anlamda qəbul etdiyini başa düşürük. O yazır: “Akademik diskurs elmin sürətlə inkişaf edən sahəsidir. Bu sahənin inkişaf etməsi geniş müəllim və tələbə kütləsinə düzgün ünsiyyət qurmağa şərait yaradır” [1, 99].

Akademik diskurs təhsil müəssisələrində düşüncə və nitq yaratma üsuludur. Onun əhəmiyyətli olmasını şagirdlərin təhsil alması və bu zaman dil vasitəsilə ideyaların formalaşdırılması kimi ictimai fəaliyyətlərin mürəkkəb növləri şərtləndirir.

V.İ.Karasikə görə, elmi diskurs iki bərabər həmsöhbət arasında olan verbal münasibətləri əks etdirdiyi halda, pedaqoji diskursda, əksinə, iki qeyri-bərabər həmsöhbət arasında olan münasibətdir [2, 177]. Diskursun qeyd olunan hər iki növü informativ və təlim xarakteri daşıyır, lakin pedaqoji diskurs əlavə olaraq tərbiyəvi xarakteri ilə fərqlənir. Məsələn, orta məktəblərdə şagirdlərə yalnız ayrı-ayrı fənlər tədris edilmir, eyni zamanda ibtidai siniflərdən başlayaraq nəzakətli davranış qaydaları öyrədilir. Pedaqoji diskurs təhsil prosesinin məqsədi kimi öyrənmələrin sosiallaşdırılması prosesini icra edir. Elmi diskurs təklif edilmiş mövzuda bilikləri olan, elmi təkliflər bildirə bilən iki bərabər həmsöhbət arasında olan elmi polemikadır. Bu ünsiyyət sırf informativ xarakter daşıyır.

Müəllim və şagirdlər arasında olan psixoloji və davranış komponentlərini tədqiq edən M.Y.Oleşkov dərslər prosesində müəllim və şagird arasında olan münasibətlərin öyrənilməsinə yönəlmiş didaktik diskursu xüsusi vurğulayır. Didaktik diskursa təşkilatı məqamlar, müəllimin şagirdlə tədris proqramına aid olmayan məişət mövzusunda ünsiyyəti aid edilir [3, 62-71].

Elmi və pedaqoji diskurs təkcə müəllim ilə şagird arasında olan münasibəti əks etdirmir, o həm də tədris materialını genişləndirir. A.V.Litvinov hesab edir ki, elmi və pedaqoji diskurs bir-birindən ayrılmazdır [4, 283-289]. Elmi diskurs çərçivəsində kommunikasiya həmsöhbətləri qeyri-bərabər biliklərə malik olduqda komplementar (tamamlayıcı) ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, pedaqoji diskursda kommunikasiya iştirakçıları o zaman bərabər hesab edilir ki, şagird müəyyən mövzuda tapşırıq işini təqdim etmiş olsun. Bu halda həmin şagird ona tapşırılmış

işi icra edərkən müəllimlə eyni səviyyədə olur və yaxud yeni materialın izahı zamanı onunla yerlərini müvəqqəti olaraq dəyişir.

Akademik diskursun digər diskurslarla əlaqəsini öyrənmək üçün onun strukturunu nəzərdən keçirmək lazımdır. Bir sıra pedaqoqlar təlim və tərbiyənin bir-biri ilə sıx əlaqəli olduğunu desələr də, müasir cəmiyyətdə müəllim və tərbiyəçi və onların vəzifələri ayrıca qeyd edilir. Təlim prosesində yalnız tərbiyə və ya təlimi ayrıca tədqiq etmək mümkün deyildir. Ona görə də biz təlim-tərbiyə diskursu haqqında danışacağıq.

Beləliklə, adi dərslər aşağıdakı quruluşa malikdir: dərslərdən əvvəl müəllim şagirdləri sinfə dəvət edir, onlarla salamlaşır, ola bilsin ki, onlarla dərslə aid olmayan mövzularda söhbət edir; dərslər diskursun bir hissəsi olan salamlaşma ilə başlanır, sonra müəllim didaktik diskursun elementi kimi şagirdlərin davamiyyətini yoxlayır. Dərslərin əsas hissəsi elmi diskursun xüsusi sintezidir. Bu, öz əksini dərslərdəki materiallarda tapır. Məsələn şagirdlərin ev tapşırıqlarını necə yerinə yetirmək barədə sorğuları və xudahafisləşmə ilə bitir. Bu isə məişət diskursuna aiddir. Təlim prosesində tərbiyəvi-pedaqoji diskurs da mühüm rol oynayır. Tərbiyəvi-pedaqoji diskursun əsas vəzifəsi şagirdlərin məktəb psixoloqu, yaxud sinif saatında müəllimlə tərbiyəvi söhbətlər təşkil edərək sinfin idarəsini təşkilidir. O, digər dörd diskurs kimi dərslə strukturunun komponentləri sırasına daxil olmasa da, təlim prosesinə daxil edilir, çünki tərbiyəvi tədbirlər müntəzəm olaraq aparılır və onun keçirilmə tezliyi ehtiyacdən asılı olaraq dəyişə bilər. Xatırladaq ki, akademik diskursa elm və təlim prosesi ilə əlaqədar istənilən mövzuda istənilən dil hadisələri aid edilə bilər. Bu halda söhbət danışmaq-funksional üslubdan gedir. O, birbaşa akademik diskursla əlaqəlidir, lakin elmi diskursla müqayisədə daha sadədir, burada daha çox ritorik vasitələrindən, məsələn, ellipsis, yarımçıq cümlələr, nidalar və s. istifadə edilir.

Akademik diskursu təsvir edərkən biz pedaqoji diskursa müraciət edirik, çünki hər ikisi eyni məqsədə xidmət edir. Hesab etsək ki, pedaqoji diskursun əsas məqsədi şəxsiyyətin ictimailəşdirilməsidir, onlar arasında məqsədlərinə görə elə də ciddi fərq yoxdur.

İstənilən təhsil prosesində şagird bilik qazanır, bundan başqa, o, mədəni dəyərlərə yiyələnir, cəmiyyətdə davranış norma və qaydaları öyrənir; bu zaman müəllim (pedaqoji diskursun agent) şagirdin (pedaqoji diskursun kliyentinin) sosiallaşma dərəcəsini qiymətləndirir. Lakin digər meyarlara (iştirakçılar, dəyərlər, strategiyalar, janrlar, mətnlər və diskurs formulları) görə pedaqoji diskursun növləri (məktəb diskursu və akademik diskurs) arasında fərqlər vardır [5].

Akademik diskursun iştirakçıları, məsələn, müəllimlər və orta məktəb şagirdləri müəyyən fərqləndirici əlamətlərə malikdir. Müəllimlər üçün orta məktəbdə tələbələrle iş aparmaq zəruriyyəti, tələbələr üçün bu diskursda kliyentlərin (tələbələrin) yaş statusu (orta məktəbi qurtaranlar), peşə seçimini şüurlu etmələri, ixtisaslaşdırılmış maliyyə təhsili (ödənişi təhsil, təqaüdlər, fondlar) olması deməkdir.

Akademik diskursun iştirakçıları xüsusi rituallar zamanı fərqləndirən əlamətlər - akademik mantiya və xüsusi papaqlar da mövcuddur. Bu xüsusiyyət Qərbin qədim universitetlərinə xasdır, son zamanlar bir sıra Rusiya universitetlərinə, litsey və gimnaziyalarında da istifadə edilir. Keçmiş Sovet İttifaqının alı məktəblərinin məzunlarına rombşəkilli döş nişanları (tünd göy – texniki universitet

məzunlarına, mavi – pedaqoji universitet məzunlarına, qırmızı – tibb, yaşıl – kənd təsərrüfatı, ağ – hərbi akademiya (məzunlarına) verilirdi [2, 42].

Akademik diskursun dəyərlərini mədəni, ümumbəşəri, həmçinin pedaqoji diskursun dəyərlərindən fərqləndirmək çətindir. Bununla bağlı olaraq, V.İ.Karasik yazır ki, pedaqoji diskursun dəyərləri ictimai hadisə kimi sosiallaşma dəyərlərinə uyğundur. O, aksioloji anlayışların siyahısını göstərir: həyat, anlam, bilik, təhsil, müəllim. Bu diskursun dəyərlərinin siyahısını tamamlamaq çox çətindir [2, 120-121].

Beləliklə, akademik diskursun strukturuna pedaqoji, didaktik, elmi, tərbiyəvi və təlim kimi növləri daxil edə bilərik. Adları qeyd olunmuş bu növlərin hər birinin müəllim – tələbə münasibətlərinin formalaşmasında öz rolları vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hyland K. Academic Discourse: English In A Global Context (Continuum Discourse) 1st Edition. Great Britain: MPG books, 2009.
2. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002.
3. Олешков М.Ю. Основные параметры модели профессиональной коммуникации (на примере дидактического дискурса) / М. Ю. Олешков // Социокультурные проблемы в образовании. Межвуз. сб. науч. трудов / под ред. А. А. Вербицкого, Н. В. Жуковой. М.: РИЦ МГОПУ им. М.А. Шолохова, 2006.
4. Литвинов А.В. Научный дискурс в свете межкультурной коммуникации / А.В.Литвинов // Филология в системе современного университетского образования. Материалы научной конференции 22–23 июня 2004 года. Выпуск 7. Москва: Издательство УРАО, 2004.
5. Кочеткова Т.В. Диссертация по филологии на тему Языковая личность ученого в эпистолярных, М.: РИЦ, 1998.

Summary

Nigar Hamidova

The academic discourse in the teaching process

The article deals with the academic discourse in the teaching process. The academic discourse is stated to define the mutual interaction between a teacher and a student. The article states that the academic discourse is used within the framework of information exchange in various educational institutions. The article also underlines that the structure of the academic discourse includes the pedagogical, didactic, scientific, educational and training kinds.

Резюме

Нигяр Гамидова

Академический дискурс в учебном процессе

Статья посвящена изучению академического дискурса в учебном процессе. Академический дискурс предполагает определение взаимодействия между учителем и студентом. В статье отмечается, что академический дискурс применяется в рамках обмена информацией в различных образовательных учреждениях. Статья также подчеркивает, что академический дискурс включает педагогический, дидактический, научный, образовательный и подготовительный типы.

Rəyçilər: fil.e.d., prof.L.Cəfərova, fil.f.d.,prof.A.Hüseynov



Ayten Musayeva
Azerbaijan University

LOVE STORIES IN O.HENRY'S CREATIVE ACTIVITY

Key words: *O. Henry, short stories, novella, love stories.*

Açar sözlər: *O. Henri, kiçik hekayələr, novella, sevgi hekayələri.*

Ключевые слова: *О.Генри, небольшие рассказы, новелла, рассказы о любви.*

O. Henry gained world fame as a master of novella not only in American Literature, but also in the world literature. Though he lived a short and hard life, O. Henry left rich heredity after his death. O. Henry who is called “American Mopassan” is the author of more than three hundred stories. He wrote most of his stories in New York, “this city having four million people gave him so many plots that he wrote even more than seven stories per a month” [3, 154]. O. Henry touched upon the main problems of his time and wrote colourful, moving, meaningful stories. His name is called together with Chekov and Mopassan as one of three masters of novella. O. Henry's stories like “The Gift of Magi”, “Last Leaf”, “Love of Service”, “Cop and Chorus”, “The Third Ingredient” and others are translated into most languages. His delicate humour, specific style, the ways of putting forward problems were always in the center of researchers' and critics' attention, his activity, writing style, structure, plots and characters attracted their attention and were analyzed by them. O. Henry's life time was the passing period from capitalism to imperialism, America's industry developed rapidly in that period. O. Henry was the witness of that period and reflected American society, its morality as a mirror. Generally O. Henry's activity can be divided into several places: love stories, self-sacrifice stories, fraud stories, robbery stories and so on. “If these stories are like diamonds on a crown, certainly love stories are the most brilliant ones” [7]. Love stories have a great place for their quality and quantity among the author's more than three hundred stories. Most of them have the world fame; “The Gift of Magi”, “Service of Love”, “The Romance of Broker”, “Furnished Room”, “The Loaves of Witch” etc. The writer's novellas can be divided into several groups for their themes: pure love stories, twisted love stories, humanist love and other love stories.

Pure love stories are the most popular, the most perfect ones among his stories. One of them is “The Gift of Magi” [4, 10], brought his author the world fame. In a certain meaning there is irony in this story, but it also illuminates the love of a young couple and their sacrifice. It is a classical story which reflects a young couple's pure and devoted love to each other. The heroes of the story are

Jim and Della. They think much over how to make the one happy at Christmas. This young couple is in the trouble for money and they have only one valuable possession: Della's long hair and Jim's pocket watch which was left by his grandfather. The tradition of buying a present at Christmas was taken as a background to show young couple's pure and mutual love. Della has to cut her hair and sell it because she hasn't got enough money to buy a gift and she buys a chain for Jim's watch because his watch has a worn-out belt and he was ashamed for that. And Jim selling his watch buys hair combs for Della who wished them when she saw in shop windows and passed by them with regret. At the end of story it is known that their gifts bought with love now have no meaning. "Unfit" gifts show their self-sacrifice. Though young couple is in a hard industrious condition, they are rich for their morality in this typical pure love story. They sacrifice their most valuable possessions for the sake of each other's happiness and joy. The description of Jim and Della's pure high feelings, self-sacrifice in this form forces the reader to be touched and think. They are happy, their love wins poverty inspite of this young people being poor. The interesting fact is that when it is spoken about novella genre first of all we remember satirical and humour stories. But O.Henry's life period, rich experience, writer's intellect gave him great opportunities to write such stories. All of those show that there was a great stratify in society at the end of XIX century and the beginning of XX, many people lived a poor life, but they were happier, because "in the world of money there is no place for pure love, but in the world of love there is no place for money" [7]. In that period when the author lived the changes in society already required to approach the problem in a different side. A little episode of their life, its way, living of O.Henry's heroes are described in his short stories and it is different from that of large genres. The writer describes concrete life scenes instead of large panoramas. In other hand, O.Henry wrote his love stories inspired from his love. Aristotle says: "only a person who becomes angry can make someone angry, a person who is excited can excite someone" [1, 15]. O.Henry's wife Athol is the prototype of the woman in "The Gift of Magi". She was the symbol of pure love for O.Henry. She devoted all her life to his husband's career. Though her family didn't agree her to get married to O.Henry, they got married loving each other. She always supported his husband in his creative activity in any case. She even helped O.Henry to continue publishing the journal borrowing money from her step father. Athol always inspired O.Henry not to give up his dreams and not to give a way to disappointment. They were unforgettable days in the writer's life. But their happiness didn't last long. He was blamed for the stolen money in the bank when he worked as an accountant. He leaves his home not to be arrested. He leaves his wife and lovely daughter going to New Orleans and then to Honduras. During that time O.Henry gains a lot of experience. He meets burglars, swindlers, wanderers and all of those are the valuable treasure of his writing short stories. Unfortunately his wife becomes ill for her liver and lies in death. Hearing that O.Henry comes back to see his beloved wife inspite of the danger of being arrested. But his fate was unmercy and he couldn't afford to see his wife. Before his arrival she passes away. After her death O.Henry was arrested

and sentenced to go to prison for two years and his writer career begins to be famous.

If we look through the writer's life we can feel the signs of his own life in his love stories. It should be also noticed that he is more sentimentalist in his love stories rather than realistic in other kinds of stories. It is known that "sentimentalists puts forward human feelings, internal world, heart beats, personal excitements and pangs in the process of cognition and reflection" [2, 378]. Those lovers in "The Gift of Magi" give sacrifices. But till they sacrifice Della's thoughts, feelings, her excitements, hesitations are described in the work. O.Henry's story is as moving as a large love novel. It consists of only a few pages and a little episode of heroes life is described in it. The elements of romanticism are felt in the work of the writer together with sentimentalism.

"Rapidly development of American economy brings both spring and winter, a rich capitalist spring and a poor people winter" [7]. The first industrial revolution comes to an end in the US near to the end of XIX century, old workshops are replaced with a lot of large plants. America becomes a great power in the world. The Development of economics brings changes to social status and correspondingly social status changes people's mind. Moral changes are described in O.Henry's different love stories.

O.Henry not only wrote pure love stories but also twisted love stories. Specific sample for that is "Transients in Arcadia". Love for money and social position is described in this story. Hero and heroin in this novella are poor people. The difference is that love between them is not pure, it is for money and social position. Both of them live with ambition. There are two main characters in the story. Madam Byuot and Mister Harold Farrington. Madam Byuot is considered as an elegant and wealthy lady by everyone and has a vacation in "Lotus" hotel. One day she meets mister Harold Farrington while he picks up her handkerchief. He is also has a holiday in "Lotus". He is a good-looking gentleman. They fall in love each other. On the last day madam acknowledges: she is not a rich woman, but a common shop assistant. She saves all her money just to have a rest in a splendid hotel and she wants to feel like a lady. Now her wish has realized and at last the holiday comes to an end. She returns to her former life, to the shop. After her confession Mr.Harold gives a surprised story to a reader. He is not a rich gentleman either. He is an ordinary worker in a shop, lives in the hotel for the same purpose. So they get divorced and never see each other. Both characters are presented as ambitious people. They are poor, but want to live rich. Madam Beaumont and Mr. Harold fall in love considering each other rich. As if they wake up after the truth appears and the story ends they getting departed. This kind of story is not devoted to pure love, but false love. This love is not for a person but for money and social status. As a rule economical revolution gives a way to moral decline but not to moral development. Some people try to treat like the rich and to imitate them. The phenomen "mammonism" – reverence to money is used widely. Having money means to have everything: social status, respect, happiness, admiration.

Other group of O.Henry's love stories is novellas praising humanist feelings. Generally, humanism, self-sacrifice, charity are main and important theme in O.Henry's stories. But the author describes these moral factors differently in various novellas. This phenomenon is described critically in satirical and humour stories, anti-humanism is chosen as a target to satire and humour. But in love stories which lyrical elements are felt those feeling are praised. "Vanity and Some Sables", "Witches Loaves", "Hearts and Crosses", "A Fog in Santone" and so on can be samples to these stories. "Witches Loaves" is one of the most popular stories among those kinds of stories. In this story the author describes the love making damage to the other side, but not being selfish. The heroin of the story is Miss Martha, she has a little baker shop. "Miss Martha is forty years old, she has two thousand dollar in her bank account. She has two artificial teeth and a sensitive heart" [5, 58]. Once a man comes to her shop to buy old bread, and she considers him a poor artist and she has a sympathy to him for that reason. The woman who never had luck for love, decides to help, to do a favour to that man and puts butter inside the loaves secretly. At the end it appears that the man is not a poor painter but a designer and he uses those loaves as a rubber and Miss Martha's behavior destroys his project which he had worked on for months. Unfortunately Miss Martha expresses her love with this unlucky manner. Guilty innocent woman feels love to him not telling the man about her feeling, tries to help him, thinks sensitively, but that secret love ends with dissapointment. The conflict between Miss Martha's goodwill and the result of the work increases the effect of the story. First of all it creates laugh. Though Miss Martha makes a mistake, though her decision is wrong, a reader doesn't hate her, inspite of that takes pity for her. A reader feels respect for her, because the designer cries out and behaves rudely with her. No matter how she makes a mistake she becomes the symbol of kindness.

On the contrary to the stories mentioned above most stories by O.Henry end with happy ending. The author believes moral victory of his heroes in spite of their mischief in the novellas ending happily. It can also be noticed that the heroes of the stories which the writer praises their morality are from a lower layer of society. O.Henry wrote a lot of humanist love stories and showed importance of humanism. For example, "The Purple Dress", "The Third Ingredient", "The Ransom of Mack" etc. In these novellas humanist feelings glow. Maida is the heroine of "The Purple Dress". She lives with the wishes to dress a purple dress on forthcoming Thanksgiving Day and saves her money for months. She wants to have a dress to sew with that money. The wish of all the girls working in the shop is to be loved by Mr. Ramsay who is "a real gentleman and has an unusual qualities" [6, 70]. One day her friend Grace who lives upstairs comes to tell her that the hostess will let her go out until she pays the rent. Though it is really very important for Maida to take part at dinner on Thanksgiving Day, she helps her friend to pay the rent fee giving her four dollars to Grace. Maida sacrifices her only chance to take part in the ceremony, at the same time gives her friend to be loved by Mr. Ramsey. Love is the most important factor for most girls, but friendship is the most necessary for Maida. Maida is of one of the humanist

figures of O. Henry and of course, the story ends with happy ending. The tailor suggests her to take the dress without paying. That's true she is already late for the dinner, but her fate makes her meet Mr. Ramsey in that purple dress in the street. While describing Maida's feelings, happiness the author himself protects his heroine, feels pity, patronizes with father care saying "I say you do not understand it, ladies of the full purse and varied wardrobe. You do not know what it is to live with a perpetual longing for pretty things to starve eight months in order to bring a purple dress and a holiday together" [6, 72]. Money is everything, humanity is forgotten by most people in capitalism. In spite of facing with such difficulties connected with the development of capitalism nice feelings live in their heart. O. Henry calls people to humanism. He believes in the victory of those people.

Another group of O. Henry's love stories is twisted ones. The author doesn't write only about the young's love. O. Henry's love stories surround different ages and layers. Another angle of American society is presented in the stories classified like twisted love stories. The best story written in that theme is "A Comedy in Rubber". The critical aim of the story is the habit of watching events, especially accidents happening in the streets, surroundings. O. Henry who is called "New York singer" praises the ordinary people's morality of this city in most stories (both satirical and humour). And in this novella the writer's position is to criticize the shortcomings of New York. "New York is the Caoutchouc City. There are many, of course, who go their ways, making money, without turning to the right or the left, but there is a tribe abroad wonderfully composed, like the Martians, solely of eyes and means of locomotion" [5, 115]. It is seen from the quote that O. Henry's satire unmaskes openly. The citizens of New York are divided into two groups. This story is perfect and punctual description of rubbers. After giving a general description love affairs of William Pry and Violet Seymour are reflected. Both of them are the members of rubberers tribe and the connection between this couple is their common interests. They decide to get married to each other because of their being from the same tribe. Even their wedding ceremony is "extra-ordinary". "And outside the church, oh, my brothers, surged and heaved the rank and file of the tribe of Rubberers. In two bodies they were, with the grosgrain carpet and cops with clubs between. They crowded like cattle, they fought, they pressed and surged and swayed and trampled one another to see a bit of a girl in a white veil acquire license to go through a man's pockets while sleeps. But the hour for the wedding came and went, and the bride and bridegroom came not. And impatience gave way to alarm and alarm brought about search, and they were not found. And then two big police- men took a band and dragged out of the furious mob of onlookers a crushed and trampled thing, with a wedding ring in its vest pocket and a shredded and hysterical woman beating her way to the carpet's edge, ragged, bruised and obstreperous. William Pry and Violet Seymour, creatures of habit, had joined in the seething game of the spectators, unable to resist the overwhelming desire to gaze upon themselves entering, as bride and bridegroom, the rose-decked church" [5, 121]. Their love is also defective as their morality. The story consisting of satirical and humour colours is the strong satire of rubber tribe in New York. But why New York? It is known that New York is

one of the most developed and biggest cities. The development of economy didn't bring moral civilization. On the contrary people change daybyday in developed areas. They prefer to watch accidents more rather than to help. They enjoy every incident happening. At this period developing economy and low civilization make a conflict in O.Henry's twisted stories.

“An Omen of Spring” is another interesting and problematic love story. This work is in family and life theme. Peters (husband) is idle having no work for five years. His wife supports her family cleaning a floor and washing clothes. However he doesn't want to be a responsible husband. He spends his time with his idle friends all day. One day he learns that Clara has one dollar and he wants to have that money and drink with his friends. And they think how to get that money. At last Peters decides that he can achieve it rudely. He comes home, when he sees his wife changes the plan. He wants to get the money telling a lie, but his plan doesn't work. He chooses another way, pretends as if he is kind and gentle, acknowledges to love her greatly. Clara is deceived and hugs him passionately. But her hugging makes him unconscious. Then she runs for medicine and buys medicine for Peters with this dollar. Of course, the idle man cannot achieve his goal. The only dollar is spent for his medicine and he cannot buy a drink. There is strong satire here. Peters lives idle life, but his wife works. Second, Peters behaves rudely, tells a lie, uses cunning. Third, when Peters begins to realize his plan the author's sudden unexpected ending leads the story to a sudden surprised direction and Peters's plan is destroyed. This story is one of his classical problematic marriage stories. This work shows readers married couples, negative sides of relations in families in American society. O.Henry criticize twisted marriages in those kind of novellas. At the same time he unmasks the society causing that. Love as a unikal theme before and then was one of the important themes of literature. O.Henry touched that theme too. Love stories have a great place for their quality and quantity in the author's activity. Love is described and presented in different background and colours in these love stories. These stories help a reader to understand American history and culture of that period. These novellas have a great importance to imagine the writer's life period, family problems. O.Henry believes personages' happiness, their moral victory in all his stories painted with sentimentalist and romantic colours.

Bibliography

1. Aristotle. About Poetry Art. Baku, “Azər nəşr”, 1974.
2. Khalid Alimirzayev. Scientific-theoretical Bases of Literature. Baku, “Elm və təhsil”, 2011.
3. M.Hecker. American Literature. Moscow, “Prosveshenie”, 1978.
4. O.Henry. Chosen works. Baku, “Şərq-Qərb”, 2013.
5. O.Henry. Stories. Baku, “Kitab Klubu”, 2013.
6. O.Henry. Stories. Baku, “Altun kitab”, 2014.
7. <https://americanliterature.com/author/o-henry/short-story/transients-in-arcadia>

Xülasə

Aytən Musayeva

O.Henri yaradıcılığında məhəbbət novellaları

Təkcə Amerika ədəbiyyatının deyil, eyni zamanda dünya ədəbiyyatının tanınmış simalarından olan O.Henrinin məhəbbət hekayələri ədibin yaradıcılığında mühüm yer tutur və bu baxımdan təhlil üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu məqalədə O.Henrinin sevgi hekayələri məzmun baxımından qruplara bölünür və hər növün xüsusiyyətləri şərh olunur. Tədqiqat boyunca yalnız bütün məhəbbət novellalarındakı sevgi mövzusunun qoyuluşu deyil, eləcə də Amerikan cəmiyyətinin vahid xarakteristikasının müəllif tərəfindən canlı təsviri tədqiq olunur.

Резюме

Айтен Мусаева

Новеллы о любви в творчестве О.Генри

Рассказы о любви О.Генри, который является одним из самых известных писателей не только американской, но и всей мировой литературы, занимают важное место в творчестве писателя и с этой точки зрения имеют большое значение для анализа. В этой статье рассказы о любви О.Генри классифицируются с точки зрения содержания и разъясняются особенности каждой группы. В ходе исследования раскрывается не только постановка темы любви во всех видах новелл, а также живое описание автором единой характеристики американского общества.

Rəyçilər: fil.e.d., prof.Q.Quliyev, fil.f.d., dos.Ü.Rəhimova

Nəcibə Mirzəyeva
AMİU

K.SİMONOVUN PUBLİSİTİKASINDA MÜƏLLİFİN VƏ ONUN QƏHRƏMANININ MÖVQEYİNİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: *publisistika, pasifizm, faşizm, K.Simonov, oçerk.*

Key words: *journalism, pacifism, fascism, K. Simonov, essay.*

Ключевые слова: *публицистика, пацифизм, фашизм, К.Симонов, очерк.*

Publisistika yalnız bilavasitə əbədəbiyyatşünaslıq kontekstində deyil, həm də sosiologiya, tarix və jurnalistika sahəsində də hərtərəfli öyrənilən mürəkkəb çoxşaxəli anlayışdır. Bir çox görkəmli rus (İ.Erenburq, K.Simonov, A.Tolstoy, N.Tixonov) və Qərbi Avropa (E.Hemiquey, D.Lourens, O.Xaksli, U.Nelson, T.Brambek) şair və yazıçıları əsasən hərbi publisistika janrında işləyirdilər. Bu təbii haldır: adları qeyd olunan söz ustaları dünya tarixində ən ağır hərbi katalizmlərdən keçməli olmuşdular. Belə yazıçılardan biri rus şairi, yazıçı və publisisti Konstantin Simonovdur. O, 1941-1945-ci illərdə Böyük Vətən müharibəsinin sınaqlarından keçmiş, öz məqalə, oçerk, rəy, müxtəlif kütləvi çıxışlar və reportajlarında ilk növbədə özünün şahidi olduğu “görünən cəbhə”ni təsvir etmişdir.

Simonovun publisistikasının, yazığının mətbuatdakı çıxışlarının cəlbedici və özünəməxsus xüsusiyyəti bu çıxışların bilavasitə müəllifin şəxsiyyətini əks etdirməsidir. Andre Morua yazırdı: “Bizə məlumdur ki, yazıçıların yaradıcılığı yalnız onların həyatı ilə izah olunmur; böyük sənətkarların həyatındakı ən əhəmiyyətli hadisələr – ilk növbədə onların yaratdıqları əsərlərdir. Lakin dahi insanların həyat yolu da özü-özlüyündə bənzərsizdir və əlbəttə ki, gələcək nəsillər üçün böyük maraq doğurur” [2, 109].

Biz hesab edirik ki, Simonovun həyat və fəaliyyətinə aid edilən bu sözlər həqiqətə çox uyğundur. Məşhur rus şairi E.Dolmatovski yazırdı: “Simonov müharibədə əsl nümunəvi müharibə yoldaşdır. Ümumiyyətlə, mənə elə gəlir ki, Simonov nəsrinin qəhrəmanları öz xarakterinə görə yeni mübariz-ziyalı insan formasıdır. Bu, müharibədə gərgin düşüncələr içərisində olan əsgərdir və Simonov haqlı olaraq onu hansısa şəxsi davranış norması kimi özü üçün yaratmışdı. Onun bədii və publisistik çıxışlarının qəhrəmanlarının ən yaxşı keyfiyyətləri müəllifin özündə olan şəxsi keyfiyyətlərdir. İndi isə aradan bir neçə müddət keçdikdən sonra dərc olunmuş məktublar, gündəliklər, o çümlədən çoxsaylı məqalələr, oçerklər, hərbi yazışmalar əsasında bizim, onun qəhrəmanlarının tədricən necə dəyişilməsini izləmək imkanımız vardır” [1, 23].

Lakin müəllif portretində zaman, bu və ya digər millətə mənsub olmaq, həmçinin uyğun mentalitet sözsüz ki, müəyyən iz buraxır. Simonov – pasifist yazıçıdır, onun hərbi publisistikasından görünür ki, yazıçı əsərlərində humanist prinsiplərə əsaslanırdı. O, Böyük Vətən müharibəsinin vətənpərvəri, sovet cəmiyyətində ən yüksək nüfuza malik olan şair, yazıçı və publisist, qələbəyə inam və düşməyə nifrət hissini təbliğ edən hakim kommunist partiyasının üzvü idi.

Simonovun bir çox publisistik çıxışlarının süjet xətti qorxunc bədheybət olan faşizmlə mübarizə üzərində qurulmuşdu. Onun əsərlərində müəllif obrazı daha çox hər şeyi aydın şəkildə göstərən hakim mövqeyindən çıxış edirdi. O, bir qayda olaraq, şəxsi mövqeyini bildirməkdən çəkinmir, kimin haqlı, kimin günahkar olduğu haqda danışır, ictimai fikirə təsir göstərməyə çalışırdı. Bununla da Simonovun hərbi publisistikasında müəllifin rolu və əhəmiyyəti məsələsində ön planda yazıçının “özü” idi. O, hər bir qəhrəmanının əməllərini tərənnüm edərkən öz “qəhrəman-əsgər” obrazını yaradırdı. Əlbəttə ki, bu tərifi əlayiq bir haldır, çünki oxuculara müharibəni həm müəllifin, həm də qəhrəmanların gözləri ilə görməyə imkan verirdi. Simonovun hərbi məqalə və oçerklərində müəlliflə hadisəni danışan şəxs eynidir. Öz qəhrəmanları ilə real tanışlıq faktları ilk növbədə Simonovun müəllif mövqeyini müəyyən edirdi: o, daha çox baş verən hadisələrin şahidi kimi çıxış edirdi.

Simonovun ən yaxşı oçerklərindən biri sayılan “Hərbi jurnalist” adlı oçerkinin əsas mövzusunun yazıçının öz dostu və məsləkdaşı Y.Petrovla 1942-ci ilin yazında Karelski cəbhəsi sahəsinə birgə səfəri təşkil edir. Bu, tərcümeyi-hal və səyahət xarakterli oçerklərin sintezindən yaranan tipik tənqidi-bioqrafik oçerkdir. Burada müəllif cəbhə dostu Petrova bilavasitə öz münasibətini ifadə edir. Yaradılan bu portretin özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, belə bir sintezin nəticəsində hadisələri danışan müəlliflə qəhrəman eyni rola malik olur. Simonovun öz adından bilavasitə verilən xarakteristikalar müəllif və qəhrəmanın səyahət zamanı qarşılaşdıqları digər insanların xarakteristikalarını tamamlayır. Üçüncü şəxslərin obrazları baş qəhrəmanın obrazının daha dolğun şəkildə üzə çıxarılmasına şərait yaradır.

Bu zaman müəllifin diqqətini digər personajlar cəlb edir. Bu heç də təəccübü deyil, çünki hərbi məqalə və oçerklər “bir aktyorun teatri” deyil və onlar dram incəsənətinin qanunlarına uyğun yaradılmır. Beləliklə, müəllif və Petrovla yanaşı, burada stereo-metrist adlanan telefonçu, fotojurnalist Knorriinq, şair Kovolenkov (Simonovun tanıdığı şəxs), həmçinin podpolkovnik, heyətin başçısı, gənc motorçu və başqaları da vardır. Bir sözlə, bədii əsəri bəzəyə biləcək vahid obrazlar qalereyası. Lakin bu – hərbi mövzuda yazılmış oçerkdir. Simonovun oçerkinə bu qədər iştirakçını daxil etməsi maraqlıdır. Biz hesab edirik ki, bu heç də personajların təsadüfi qarşılaşdırılması deyil, müəllifin məqsədyönlü mövqeyi idi. Klassik bədii əsərin qanunlarından fərqli olaraq burada bir çox qəhrəmanlar statik xarakter daşıyır və müəllif yalnız iştirakçıların qarşılıqlı münasibəti vasitəsilə baş qəhrəmanlarının xarakterik xüsusiyyətlərinin daha dolğun şəkildə açılması məqsədi ilə onları bura daxil edir. Diqqətəlayiq epizodlardan birini göstərək.

“Yevgeniy Petroviçin tanışsı bizdən ayrılacağı üçün kədərli idi. Və o, heç kəsi tanımadığı bir stansiyada düşmək istəmirdi. Buna görə də biz onunla vaqonda vidalaşdıq, lakin Petrovun yenidən birinci platformaya çıxdığını gördüm. O, qatar dayanacağıının yanında dayandı, sonra isə pilləkənə qalxdı və uzun müddət papağını yellədi. Sonra biz yola düşdük, lakin mənim xeyirxah tanışım təkbəşinə platformada qaldı. Mənə elə gəlir ki, Petrov tanışının narahatçılıq keçirdiyinə görə məyus olmuşdu” [3, 3].

Bu epizoddan göründüyü kimi müəllif öz qəhrəmanının bəzi müsbət xüsusiyyətlərini göstərməyə çalışır: başqasının dərdinə şərik olmaq, dostluq, yoldaşlıq

hissi, kömək etmək arzusu. Belə ki, qəhrəmanın portreti dəyişir, və bu dəyişikliyi şərait yaradır (qatarın vaqonu). Əvvəlcə qəhrəman düşüncəli idi, sonra isə o, getdikcə canlanır və söhbətçil olmağa başlayır. Müəllif tez-tez qəhrəmanın hərəkətlərini təhlil edərək birbaşa və yaxud da dolayı yolla müvafiq xarakter xüsusiyyətlərini (burada mərhəmət hissini) göstərir.

Müəllifin mövqeyini göstərən digər bir epizoda nəzər salaq: “Gənc motorçu Petrovu bir tərəfə çəkib apararaq ona nəyisə göstərməyə başlayır. Petrov isə deyilənlərə düzgün əməl edir, hansısa texniki cihazlara ilişərək, motorçu ilə birgə qayıqda müxtəlif künc-bucaqlara dırmaşır. Beləcə yarım saat davam etdi. Nəhayət mənim səbrim tükəndi, Petrovu onun əlindən xilas etməyə çalışdım.

-Dayanın, - o birdən demək olarki, sərt şəkildə dedi, - Dayanın, axı mən hələ burada hər şeyə baxmamışam.

Və o, motorçunu tam qane edənə qədər hələ on beş dəqiqə də beləcə davam etdi. Beləliklə, biz artıq havaya çıxanda Petrov dedi:

-Axı siz necə başa düşürsünüz? Mənə, əlbəttə ki, bu yerləri görmək lazım deyil. Lakin oğlan onları mənə göstərməyi və sonra da onların haqqında danışmağı çox istəyirdi. Nə haqqında? O dəhşətli son günləri necə keçirmələri haqqında danışmaq istəyirdi. Belə bir anda mən onu tələsdirə bilməzdim” [3, 3].

Hesab edirik ki, müəllifin mövqeyi çox aydındır. İkinci parçadan aydın olur ki, bu vəziyyətdə müəllif qəhrəmanın insanın qəlbinə dəymək, onu incitmək qorxusu kimi xüsusiyyətinə diqqət yetirir. Simonovun ayrı-ayrı məqalə, yazışmalarında onun təvazökarlığı əks olunur. Bira sıra başqa epizodlarda müəllif öz iştirakı vasitəsilə qəhrəmanın müəyyən keyfiyyətlərini, məsələn, özünəhərmət, mənlilik hissini göstərir. Petrovun çətinliklə böyük çantanı daşdığını görəndə şərhçimüəllif dostunu əşyalarının bir hissəsini ona verməsi üçün yola gətirməyə çalışır. Lakin Petrov Simonova əziyyət verməmək üçün bundan imtina edir.

Çox zaman müəllif mövqeyi müqayisələrdə özünü biruzə verir. Məsələn, o, bilərəkdən öz hərəkətlərini qəhrəmanın hərəkətləri ilə müqayisə edir. Lakin bu müqayisə, bir qayda olaraq, müəllifin xeyrinə olmur. Məsələn, müşahidə məntəqəsindəki vəziyyətin təsvirində olduğu kimi. “Mən bəzən, günaha bataraq qaşım da gördüyüm, lakin təəssüf ki, tam əmin olmadığım və ya araşdırmadığım şeylər haqqında danışmalı olurdum. Lakin Petrov isə özünəməxsus məsuliyyət hissi ilə hər şeyi sonuna qədər araşdırırdı” [3, 3].

Müəllif Petrova bir dostu kimi açıq-aydın rəğbət bəsləyir. Aradan çox illər ötdükdən sonra öz xatirələr kitabının səfər haqqında olan fəslində o, Petrova cəbhə yoldaşı kimi dəyər verməsi barədə yazacaq [4, II, 106]. Portretin yazılma tarixi kimi bir fakta da diqqət yetirmək vacibdir: “Hərbi jurnalist” oçerki Y.Petrovun həlak olmasından bir neçə il sonra nəşr olunmuşdur. Mətnə nekroloq tipli bir çox başqa xarakteristikalar da öz əksini tapmışdır.

Mətnə hadisəni danışan müəlliflə qəhrəman arasındakı dialoqlar əhəmiyyətli yer tutur. Burada, əsasən qəhrəman danışır; müəllif replikaları isə məlumat funksiyasını yerinə yetirir və adətən, sual cümlələri ilə məhdudlaşır. Qəhrəmanın replikaları böyük məna yükünə malikdir, onlar qəhrəmanın yalnız nəzakət və incəlik kimi keyfiyyətlərini deyil, həm də Y.Petrovun sahib olduğu incə yumor

hissini də göstərirdi. Dialoqlar vasitəsilə qəhrəmanın nitq mədəniyyətini əks etdirən digər bir xüsusiyyəti də – dinləməqabiliyyəti də üzə çıxır.

Beləliklə, müəllif və onun qəhrəmanı problemin öqteyi-nəzərindən Simonovun publisistik əsərlərində müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən bədii vasitələrdən istifadə olunmuşdur. Məqalə və oçerklərində müəllif daha çox humanizm və pasifizmlə bağlı müəyyən ideyaların təbliğatçısı kimi çıxış edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Долматовский Е. Некоторые страницы всей жизни Симонова // Симонов в воспоминаниях современников. М.: Советский писатель, 1984, с. 21-27.
2. Морья А. От Монтеня до Арагона. Литературно-критические статьи. М.: Радуга, 1983, 680 с.
3. Симонов К. Военный корреспондент // Литература и искусство. 1942, №30, с. 3-7.
4. Симонов К.М. Разные дни войны. Дневник писателя. В двух книгах. Т 2. М.: Прогресс, 2005, 167 с.

Резюме

Наджиба Мирзоева

Способы изображения взаимодействия позиций автора и его героя в публицистике К.Симонова

В статье рассматривается проблема взаимодействия позиций автора и его героя, и перечисляются основные способы его изображения. В ней отмечается, что героем прозы К.Симонова является новый тип человека - борца-интеллекта. При создании Симоновым в его военных статьях или очерках литературных портретов автор тождественен повествователю.

Симонов часто выступает как очевидец происходящих событий.

Summary

Najiba Mirzoyeva

Ways of depicting the interaction of the author's and his hero's positions in the journalism of K. Simonov

The article deals with the problem of interaction between the positions of the author and his character and lists the main ways of his image. It notes that the hero of K. Simonov's prose is a new type of man-a fighter-intellectual. While creating Simonov in his military articles or essays of literary portraits, the author is identical to the narrator. Simonov often acts as an eyewitness of the events.

Rəyçilər: fil.e.d., prof. N.Məmmədخانова, fil.f.d., dos. M.Qasımova

Афет Мусаева
АУЯ

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ В ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫХ СТРАНАХ И КРОССКУЛЬТУРНАЯ ЛИТЕРАТУРА

Ключевые слова: мультикультурализм, культура, эмигрантская литература, культурное пограничье.

Açar sözlər: *multikulturalizm, mədəniyyət, mühacirət ədəbiyyatı, mədəni sərhəd.*

Key words: *multicultural, culture, migrant literature, cultural borderlands.*

В XXI веке мультикультурализм стал универсальным проектом, который включает в себя все мировые культуры. Мультикультурализм затрагивает не только культуру, но и все остальные области общественной жизни.

При соприкосновении различных культур каждая из них, с одной стороны, пытается сохранить свою целостность, а с другой, каждая область данной культуры пытается проявить себя независимо. Культура всегда стремится к полной гармонии и пытается превратиться в цельную структуру. Когда мы говорим о культуре какого-либо народа, подразумеваем науку, тип мышления, литературу, музыку, обычаи и традиции.

Понятие «культура» имеет огромный спектр значений. При рассмотрении этимологии слова, мы обнаруживаем, что оно восходит к античности. Первоначально термин “культура” означал “возделывание земли”, но позже к первичному термину прибавилось и ряд других значений – воспитание, образование, почитание. В наше время все определения сохранили свои значения, и в зависимости от требований в обществе одно из них становится основным, но в тоже время и другие не исчезают, а наоборот дополняют основное значение. При более углубленном исследовании нам становится ясно, что понятие, “культура” не утратило свое первичное значение - “возделывание земли”, так как человек во всех своих проявлениях неразрывно связан со своей землей, то есть с Родиной. В своем историческом развитии культура прошла несколько этапов. Но нужно отметить, что различные цивилизации прошли эти этапы в разное время и с разной скоростью [2, 392–403].

Культура первобытного общества сформировала отношения между людьми и, тем самым, были заложены основы культуры человечества. И в результате этого, зародились основы семьи, которая является ядром общества. Именно в тот период были сформированы межродственные отношения, брачные нормативы, культы и ритуалы.

Второй этап культурного развития общества связан с архаическим периодом. Культура продолжает развиваться, и тем самым, зарождаются основы цивилизации. Архаическое общество строилось по этно-территориальному принципу. Культура носила мифологический характер. Отношения между людьми регулировались по принципу родственной мифологии и созданными ею традициями. Культура Средневековья и монотеистических

религий составляет третий период. Социальное регулирование проводилось в жизнь путем религиозного насилия. Четвертый период охватывает эпоху гуманизма и затем, научно-технической революции. В эту эпоху на первый план выходит индустриализация и технический прогресс, а в религии и даже искусстве ощущается кризис. Также нужно особо отметить начало процесса вестернизации или экспансии западноевропейской культуры на Восток и другие континенты и регионы; и этот процесс принял глобальные масштабы в XX-XI веках. И наконец, пятый период – постэкономический, когда главную роль в обществе уже играют транснациональные компании и высокие технологии. Функция управления и регулирования находится в руках информационных агентств и масс медиа. В настоящее время, культура потеряла свой элитарный статус, и стала массовой. Конец XX – начало XXI века можно характеризовать двумя основными факторами: время и место. Происходит очень интересное видоизменение этих двух факторов, в сравнении со всей предыдущей историей человечества: сокращение до минимума места с одной стороны; и виртуализация времени с другой. Таким образом, значительно ускорился процесс глобализации. А тем временем, говоря о глобализации, мы подразумеваем процесс объединения экономических, социальных и культурных норм, привычек и принципов. В наши дни глобализация, можно сказать, затрагивает все области общества, и особенно, культуру. В результате данного процесса появилась острая нужда в мультикультурализме, который вначале возник спонтанно, а затем ученые начали теоретически его обосновывать. В XXI веке мультикультурализм стал универсальным проектом, который включает в себя все мировые культуры на основе синтетических суждений. Следует отметить, что мультикультурализм затрагивает не только культуру но и все ей сопутствующие области. Неудивительно, что понятие мультикультурализма впервые появилось в США, которое является молодым государством и было создано на стыке нескольких культур. Известно, что в процессе формирования государства первостепенную роль сыграла англо-саксонская культура. Но не будем забывать, что англо-саксонская культура является неотъемлемой частью западной цивилизации и всегда имела тесные связи со всеми европейскими культурами, и поэтому, в формировании американской культуры с самого начала все они сыграли большую роль, входя в структуру англо-саксонской культуры. С другой стороны, представители европейских (французская, ирландская, немецкая, польская, итальянская, испанская и т.д.) и других (индийская, африканская, арабская и др.) культур, также, напрямую, без посредников принимали активное участие в формировании мультикультурализма.

В американской и канадской культуре проблематика, связанная с различиями и разнообразием всегда была намного ярче выражена, чем в других культурах и все это, находит отражение в литературе данных стран. Проблема расовой и этнической идентификации становится одной из главных тем в литературных произведениях многих писателей. В связи с этим, в американском мультикультурализме появился новый термин “культурное пограничье” (*cultural borderlands*). Этот термин стал культурным феноменом, ког-

да рассматривается и описывается событие, ситуация на стыке двух культур, этносов. Существенным является тот факт, что граница в этом контексте не только разъединяет, но и объединяет [4, 394-400].

Огромную роль в становлении мультикультуральной литературы США сыграли афроамериканские авторы, и самым ярким представителем этой плеяды был Фредерик Дуглас. Он стал одним из первых аболиционистов и ораторов, борющихся за права чернокожего населения США, и можно сказать положил начало литературному пути и вдохновил других афроамериканских писателей, своим романом “Я был рабом”, где описывает тяжелую жизнь раба и его борьбу за свободную жизнь.

Хотелось бы отметить немаловажную роль писателей среди коренных американцев, которые своим творчеством обогатили мультикультуральную литературу США и Канады.

Одним из самых значительных писателей индейского происхождения является Н.С.Момадей. Он был награжден Национальной медалью, за проделанную огромную работу по сохранению культуры коренных американцев. Его роман “Дом, из рассвета сотворенный”, снискал особую любовь у американских читателей, и получил признание у литературных критиков. Писателю было всего 30 лет, когда в 1968-ом году вышел в свет его роман, и литературоведы сразу объявили о рождении новой литературы коренных американцев. Как мы отметили выше, если творчество Фредерика Дугласа послужило толчком для зарождения и дальнейшего развития афроамериканской литературы; то творчество Н.С.Момадея вдохновило коренных американских писателей, для которых роман “Дом, из рассвета сотворенный” стал ориентиром для их дальнейшего творчества. В американской и канадской литературе появился термин «индейское возрождение» (Indian Renaissance) после выхода в свет данного романа.

И это неспроста, так как именно в этой книге впервые раскрылась и была описана борьба и стойкость американских индейцев за свои права и, особое мировоззрение, свои традиции, индейские ценности. В романе основным конфликтом становится столкновение этико-философских ценностей белых людей и коренных американцев.

Современный культурно-цивилизационный процесс, с которым связан феномен мультикультурализма невозможно представить без эмигрантской литературы. Основной чертой этой литературы была идея нации, чувство национальной принадлежности. Мигранты – писатели второго поколения занимают особую нишу в литературе, они ещё не полноправные американцы, канадцы, австралийцы и т.д; но уже оторваны от родной земли своих предков, и занимают в литературе промежуточное пространство. Писатель – мигрант разделен между обстановкой дома, воспоминаниями близких людей и совершенно иной средой, реальностью вне дома. Изучение, описание этого болезненного перехода является одной из важнейших задач писателей – мигрантов. Происходит очень интересный процесс появления чего-то совершенно нового, путем наращивания на различные корни “английского языка, культуры”.

Ярким примером эмигрантской литературы мы могли бы проиллюстрировать творчество Самюэля Селвона. Произведения этого тринидадского писателя, написаны на креолизованном варианте английского языка. Его отец был потомком из Индии, а мать из Шотландии. Но родители жили в Тринидаде. Будущий писатель в молодом возрасте переехал в Лондон, где работал, а в свободное время начал писать. Но затем писатель решил уехать в Канаду, где и прожил до конца своих дней. Самым известным произведением Самюэля Селвона стал роман «Одинокое Лондонцы». Автор во всех подробностях описывает настоящую мультикультуральную жизнь в Лондоне глазами мигрантов из Вест-Индии. Это фантастическое, нереальное место, где сосуществуют представители совершенно различных культур, где можно четко определить границы между зонами существования людей разных культур, и даже цивилизаций. Это и есть настоящий, реальный Лондон, в который должен влиться и познать любой мигрант. Это место со многими трудностями, проблемами, постоянно меняющийся живой организм. Приехавший в Лондон мигрант, постоянно меняется, сталкиваясь с различными культурными пластами, но в тоже время и сами мигранты поменяли облик города после Второй Мировой войны.

Также хотелось бы упомянуть творчество писателей азиатского происхождения - мигрантов первого и второго поколения. Одним из таких писателей стала Эми Тан, родители которой переехали из Китая. Её романы посвящены проблемам идентичности китайцев в Америке. Эми Тан в своем творчестве пытается проанализировать жизнь выходцев из Китая в США, она описывает свой собственный опыт и синтезирует рассказы своей матери. Одним из самых популярных произведений Эми Тан стал роман “Сто тайных чувств”, в котором автор сфокусировала свое внимание на взаимоотношениях двух сестер, старшая родилась в Китае, младшая в США. Благодаря занимательному сюжету мы познаем мультикультуральную Америку, с её проблемами и трудностями. Младшая сестра стыдится своей старшей сестры, которая не может хорошо говорить по-английски, и не знает американских традиций и образа жизни. В тоже время, старшая сестра, постепенно вводит Оливию (младшую сестру) в богатый мир китайской культуры, рассказывая ей, китайские сказки, притчи, поверья, мифы и легенды. Автор демонстрирует объединение современной западной и азиатской культуры в лице двух сестер. Они создают азиатско-американскую самобытность. Читая роман, мы погружаемся в мир разносторонней китайской культуры перемещенной в новые условия, на примере истории одной семьи [1, 141-154].

Итак, в США и в Канаде на рубеже XX-XXI веков мультикультурализм стал всеохватывающим фактором развития, и освещение картины современной американской литературы в аспекте влияния мультикультурализма существенно изменяет общее представление о ней.

И в связи с вышесказанным, нам хотелось бы отметить, что творчество афро-американских, коренных американских, а также азиатско-американских писателей повлияло на появление новой культуры и литературы –

кросскультурной и мультикультурной. И эта, новая модель постепенно заменяет прежнюю национальную/мировую литературу.

Использованная литература

1. Allen P.G. The Autobiography of a Confluence // I Tell You Now Autobiographical Essays by Native American Writers. Ed. by B.Swann, A.Krupat. Lincoln, Nebraska, University of Nebraska Press, 1987, p.141–154.
2. Huntigton S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. London: Simon & Schuster, 1996, p.392–403.
3. Mary K. New and Old Wars: Organised Violence in a Global Era. Cambridge: Polity press, 1999.
4. Усманова А.Р. Культурные исследования // Постмодернизм. Энциклопедия. Минск, 2001, с.394–400.
5. <https://superinf.ru/view>

Xülasə

Afət Musayeva

Postkolonial ölkələrdə multikulturalizm və kroskultur ədəbiyyat

XX - XXI əsrlərin hüduunda multikulturalizm ABŞ-da və Kanadada inkişafa təsir edən bir faktor oldu. Multikulturalizmin müasir Amerika ədəbiyyatına təsiri baxımından işıqlandırılması onun ümumi ideyasını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Məqalə keçmiş müstəmləkə ölkələrində çoxmədəniyyətli ədəbiyyatın yaranmasının öyrənilməsinə həsr olunub. Məqalədə etnik azlıq yazıçılarının qarşılaşdığı problemlərə də toxunur.

Məqalədə qeyd edilir ki, Afro-Amerika, yerli Amerika və Asiya-Amerika yazıçılarının işi yeni mədəniyyət və ədəbiyyatın, mədəniyyətlərarası əlaqənin və multiku-turalizmin ortaya çıxmasına təsir göstərmişdir. Bu yeni model tədricən köhnə milli və dünya ədəbiyyatını əvəz edir.

Summary

Afet Musayeva

Multiculturalism in Post-colonial Countries and Cross-cultural Literature

Multiculturalism has become an all-encompassing factor in development in the United States and Canada at the turn of the 20th century. And the coverage of contemporary American and Canadian literature in the aspect of the influence of multiculturalism substantially changes the general notion of it. The article is devoted to the study of the emergence of multicultural literature in post-colonial countries. The article touches upon the problems encountered by ethnic minority writers. It is noted that the creativity of African American, Native American, Mexican American, and Asian-American writers influenced the emergence of a new culture and literature - cross-cultural and multicultural. And this new model is gradually replacing the old national / world literature.

Rəyçilər: fil.f.d., dos.C.Qasımova, fil.f.d.dos.İ.Kunina

Turan Kərimli
ADU

MƏTYU ARNOLDUN “KELT ƏDƏBİYYATININ TƏDQİQİ” ADLI ƏSƏRİ VƏ KELTŞÜNASLIQ FENOMENİ

Açar sözlər: *Mətyu Arnold, keltlər, kelt fenomeni, mifologiya, melanxoliya*

Key words: *Matthew Arnold, Celts, Celtic phenomenon, mythology, melancholy*

Ключевые слова: *Мэтью Арнольд, кельты, кельтское явление, мифология, меланхолия*

Keltşünaslıq” fenomeni İngiltərədə və İrlandiyada XIX əsrin sonu meydana gəlməyə başlamışdır və özündə yalnız kelt dilini deyil, eyni zamanda kelt mədəniyyətini, tarixini, etnoqrafiyasını birləşdirirdi [8, 236]. “Kelt”, “Keltsayağı” ifadələri XVIII əsrin ortalarında romantizmin inkişafı ilə Avropada yenidən gündəmə gəldi [8, 14].

Kelt tayfaları İrlandiyaya e.ə. V – IV əsrlərdə gəlmiş, gəldiyi əraziyə hakim olaraq digər tayfaların mədəniyyətini, ərazisini assimilyasiya etmişlər. Əslində kelt tayfaları haqqında müasir günlərimizə gəlib çatan mənbələr antik dövr dahiləri hesab edilən Herodotun, Yuli Sezarın, Siciliyalı Diodanın, Hekateyin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Erkən dünya tarixinin müəllifi kimi şöhrət qazanan Herodot isə e.ə. V əsrdə “Tarixlər” (“Histories”) əsərində şahidi olduğu hadisələri qələmə almış, xüsusilə də yunanlarla barbarlar arasında gedən müharibələr haqqında yazmışdır. Bununla yanaşı o, fars imperiyası, Misir, Skifiya, Afina və Spartanın erkən tarixinə dair məlumatlar da vermişdir. Herodot adları çəkilən ölkələrin etnoqrafiyası, coğrafiyası, folkloru, hərbi tarixi və siyasəti barədə fikir və mülahizələrini qələmə almışdır. O, “Tarixlər” əsərində keltlər haqqında bir sıra tarixi və coğrafi məlumatlarla yanaşı onların məkan arealının üç coğrafi faktını göstərir: İlk olaraq e.ə. V əsrin ortalarında Herodot Dunay çayının mənbəyi əhatəsində başlanan məkanı keltlərin məskunlaşdığı ərazi olduğunu göstərir; ikincisi, keltlər Priney yarımadasının yaxınlığında məskunlaşmışlar və sonralar keltlər Avropanın Qərb xalqı hesab edilmişdir. Bundan əlavə Herodot “Tarixlər” əsərində iki dəfə keltlərin adını qeyd edərək onların (keltlərin) qədim Avropa tayfaları olduğunu da qeyd etmişdir [7, 25].

Keltlər qədim zamanlardan Şimali İtaliyada, Fransada (Qalliyada), İspaniyada, Britaniyada məskunlaşan çoxsaylı tayfalardan biridir. E.ə. VI əsrdə Keltlər artıq yunan, Roma tarixçi və etnoqraflarına məlum idi. Yunanlar onları (keltləri) “keltoi”, romalılar isə “Celtac” kimi qələmə almışlar. Kiçik Asiyaya hücum etmiş keltləri isə “qalatlər” adlandırmışlar. “Kelt” sözünü yunanlar şifahi olaraq “keltoi” kimi tələffüz etmiş, tayfaların ümumiləşdirərək belə adlandırmışlar [9, 13].

Bəzi mənbələrdə isə qeyd olunur ki, antik dövr müəllifləri “kelt” terminini İrlandiyada və İngiltərədə yaşayan xalqlara şamil etmişlər, hətta adalarda yaşayan tayfalar da özlərini şərti olaraq “kelt” adlandırmışlar, lakin bu o demək deyildir ki, kelt tayfaları olmamışdır [8,13-14].

Kelt adalarının qədim sakinlərinə dair məlumatlar Roma sərkərdəsi Yuli Sezarın (Julius Caesar, 100-44 BC) “Qalliya müharibəsi” (“Gallic War”) əsərində də öz əksini tapmışdır. Kitabda keltlər haqqında belə bir mühakiməyə rast gəlirik: “Onlar öz dilində özlərini keltlər (Celts) adlandırırsalar da, biz onları (keltləri) qallar deyə çağırırıq.

Ticarət əlaqələri, hərbi yürüşlər keltləri digər tayfalarla münaqişələrə və qarşıdurmalara gətirib çıxarmışdı. Digər xalqların mədəniyyətini mənimsəməklə onlar öz mədəniyyətini zənginləşdirmişlər.

Keltlərin qədim dövrdə məskunlaşması, döyüşkən ruhu, məişəti və sair kimi xüsusiyyətləri Yunan, Roma sərkərdə və sənətkarlarının əlyazmalarında da öz əksini tapmışdır. Məsələn: qədim yunan filosofu Platon “Qanunlar” (“Laws”) əsərində keltləri döyüşkən, içki aludəçisi olan barbar tayfalar kimi təqdim etmişdir. Hətta Platondan dərs almış məşhur yunan filosofu Aristotel də kelt tayfaları haqqında müəyyən bilgilərini təqdim etmişdir. Aristotel qeydlərinin birində yazırdı: “Keltlər öz uşaqlarına sərt hava şəraitində nazik paltar geyindirərək onların daha möhkəm və sağlam böyüməsinə xüsusi diqqət ayırmışlar. Onlar qadınlara çox az diqqət yetirmişlər, daha çox kişi toplumlarına üstünlük vermişlər. Ən qəribəsi budur ki, keltlər xüsusilə gəlmə, yaxud yad adamlara qonaqpərvərliyin sərt qanunları ilə yanaşmışlar. Kelt tayfalarının digər tayfalardan fərqi Roma işğallarına dözümlülü-yü olmuşdur və onlar dillərini qoruyub saxlaya bilməmişlər. Umumiyyətlə onu da qeyd edək ki, Roma imperiyası ilə mübarizə aparmağına baxmayaraq keltlər etnik identikliyinə qoruyub saxlayan nadir xalqlardan biri kimi dünyanın unikal mədəniyyəti ilə seçilən xalqlar arasında özünəməxsus yeri ilə tanınır. Qədim Kelt dilləri hələdə Britaniyada, Şotlandiyada, Uelsdə, İrlandiyada və Bretanidə işlək dil kimi istifadə edilir. Uelsdə kelt dili indi də dominant dil hesab edilir.

Kelt adaları xalqlarının tarixi iki dövrə bölünür: İslahata qədərki dövr (milli azadlıq dövrü), islahatdan sonrakı dövr (ingilislərin işğalı). Birinci dövrdə feodal münasibətləri mövcud olmuşdur. Ədəbiyyatda isə parlaq aristokratik xarakter əks olunurdu, belə ki, peşəkar şairlər, rəvayət danışanlar kralın və knyazların əmrinə tabe idilər, hekayələr əsasən millətçi maraqları ifadə edirdi. İrlandiyada dominant janr dastan, Uelsdə isə lirik poeziya idi. Kelt ədəbiyyatının əsas xüsusiyyəti o dövrdə digər Avropa qitəsində yaşayan xalqların ədəbiyyatı ilə müqayisədə, regional xarakter, eposun nəsr forması, dramın olmaması, satiranın bolluğu ilə xarakterizə olunurdu. Bu isə özünü, ələlxüsus İrland ədəbiyyatında əks etdirirdi. İkinci dövr isə XIX əsrə ahatə edir. Bu dövrdə Kelt ədəbiyyatı Avropa ədəbiyyatının, xüsusən də ingilis ədəbiyyatının təsiri altında olmuşdur. Belə ki, XIX əsrdə İrlandiyada və Uelsdə ilk dəfə roman, daha sonra isə dram əsərləri yazılmağa başlamışdır.

XIX əsrdə Kelt adalarının ədəbiyyatının sintetik cəhətdən öyrənilməsinə iki dəfə cəhd göstərilmişdir. Onu da qeyd edək ki, ilk dəfə Kelt ədəbiyyatı haqqında tədqiqatçı alim Ernest Renan yazmışdır. O, “Kelt irqinin poeziyası” əsərində Kelt ədəbiyyatının özünəməxsusluğunun əsasını mücərrədlikdə, yumşaqılıqda, passivlikdə və xəyalpərəstlikdə görürdü. Ernest Renandan sonra Kelt ədəbiyyatının öyrənilməsinə dair araşdırmanı Mətyu Arnold davam etdirmişdir. Mətyu Arnold isə Kelt ədəbiyyatının özünəməxsusluğunu hisslərin çılğınlığında, fantastikada və melanxoliyada görürdü. Mətyu Arnold melanxolik ruha sahib insan idi.

Onun kelt ədəbiyyatına marağı da məhz elə bu səbəbdən olmuşdur desək daha məqsədə uyğun olardı. Qədim keltlərin əsas musiqi alətləri arfa hesab edilirdi. Belə bir rəvayət var ki, keltlərdə peşəkar arfa ustası üç musiqi nümunəsini mütləq ifa etməyi bacarmalıdır: “adamları ağlamağa məcbur edən mahnı, gülməyə məcbur edən və yatmağa məcbur edən mahnı”. Keltlər düşünürdülər ki, qədim Allahlar bu musiqi alətini ona görə istifadə edir ki, fəsilləri dəyişdirsin. Keltlərin təxəyyülünə əsasən Allahın qızıl arfası üç müqəddəs melodiyanı ifa edir. Birinci melodiya adamı kədərləndirir, ikinci melodiya insanın qəlbini rahatlandırır və yuxu gətirir, üçüncüsü sevinc bəxş edir, inam hissini gücləndirir və yazın gəlişinə ümid işığı yandırır [8, 179]. Mətyu Arnold qeyd edirdi ki, əgər ondan soruşsalar ki, “İngiltərədə nə zaman melanxoliyaya və təbiət sehrinə ehtiras artmışdır? O, tərəddüd etmədən cavab verərdi ki, ingilislər melanxolik xüsusiyyətlərinə görə kelt köklərinə borcludurlar, təbii ki, təbiətə olan ehtirasda elə məhz bu kökdən qaynaqlanırlar. Yaradıcılığı boyu irland xalqında özünüdərk hissini oymağa çalışan “milli ruha yüksək bədii forma verən ilhamverici poetik əsərlərinə görə” ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatçısı, irland şairi və dramaturqu Uilyam Batler Yits Mətyu Arnoldun bu fikirlərinə özünəməxsus dəyişikliklər apararaq qeyd edirdi ki; “Avropa ədəbiyyatı qədim slavyan, fin, skandinav, kelt inanc və ehtirasları ilə qidalansa idi, sadə xronoloji hadisələrə, soyuq fantaziya və soyuq fikirlərə əsaslanardı”. Ernest Renan isə öz növbəsində göstərirdi ki, “zərrə qədər şübhə yoxdur ki, Avropa ədəbiyyatı poetik mətnlərə görə keltlərə borcludur, lakin bütün bunlara “İlahi komeya”-nı və onun arxitektonikasını əlavə etmək lazımdır” [11].

“Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” (“On the Study of Celtic Literature”) Mətyu Arnoldun Oksford Universitetində 1865-1866-cı illərdə oxuduğu son mühazirədir. Mühazirələr kitab şəklində 1867-ci ildə nəşr olunmuşdur. Mətyu Arnold Kelt ədəbiyyatının öyrənilməsinə və tədqiqinə yönəldən əsas 3 istiqamət müəyyənləşdirilmişdir. Onlardan birincisi şairin anasının Korn (Cornish) əsilli olması idi. Digər səbəb kimi onun 1864-cü ildə Uels, yaxud kelt mədəniyyəti və ədəbiyyatına olan xüsusi marağı ilə əlaqələndirilir. Üçüncü istiqamət isə onun poeziyaya olan hədsiz rəğbəti ilə müəyyənləşdirilir. Rene Uellek (Rene Wellek), Klinton Makhan (Clinton Machann), Duqlas Buş (Douglas Bush), Ouen Dudley Eduard (Owen Dudley Edward) kimi tənqidçilərin qeyd etdiyi kimi Mətyu Arnoldun “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” nə dair gizli niyyətləri 1877-ci ildə Oksford Universitetində Keltşünaslıq kafedrasının açılmasına nail olması ilə nəticələnmişdir. Tənqidçi D.Buş qeyd edirdi ki, kafedranın ilk rəhbəri Mətyu Arnoldun tələbəsi Cin Raysın olması nəzərdə tutulmuşdu.

Kelt ədəbiyyatının öyrənilməsi və tədqiqi bir daha sübut etdi ki, Mətyu Arnold elmdə yeni üfüqlər açdı. Mətyu Arnold “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” esse-sində keltlərin təbiətə olan ehtirası, (keltlərin) təxəyyülünün məhsulunu və keltsayağı melanxoliyanı ətraflı araşdırmışdır və hər birini ayrı-ayrı başlıqlar altında qeyd etmişdir. Keltlərin təbiətə olan ehtirası yalnız “sirlı” olması ilə deyil, həmçinin təbiətin “gözəl”, “füsunkar” olması ilə də əlaqəli idi ki, bu da təbiətə “cazibədarlıq və sehir” əlavə edir. Kelt melanxoliasının Fausto və Verterin melanxoliası ilə heç bir əlaqəsi yox idi. “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” öz zamanında ehtiyac duyulan və çox danışılan məhsuldar esse idi. Bu esse intuitiv uzaqgörənlik və tən-

qidi baxışlarla zəngindir və öz növbəsində böyük fransız tənqidçisi Ernest Renanın “Kelt irqinin poeziyası” (“La poesie des race celtiques”) yazılarından təsirlənərək qələmə alınmışdır. Mətyu Arnold Kelt, Uels və Breton ədəbiyyatlarını əlaqəli şəkildə işləyib hazırlayarkən Renanın “Kelt mənəviyyatı, melanxoliya və keltsayağı yanaşma” replikalarından istifadə etmişdir. Ernest Renan keltlərin təbiətə olan sevgisinin özlərindən qaynaqlandığını yazırdı. Belə bir fikir irəli sürürdü ki, “keltlər təbiətlə tək - tənha qalaraq magiya ilə melanxoliyanın birliyindən yaranan təbii hisslərlə insanın bu dünyaya haradan gəldiyini, bu dünyanın insana nələr hazırladığını hiss - düşüncəsinə qapılırdılar” [11]. “Əgər keltlər şən görünürdülərsə mütləq bu təbəssümün arxasında göz yaşları dayanırdı. Hətta onların bayram nəğmələri elegiya ilə sona çatırdı, heç bir musiqi keltlərin şən və eyni zamanda da qəmgin melodiyası ilə müqayisə edilə bilməz” [11].

“Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” XIX əsrin olduqca nüfuzlu kitablarından biridir. German dilləri üzrə mütəxəssislərin İrland ədəbi-bədii əsərlərinə verdiyi töhfələrə görə İrland xalqının gözündə hədsiz dərəcədə yüksəlmişdir” – Frank O’Konor yazırdı. “Tənqiddə esselər” və “Mədəniyyət və anarxiya” kimi mühüm əsərlərindən sonra Mətyu Arnold “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” kitabını nəşr etdirmişdir. Onun “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” adlı kitabı 1891-ci ildə “İrland esseləri” adı altında çap olunmuşdur. Bu kitab Mətyu Arnoldu ingilis intellektual problemləri ilə bağlı düşünməyə vadar edən insanları bir qədər təəcübləndirdi [6, 35- 53].

Mətyu Arnold Corc Smitə (George Smith) yazdığı məktubunda xahiş edirdi ki, Oksford Universitetində “Mədəniyyət və onun düşmənləri” adlı sonuncu esse üçün Kornhil (Cornhill) jurnalında yer saxlasın. Anasına yazdığı məktubunda isə qeyd edirdi ki, “Apardığım işlərin səmərəli olduğunu gördükcə zövq alıram, bu, məni ilhamlandırır, çalışıram ki, yaxşı ovqatda və sağlam ruhda olum, fikrimcə bu cür ölkəyə belə məhsuldar işlər vacibdir” [5, 228]. Lakin C.Smit Mətyu Arnolda yazdığı məktubunda qeyd edirdi ki, təcili “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi”nə dair kitab yazmaq lazımdır. Mətyu Arnold isə Kelt dillərində danışa bilmirdi. O, özünü sanki müharibədə silahsız əsgərə bənzədirdi. Buna görə də o, zarafatyana, lakin həyəcanlı şəkildə yazırdı: “Görəsən kimsə tapılacaqmı ki, mənim Kelt ədəbiyyatını bilmədiyim barədə danışsın” [5, 228]. Bu sahədə onun təvazökarlığı açıq – aydın görünürdü o, özü də bunu etiraf etməkdən çəkinmirdi: “Ən böyük ümidim odur ki, Uels məni saf vətənpərvərlikdən satın ala bilsin” [5, 229]. Mətyu Arnoldun çaşqınlığı anlaşılmaz idi. Onun Kelt ədəbiyyatı haqqında yazmağa heç bir səriştəsi yox idi. Lakin sonralar mühazirə şəklində yazdığı kitab son dəqiqədə Kelt alimi Lord Strənqfordun (Lord Stranqford) annotasiyası ilə çap edildi. Mətyu Arnold Smitə yazırdı ki, “etimologiyada bir və ya iki dəyişiklik” etməsinə baxmayaraq hələ də bu işin uğurlu olduğuna əmin deyildir. Əslində istinadların əksəriyyəti Mətyu Arnoldun işin öhdəsindən gəldiyindən xəbər verirdi.

1860-cı ildə fransız alimi Ernest Renanın oxuduğu “Kelt irqinin poeziyası” əsəsinin Mətyu Arnolda güclü təsir göstərdiyi qeyd olunur. Lakin Mətyu Arnoldun “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” kitabının giriş hissəsindən əsərin 1864-cü ildə tənqidçinin Liandudnoda yay tətili zamanı yazıldığı məlum olur.

“Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” ilkin olaraq Oksford Universitetinin poeziya kafedrasında mühazirə kimi oxunurdu, lakin bu əlyazmalar 1866-cı ildə Kornhill

jurnalının dörd cildində çap edilmişdir. Mətyu Arnold ümid edirdi ki, Oksfordda oxunan mühazirələr Keltşünaslıq kafedrasının özəyi sayıla bilər. O, anasına yazırdı ki, “son mühazirəmi oxuduqdan sonra Jesus Kollecenin müəllimi Dr. Uilyams bir an susduqdan sonra söyləmişdir: “Mələk sona çatdı”” [5, 229].

Mətyu Arnoldun “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” nə dair mühakimələri haqqında məşhur Keltşünas alim Ouen D.Eduard (Owen D.Edward) yazırdı: “Kitabın tezislərinin ingilis ictimaiyyəti tərəfindən soyuq qanlıqla qarşılanmasına baxmayaraq, onun bu sahədə güclü təsiri olmuşdur. O, ölümündən sonra 1890-cı ildə Kelt evangelistləri üçün platforma yaratmışdır. O.Uayld (O.Wilde), B.Şou (B.Shaw), Böyük Aliens (Great Aliens), F.Makleods (F.Macleods), U.B.Yits (W.B.Yeats), R.B.O’Briens (R.B.O’Briens), E. Rayses (E.Rhyses). Onların ingilis ədəbiyyatına gəlməyi məhz Mətyu Arnold sayəsində olmuşdur və amerikalıların söylədiyi kimi: “O, bizi əmin addımlarla irəliləməyə məcbur etdi”.

Onu da qeyd etmək ki, İngilis dilinin və ədəbiyyatının ayrı-ayrı komponentləri XX əsrə qədər formalaşmağa başlamışdır. İngilis dili konsepsiyasının təsisçisi olan nüfuzlu tədqiqatçı Mətyu Arnold İngiltərədə müxtəlif milli ədəbi nümunələrin, ədəbiyyat məsələlərinin və onların ingilis mədəniyyətinə təsiri haqqında mühüm əhəmiyyətli mühakimələrini yürütmüşdü [2, 187-199; 3, 221; 4, 63-79]. Mətyu Arnold ingilislərin milli xarakterinin uyğunsuzluğunun Kelt, Anqlo-sakson və Normanların səciyyəvi xüsusiyyətlərinin birləşməsi ilə əlaqəli olduğuna inanırdı. O, “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” kitabını Kraliça Viktoriya dövrü ingilis mədəniyyətinin ruhu hesab edilən “Filistinizm” sinfinə olan narazılığı və Kelt mədəniyyətindən ilhamlanaraq yazmışdır [1, 11,32,168]. Kelt mədəniyyətinin öyrənilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edən tənqidçi tez-tez Yunan və Kelt mədəniyyətini müqayisə edirdi, Kelt poeziyasının alman poeziyasından üstün olduğu qənaətini ifadə edirdi. Mətyu Arnold bu fikirdəydi ki, “Alman ruhu” ingilislərə “düzgünlüyün və tarazlığın qorunması, zəhmətkeşlik, əzmlilik, təbiətə sadıqlıq aşılayır”. “Kelt xarakterik ruhu” isə - “həssaslıq, itaətsizlik, üsyançılıq, feminizm” kimi hissləri tərənnüm edirdi. Bu səciyyəvi xüsusiyyətlər ilk növbədə mədəniyyətin, xüsusilə də ədəbiyyatın inkişafına gətirib çıxarır. Kelt və alman səciyyəvi xüsusiyyətlərinin birləşməsi rəssamlığın və ingilislərə məxsus dindarlığın yaranmasına şərait yaradırdı. “Norman ruhu” isə özünü mədəniyyətdə olan “enerjide və bacarıqda” göstərir, lakin təkəbbürdən və qəddarlıqdan yan keçmir [10, 54-62]. Tənqidçi alimin mühazirələri çoxsaylı müzakirələrə səbəb olmuşdur. Bu XX əsrdə də aparılan tədqiqatlar istiqamətində ilk addımlardan biri kimi dəyərləndirilmişdir. Mətyu Arnold “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” əsəsini yazmaqla bir tərəfdən Kelt komponentlərinin ingilis mədəniyyətinə güclü təsiri ilə Kelt mifologiyasının aktuallığını ortaya çıxartmış, digər tərəfdən isə ingilis milli xarakterinin daxili simvolik mənasının müəyyənəşdirilməsinə öz alim mövqeyini ifadə etmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Arnold M. On the Study of Celtic Literature. London: Smith, Elder and Co., 65 Cornhill 1867 .
2. Gikandi S. The Ghost of Matthew Arnold: Englishness and the Politics of Culture// Nineteenth – Century Contexts. Vol. 29. Nos. 2 – 3, June/ September 2007 .
3. Kelleher J. Matthew Arnold and the Celtic Revival Perspectives of Criticism / Ed. Harry Levin. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1950.
4. Leerssen J. Englishness, Ethnicity and Matthew Arnold// European Journal of English Studies. Vol.10. No.1. April, 2006.
5. Murrey N. A Life of Matthew Arnold. New York St. Martin's Press. 1997
6. Smyth G. “The Natural course of things” Matthew Arnold, Celtinism and The English Poetic Tradition. // Journal of Victorian Culture, Volume1, issue1, 1996.
7. Геродот. История. В9Т Евтрена. / пер. Г.А. Стратановского. Москва 2001.
8. Коллис Д. Кельты: истоки, история, миф / -Москва: Вече, 2007. 288с.
9. Пауэлл Т.Т. Кельты. Воины и маги. Москва: 2003.
10. Соколова Н. Викториаец об англичанах к проблеме осмысления национальный идентичности в контексте эпохи// Проблемы идентичности, этноса, гендера в культуре и Литературах Старого и Нового Света// под ред. Ю.В.Стулова. Минск, 2004.
11. http://lib.ru/POEZIQ/JEJTS/Celts_0_m.txt_with-big-pictures.html

Summary

Turan Karimli

Matthew Arnold's “On the study of Celtic literature and Celtic phenomenon

The article deals with the problem of the importance of the Celtic phenomenon, based on lectures written by Matthew Arnold, famous English poet and critic, founder of English literary criticism.

Literary and historical sources are also investigated in this article. Conclusion to this article is that Matthew Arnold's works, especially his book “On the Study of the Celtic Literature” played an important role of the discussed problem of English literary criticism – Celtic phenomenon.

Резюме

Туран Керимли

Мэтью Арнольд «Об исследовании кельтской литературы» и кельтском явлении

В статье исследована проблема появления кельтского феномена, на основе лекций, написанных Мэтью Арнольдом, известным английским поэтом и критиком, основателем английской литературной критики.

Здесь также рассматривается ряд научно-исследовательских, литературных и исторических источников и заключается, что именно работы Мэтью Арнольда, и в особенности его книга «Об изучении кельтской литературы», сыграли важную ключевую роль в зарождении нового направления в английской литературной критике – кельтского феномена.

Rəyçi: fil.e.d.H.Əliyeva

M E T O D İ K A



Qətibə Rüstəmovə
ADU

SİNONİM VƏ DUBLETLƏRİN TƏDRİSİNDƏ BƏZİ MÜBAHİSƏLİ MƏQAMLAR

Açar sözlər: *leksikologiya, sinonim, dublet, söz, forma, məna.*

Keywords: *lexicology, synonym, doublet, word, form, meaning.*

Ключевые слова: *лексикология, синоним, дублет, слово, смысл.*

Leksikologiya dilçiliyin digər şöbələri ilə müqayisədə gənc, eyni zamanda ən maraqlı və canlı sahəsi sayıla bilər, çünki burada müəyyən məna daşıyıcısı olan sözlər leksik-semantik kateqoriya kimi bir çox cəhətlərinə görə araşdırılır. Bu şöbəyə daxil olan semasiologiyada dilin lüğəvi vahidlərinin semantik strukturu, çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, antonimlik və s. semasioloji məsələlər tədqiq edilir.

Lüğət tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edən sinonimlər dilimizin zənginliyini göstərən ən mühüm leksik-semantik kateqoriyalardan biri kimi, nitqi zənginləşdirməklə bərabər, onu daha da gözəlləşdirir, hər hansı bir əşya və ya hadisənin təsvirini dəqiqləşdirir, nitqdə emosionallıq, ekspressivlik yaradır və ən başlıcası, yorucu təkrarların qarşısını alır. “Azərbaycan dili zəngin sinonimikaya malikdir. Bu isə dilimizin möhtəşəmliyi, elastikliyi, çevikliyi və ifadəliliyinə sübut olan amillərdəndir” [5, 41]. Bu mənada sinonimlərin öyrənilməsi, zənnimizcə, mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, sinonimlərin səciyyələndirilməsində bəzi mübahisəli məqamlar vardır. “Filologiyanın var olduğu müddət ərzində tədqiq edilən sinonimlik problemi hələ də öz həllini tapmamışdır” [14, 1].

Dilçilik ədəbiyyatında sinonim sözlərin müəyyənləşdirilməsi zamanı müxtəlif meyarlara əsaslanılır. Belə ki, bəzi müəlliflər onların eyni və yaxın, digərləri isə yaxın məna bildirməsi fikrini irəli sürürlər. Bu sahədə əsas mübahisəli məsələlərdən biri sinonimlərlə dubletlərin sərhədinin indiyədək dəqiq müəyyənləşdirilməməsidir. Bildiyimiz kimi, sinonimlərdən fərqli olaraq, dubletlər eyni əşyanın müxtəlif adlarını bildirən, neytral və heç bir məna çaları daşımada bir-birini əvəz edən sözlərdir. Digər tərəfdən, əgər sinonimlər nitqimizi zənginləşdirir və gözəlləşdirsə, dubletlər isə dilə ağırlıq gətirir və buna görə də hər bir dil dubletlərdən “qurtulmağa” çalışır. Dilçi alimlərin bu mövzuda, yəni sinonimlərlə dubletlərin müəyyənləşdirilməsində üst-üstə düşməyən fərqli fikirləri bəzi anlaşılmamazlığa səbəb olur ki, bu da nəticədə sinonimlərin tədrisində bəzi mübahisəli məqamların yaranmasına gətirib çıxarır. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün müxtəlif dərsləklərdə sinonimlərə verilən təriflərə nəzər yetirmək kifayətdir. “Dildə formaca müxtəlif, mənaca bir-birinə çox yaxın olan sözlərə leksik sinonimlər, yaxud sinonim sözlər

deyilir” [8, 178]. “Məzmunca bir-birinə yaxın məna ifadə edən müxtəlif fonetik tərkibə malik sözlərə sinonimlər deyilir” [4, 27]. “Bir ümumi məna ilə əlaqədar olub, bir məfhumu müxtəlif şəkildə adlandıran, leksik-semantik variantlarına görə eyniləşən, mənaca yaxın sözlərə sinonim deyilir” [7, 121].

Sinonimə aid verilmiş bu təriflər ali məktəb dərslərinə aiddir və bu fikirlər sinonimlərin mahiyyətini düzgün ifadə edir. Beləliklə, aydın olur ki, sinonimlərin ifadə etdiyi mənalar bir-birinə yaxın olsa da, eynilik təşkil etmir. Lakin bəzi mənbələrdə sinonimlərin həm yaxın, həm də eyni məna bildirməsi fikrinə rast gəlinir. Bu, əsasən orta məktəb dərslərində öz əksini tapır. “Yazılışı və deyilişi müxtəlif olan, lakin eyni və ya yaxın mənaları bildirən sözlərə sinonimlər deyilir” [10, 23], [6, 12]. Daha sonra nümunə olaraq *eynək*, *çəşmək*, *gözlük* sözləri qeyd edilir [6, 12]. Lakin bu sözlər əslində sinonim yox, dubletlərdir. Çünki “sinonimlərin səciyyəvi xüsusiyyəti ümumi bir mənəni müxtəlif incə çalarlıqlarla ifadə etməsindədir” [5, 41], bu sözlər isə eyni əşyanın müxtəlif adlarını bildirən adi əvəzlənmədir.

Göründüyü kimi, bütün ali məktəb dərslərində sinonimlər bir məfhumun müxtəlif məna incəliklərini bildirən sözlər kimi xarakterizə edildiyi halda, orta məktəb dərslərində eyni və ya yaxın mənaları bildirən sözlər kimi qeyd edilir. Bildiyimiz kimi, eyni məna bildirmək xüsusiyyəti əslində dubletlərə aiddir. “Forma və mənşəcə, əsasən, müxtəlif, mətnə görə neytral, mənaca bir-birinin tam eyni kimi işlənən, müxtəlif şəraitdə məna fərqi yaratmadan bir-birini əvəz edən, işlənmə şəraiti məhdud olan, tam emosional və ekspressiv xüsusiyyətlərə malik olmayan sözlərə dublet deyilir... Sinonimlər mənaca yaxın, dubletlər mənaca eyni sözlərdir” [8, 143]. Bu mənada, sözsüz ki, *eynək*, *çəşmək*, *gözlük* sözləri dubletlərdir. Çox təəssüf ki, həmin sözlər başqa mənbələrdə də sinonim kimi verilmişdir.

Məsələn, B.Xəlilov dubletlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini belə şərh edir: “Dilin lüğət tərkibində mənaca bir-birinin tam eynini təşkil edən sözlər vardır. Bunların arasında nə məna, nə də üslubi cəhətdən fərq yoxdur. Belə sözlər leksik dubletlər adlanır. Leksik dubletlər bir-birinin yerində işləyə bilər. Bunların nə məna, nə də üslubi çatışmazlığı olmur [8,181]. Daha sonra müəllif leksik dubletlərin yaranma yollarını göstərərək *səksən – həştad*, *abstrakt – mücərrəd*, *termin – istilah* sözlərini nümunə olaraq verir [8, 182]. Lakin növbəti səhifələrdə *başlıq – sərlovhə* [8, 183] və *gözlük – eynək – çəşmək* [8, 184] sözləri sinonimlər kimi qeyd olunur. Halbuki bu sözlər də *səksən – həştad*, *abstrakt – mücərrəd*, *termin – istilah* sözləri kimi, sinonimlərdən fərqli olaraq, heç bir məna çalarlığı bildirməyən, sadəcə eyni məfhumun müxtəlif adlarını ifadə edən dubletlərdir.

Müəllif sinonimləri mütləq və nisbi növlərə ayıraraq yazır: “Mütləq sinonimlər elə sinonimlərdir ki, onlar bir-birini mütləq şəkildə əvəz edə bilər. Məsələn: *rəfiq – dost*, *səmt – tərəf*, *sinn – yaş*, *qardaş – bəradər*, *vəfat etmək – ölmək*, *ulaq – eşşək*, *güc – qüvvət*, *həyat – ömür*, *dərd – qəm* – *sitəm*, *hörmət – ehtiram*, *ağlamaq – sızlamaq* və s.” [8, 179]. Nümunələrdə mütləq sinonim kimi verilmiş *rəfiq – dost*, *sinn – yaş*, *qardaş – bəradər* sözləri dubletlərdir. Qeyd etdiyimiz kimi, dil dubletləri sevmir və onlardan “xilas olmağa” çalışır. Məhz buna görə də vaxtilə dilimizə ərəb və fars dillərindən keçən *sinn*, *bəradər* sözləri öz sözlərimiz olan *yaş*, *qardaş* sözləri tərəfindən sıxışdırılaraq istifadədən çıxarılmışdır. Sual yaranır:

əgər müəllifin qeyd etdiyi kimi, həm mütləq sinonimlər, həm də dubletlər tam şəkildə bir-birini əvəz edə bilirsə, o zaman onları necə ayırd edək? Digər tərəfdən, *həyat – ömür*, *ağlamaq – sızlamaq* sinonim çütlükləri hər zaman mütləq şəkildə bir-birini əvəz edə bilməz. Məsələn, “Həyatda qəribə hadisələr baş verir” cümləsindəki *həyat* sözünü *ömür* sözü ilə əvəz etmək mümkün deyil. Nümunələrdə verilən *dərd – qəm – sitəm* sözlərində də qeyri-dəqiqlik vardır, çünki *sitəm* sözü *dərd*, *qəm* sözləri ilə sinonimlik təşkil edə bilməz. *Sitəm* sözünün leksik mənası *zülm*, *əziyyət*, *cəfa* deməkdir [1, 362]. Bu söz *dərd*, *qəm* sözləri ilə kontekstual sinonimlik münasibətində ola bilər, amma müəllifin qeyd etdiyi kimi, mütləq sinonim olub, bütün şəraitlərdə biri digərini əvəz edə bilməz. Eyni sözləri *ağlamaq – sızlamaq* sinonim cərgəsi haqqında da söyləmək olar. Məsələn, “*Onun yarası sızlayırdı*” əvəzinə, “*Onun yarası ağlayırdı*” deyə bilmərik.

Dubletlərin əlamətlərini S.Cəfərov daha dəqiq xarakterizə etmişdir: “Bəzən sinonim sözlərin eyni mənaya malik olduğunu göstərir. Lakin belə sözlər sinonim deyil, dubletlər adlanır. Dubletlər dili lazımsız sözlərin təkrarı hesabına ağırlaşdırır və ifadənin səlisliyini pozur. Dubletlər forma və mənşəyi müxtəlif olan sözlərdir; onlar mətnə görə neytral olur, çünki mənaca bir-birinin tam eyni olan sözlərdir. Buna görə də müxtəlif şəraitdə (mətn, nitq, situasiya) mənə fərqi yaratmır və bir-birini əvəz edə bilər. Məsələn, universitet – darülfünun, *eynək – çeşmək – gözlük*, *ağ – bəyaz*, *bahar – yaz* və s.” [4, 27]. Fikrimizcə, S.Cəfərovun bu yanaşması çox doğru və məntiqlidir.

A.Qurbanov sinonimləri formaca müxtəlif, mənaca bir-birinə yaxın sözlər, dubletləri isə mənaca bir-birinin tam eyni olan sözlər kimi səciyyələndirmiş, *aktiv* və *fəal*, *səksən* və *həştad* sözlərini dubletlərə nümunə olaraq göstərmiş, lakin o da *gözlük*, *eynək*, *çeşmək* sözlərini dublet kimi yox, sinonim kimi qeyd etmişdir [9, 342]. Halbuki yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu sözlər sinonim deyil, *aktiv* və *fəal*, *səksən* və *həştad* sözləri kimi dubletlərdir.

“Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti”ndə oxuyuruq: “Dilimizdə işlənən bütün sinonimlər mənə və üslubca da fərqlənirlər. Hər bir sinonim söz müəyyən mənə çalarlarına malikdir. Bəzi sözlər eyni məfhumu ifadə edir, bəziləri isə eyni məfhumları deyil, bir-birinə yaxın mənəni bildirir: *ayrılıq – hicran – fəraq*, *qış – zimistan*, *yaz – bahar*, *eynək – gözlük – çeşmək* və s. kimi sinonim sözlər eyni məfhumu ifadə etdiyi halda, *külək – meh – yel*, *baş – kalfə – qafa*, *soyuq – şaxta*, *nəm – sulu – höyüş – yağ* və s. bu kimi sinonimlər bir-birinə yaxın mənələri ifadə edirlər” [2, 5].

Bu fikirdə də qeyri-dəqiqlik vardır. Bir tərəfdən qeyd olunur ki, hər bir sinonim söz müəyyən mənə çalarlarına malikdir, digər tərəfdən isə *qış – zimistan*, *yaz – bahar*, *eynək – gözlük – çeşmək* sözləri nümunə kimi göstərilir, halbuki həmin sözlər eyni məfhumun müxtəlif adlarıdır və heç bir mənə çaları ifadə etmirlər. Başqa sözlə, bu sözlər dubletlərdir. Beləliklə, burada da sinonimlərlə dubletlər qarışdırılmışdır.

H.Həsənov dubletlərin mahiyyətini dəqiq açaraq, mənaca bir-biri ilə əlaqədar olan *jurnal – məcmuə*, *dilçilik – linqvistika* və s. kimi müxtəlif formalı sözlərin sinonim cərgə adlandırmağın düzgün olmadığını qeyd edir [7, 125]. Daha sonra yazır: “Sözlərin sinonim kimi işlədilməsinə ancaq mənə eyniliyi imkan verir

kimi baxmaq doğru deyil, çünki sinonimlər mənaca mütləq və ya nisbi eyniyyət təşkil edən sözlər deyildir. Onları formaca müxtəlif, mənaca eyni sözlər kimi də müəyyənləşdirmək olmaz, çünki burada sinonimlər üçün xarakterik olan əsas cəhət unudulur. Onlar bir məfhumun müxtəlif çalarlarını ifadə edir. Sinonimlərin müxtəlif emosional boyaları, funksional-üslubi xüsusiyyətləri, mətndə işlədilmə və formal-qrammatik cəhətlərə malik olması onları eynimənalı sözlər kimi izah etməyə imkan vermir” [7, 131].

Fikrimizcə, H.Həsənov burada sinonimlərin əsas xüsusiyyətlərini çox aydın ifadə etmişdir. Müəllif öz fikrini əsaslandırmaq üçün bir daha qeyd edir: “Sinonimlərdə mənaca yaxınlıq deyərəkən ayrı-ayrı sözlərin mənalarına görə tam eyniliyini nəzərdə tutmaq olmaz. Çünki bir-biri ilə sinonim münasibətdə olan sözlər tam eyni mənə ifadə etsə idi, onda həmin sözləri eyni mətn daxilində işlətmək mümkün olardı. Halbuki bu, həmişə mümkün olmur...Sinonimlərdə eynilik deyərəkən bir məfhumu ifadə edən müxtəlif quruluşlu sözlərin mənaca tam eyniliyi deyil, onların mənalarındakı bir əlamətin eyniliyidir. Məsələn: *hündür-uzun...Hündür ev* demək olar, amma *uzun ev* demək olmaz, çünki *uzun* sözü burada *hündür* sözünün müqabilə ola bilmir” [7, 132].

Burada müəlliflə tam razılaşmaq olar. O, sinonimlərin dəqiq təsvirini vermişdir. Amma çox təəssüf ki, “Sinonimlərin əmələgəlmə yolları” mövzusunda verilən *başlıq – sərlövhə, qol – imza* nümunələri müəllifin sinonimlər haqqında qeyd etdiyi fikirlərlə üst-üstə düşür. Çünki bu sözlər dubletlərdir; mənaca tam eyniyyət təşkil edirlər və sinonimlərdən fərqli olaraq, onlarda heç bir mənə çaları yoxdur. Müəllifin qeyd etdiyi “Sinonimləri mənaca və işlənməsinə görə tam uyğun gələn sözlər kimi izah etmək onları eyni mənəli sözlərlə, dubletlərlə eyniləşdirmək deməkdir” [7, 137] fikri çox doğrudur, yuxarıda göstərilən nümunələrin də dublet olduğu müəllifin elə məhz bu sözləri ilə öz təsdiqini tapmış olur.

H.Həsənovun mütləq və nisbi sinonimlər haqqında fikirlərini daha dəqiq və düzgün hesab etmək olar: “Sinonimlərin mütləqlik və nisbilik anlayışını məntiqi mütləqlik və nisbilik kimi başa düşmək olmaz... Əgər müəyyən mətndə bir-biri ilə mənaca əlaqədar olmayan sözlər nisbi sinonim münasibətdə olursa, onda leksik mənalarına görə mənsiz mütləq sinonimlər vardır. Deməli, nisbi-mətni sinonimlərin qarşılığı mənada mütləq-tam sinonim mövcuddur” [7, 137].

H.Həsənov dubletləri belə xarakterizə edir: “Mənaca eyni, fonetik tərkibcə və mənşəyinə görə müxtəlif olan sözlər dublet və variantların əsas bazasıdır. Eyni mənəli sözlər o zaman dublet və ya variant kimi işlədilir ki, onlardan biri əsl sözlə mənaca eyniləşir, işlənmə sahəsi daralır, getdikcə işlədilmədən düşür” [7, 139]. Bu fikirlərlə razılaşdığımızı yuxarıda göstərdiyimiz *rəfiq – dost, sinn – yaş, qar-daş – bəradər* sözləri haqqında söylədiyimiz fikirlərlə təsdiq etmiş oluruq.

Müəllif daha sonra yazır: “Əgər sinonimlərdə mənə incəliyi və üslubi xüsusiyyətləri əsas əlamət kimi qəbul ediriksə, onda mütləq eyni mənəli kimi işlənən “mütləq sinonimlər” yoxdur. Bu mənada “mütləq sinonim” terminini “dublet” termini ilə əvəz etmək olar” [7, 140]. Zənnimizcə, bu, çox düzgün yanaşmadır. Qeyd etmək lazımdır ki, rus dilçiliyində də mütləq sinonim və dubletlər eyni məfhum kimi qəbul edilir. H.Həsənov sinonimlərlə dubletləri müqayisə edərək sinonimlərin mənə cəhətdən yaxın, dubletlərin isə mənaca eyni sözlər olduğunu, sinonimlə-

rin ekspressivlik və emosionallıq yaratdığı halda, dubletlərin isə adi əvəzlənmə olduğunu göstərir [7, 43].

Beləliklə, fərqli fonetik qabığa malik olsalar da, sinonimlərin bir ümumi məna ətrafında birləşməsi onların əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Ümumi məna bildirmələrinə baxmayaraq, onların hər biri istər məna, istərsə də üslubi cəhətdən bir-birindən fərqlənən leksik vahidlərdir. Başqa sözlə, sinonimlər eyni mənanı deyil, bir məfhumun müxtəlif məna çalarlarını ifadə edirlər və məhz bu xüsusiyyət də onların nitqə rəngarənglik, emosionallıq, dəqiqlik, obrazlılıq verməsinə şərait yaradır. Buna görə də onların eyni məna ifadə etməsi fikri özünü doğrultmur. “Hər bir sözün – sinonimin öz işlənmə yeri, ifadə forması və təsir qüvvəsi vardır. Əgər bir münasibətlə sinonimin bir formasını işlətmək yaxşıdırsa, digər münasibətlə onun başqa formasından istifadə etmək məsləhətdir. Bu da danışan və yazanın sözdən istifadə etmək bacarığından asılıdır. Əgər belə olmasa idi, o zaman sinonim sözlərə ehtiyac qalmazdı, dil onlardan birini saxlayar, digər formalarını isə arxaikləşdirər və beləliklə də sinonimlik aradan çıxardı. Halbuki sinonimlər dilimizdə çox inkişaf etmişdir” [12, 167]. Y.Seyidovun bu fikri də sinonimlərlə dubletlər arasındakı sərhədi müəyyənləşdirməyə, onların hər birinin mahiyyətini aydınlaşdırmağa imkan verir. Həqiqətən, sinonimlər dili zənginləşdirdiyi halda, dubletlər dili ağırlaşdırır və buna görə də onlardan biri digərini sıxışdırıb aradan çıxarır.

Sinonimlərin və dubletlərin müəyyənləşdirilməsi məsələsinə rus dilçiliyində fərqli yanaşma vardır. Bu fərq ondan ibarətdir ki, rus dilçiləri dubletləri mütləq sinonim kimi qəbul edib, onu sinonimin bir növü kimi göstərirlər. N.V.Adamçik müasir rus dilindəki sinonimlərin bir növü kimi mütləq sinonimlərin, yəni dubletlərin xüsusi qrup təşkil etdiyini qeyd edir. Başqa sözlə, müəllif dubletləri sinonimin bir növü kimi, yəni mütləq sinonim kimi göstərir və qeyd edir ki, bu sözlər nə semantik, nə də üslubi fərqlilik daşıyır: *linqvistika=dilçilik* [3, 125].

“Tam (mütləq) sinonimlər əksər hallarda paralel elmi terminlər olur: *orfoqrafiya—imla*. Dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, mütləq sinonim cütlüyündən biri aradan çıxır” [11, 40]. “Sinonimlər səslənməsinə görə fərqli, lakin mənaca eyni və ya yaxın mənalı sözlərdir” [11, 40]. Kitab müəllifləri sinonimlərin xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı rus dilçiliyində də mövcud olan mübahisələrə diqqət çəkərək göstərirlər ki, bəzi dilçilər sinonimik əlaqəsində olan sözlərin eyni, bəziləri isə yaxın məna bildirməsini əsas meyar kimi götürürlər [11, 41]. Daha sonra qeyd edilir ki, sinonim sözlərin əsas şərti onların semantik yaxınlığı, bəzi hallarda isə eyniliyidir [11, 41]. Müəlliflər mütləq sinonimlərdən bəhs edərək qeyd edirlər ki, tam (mütləq) sinonimlər ən çox paralel elmi terminlərdir: *orfoqrafiya-imla*. Dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq mütləq sinonimlərdən biri dildən çıxarılır [13, 42].

Əslində burada mütləq sinonimdən bəhs edilərkən dubletlər nəzərdə tutulub, çünki *orfoqrafiya* və *imla* sözləri dubletdir və müəlliflərin də qeyd etdiyi kimi, dubletlər dildə uzun müddət yaşamır, onlardan biri dildən mütləq çıxır. Vaxtilə bizim dilimizdə də işlədilan *imla* sözünü bu gün *orfoqrafiya* sözü əvəz edir.

Rus dilçilərinin əsərlərində dubletlər “terminoloji sinonimlər” adı ilə də qeyd olunur [13], [14] və haqlı olaraq qeyd olunur ki, elm dili emosional deyildir,

buna görə də terminlər bir-birilə sinonimlik münasibətinə ancaq dublet qismində qoşula bilərlər [13, 88].

Göründüyü kimi, rus dilçiliyində mütləq sinonim deyəndə dubletlər nəzərdə tutulur və onlar sinonimin xüsusi bir növü kimi qeyd edilir. Bizim dərsləklərdə isə dubletlər ayrıca bir kateqoriya kimi verilir, üstəlik *lingvistika – dilçilik, eynək – çeşmək – gözlük* və s. bu kimi eyni anlayışın müxtəlif adlarını bildirən sözlər bəzən leksik sinonim, bəzən isə mütləq sinonim kimi qeyd edilir ki, bu da qeyri-müəyyənliyə səbəb olur.

Beləliklə, sinonim və dubletlərin müəyyənləşdirilməsi və təsnifi məsələlərini qısa bir nəzər salaraq, bu sahədə qeyri-dəqiqliyin olduğunu göstərməyə çalışdıq. Yuxarıdakı qeydlərdən aydın olduğu kimi, dilçilik ədəbiyyatında sinonim və dubletlərin xüsusiyyətləri haqqında ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Belə ki, bəzi dərsləklərdə onların mahiyyəti dəqiq göstərilmir, sinonimlərlə dubletlər qarışdırılır, onlara aid verilən nümunələr özünü doğrultmur və s. Bütün bunlar dərslərdə mübahisəli fikirlər yaradır. Bizcə, rus dilçiliyində olduğu kimi, bizim dərsləklərdə də mütləq sinonimlər dublet kimi qəbul edilərsə, yəni dubletlər ayrıca bir kateqoriya kimi deyil, sinonimlərin bir növü kimi, daha dəqiq desək, mütləq sinonimlər kimi təsnif olunarsa, bu məsələlərə bir qədər aydınlıq gətiriləcəyini düşünürük. Fikrimizcə, rus dilçiliyində olduğu kimi, bizim dərsləklərdə də sinonimlərin bir növü kimi “mütləq sinonim və ya dubletlər” bölgüsü verilsəydi, bu dolaşlıqlığın qarşısı müəyyən qədər alınardı. Eyni zamanda, bəzi mənbələrdə, xüsusilə orta məktəb dərsləklərində sinonimlərin həm də “eyni məna bildirən sözlər” kimi səciyyələndirilməsi məsələsində də mübahisəli məqam aradan qalxmış olardı.

Qeyd etdiyimiz kimi, dilçilik ədəbiyyatında sinonimlərin mahiyyətinin təyin edilməsində fərqli fikirlər mövcuddur. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, düşüncə və duyğularımızı ən incə çalarlarla ifadə etməyə imkan verən sinonimlərin elmi araşdırılmasına hələ də ehtiyac vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, 2005.
2. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
3. Адамчик Н.В. Самый полный курс русского языка. Минск: Харвест, 2008.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). II hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
5. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: Elm, 2011.
6. Əliyev K. Azərbaycan dili (abituriyentlər üçün dərs vəsaiti). Bakı, 2011.
7. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2005.
8. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008.
9. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı: Nurlan, 2003.
10. Nağısoylu M., Zeynalı M. Azərbaycan dili (abituriyentlər üçün dərs vəsaiti). Bakı, 2009.
11. Розенталь Д.Э., Голуб И.Б., Теленкова М.А. Современный русский язык. Москва: Айрис-пресс, 2010.
12. Seyidov Y.M. Əsərləri. 15 cildə. II c., Bakı: Bakı Universiteti, 2007.
13. Толикина Е.Н. Синонимы или дублиеты? // Исследования по русской терминологии. М.: Наука, 1971, с. 78-89.
14. Ворона И.И. К вопросу терминологической синонимии. // Филологические науки. Тамбов: Грамота, 2013, №3, с. 50-54.

Summary

Gatiba Rustamova

Some controversial points in teaching of synonyms and doublets

This article touches on one of the controversial issues in linguistics – the accurate and correct characterization of synonyms and doublets. The article covers the diverse ideas of synonyms and doublets in the Azerbaijani and Russian linguistics and draws attention to the controversial issues that have been discussed in teaching process and some ideas have been put forward to put an end to the different disputes on this issue.

Резюме

Гатиба Рустамова

Некоторые противоречивые моменты в преподавании синонимов и дублетов

В этой статье затрагивается одна из спорных проблем в лингвистике – точная и правильная характеристика синонимов и дублетов. Автор обратил внимание на противоречивые взгляды, существующие в учебниках для высшей и средней школы на эту тему, и высказал некоторые идеи для преодоления неопределенности по этому вопросу в учебном процессе.

Rəyçilər: fil.e.d., prof. A.Məmmədov, fil.f.d., dos.A.Cəfərova

Əqidə Axundova
ADU

FEİLİN TƏDRİSİNƏ DAİR

Açar sözlər: *dil, tədris, tələffüz, normalar, feil.*

Key words: *language, teaching, pronunciation, norms, verb.*

Ключевые слова: *язык, обучение, произношение, нормы, глагол.*

Dil şüurlu cəmiyyətdə mövcuddur. Məlum olduğu kimi, təfəkkürün ifadə vasitəsi olan dil ictimai hadisədir. Dil digər ictimai hadisələrlə də əlaqədərdir. Lakin dil heç də bütün cəhətləri ilə başqa ictimai hadisələrə bənzəmir, başqa sözlə, dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Hər şeydən əvvəl dil bir neçə ilin, yaxud müəyyən bir dövrün məhsulu olmayıb, bir çox əsrlər boyu yaranmış, inkişaf prosesi keçirərək get-gedə formalaşmış, zənginləşmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, dil yarandığı zamandan xidmət etdiyi cəmiyyət üzvləri arasında heç bir fərq qoymadan bütün üzvlər üçün eyni dərəcədə ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Məhz bu səbəbdən dil ictimai mahiyyət daşıyır.

Dilçilikdə tarixən müəyyənləşmiş, möhkəm qayda-qanunlara tabe olub, xalqın, millətin ümumi, nümunəvi ünsiyyətinə xidmət edən nitq forması ədəbi dil olaraq qəbul edilir. Nitq mədəniyyətinə malik olmaq üçün ədəbi dilin normalarına bələd olmaq lazımdır. Məlumdur ki, ədəbi dil xalq dilinin ciddi fonetik, leksik və qrammatik normaları əsasında fəaliyyət göstərən formasıdır. Ədəbi dil idarə, müəssisə və təşkilatlarda, nəşriyyat və mətbuatda, kino və teatrlarda, radio və televizorda, maarif və mədəniyyət ocaqlarında və s. istifadə olunan dildir.

Azərbaycan ədəbi dili həm şifahi, həm də yazılı formalara, eyni zamanda zəngin üslubi rəngarəngliyə malikdir. Ədəbi dilin hamı üçün aydın və ümumi olması onun əsas əlamətidir. Bildiyimiz kimi, ədəbi dil həm də mədəni və tarixi hadisədir. O, cəmiyyətin mədəni tələbatı əsasında və müəyyən zərurət nəticəsində meydana çıxmışdır. Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dili əsasında təşəkkül tapmışdır. Ədəbi dilimiz formalaşmağa başladığı ilk vaxtlardan ümumxalq dilinin mövcud vasitə və materiallarına əsaslanmış, onların müəyyən hissəsini seçib qəbul etmişdir. Bu zaman ümumxalq dilinin yalnız bir sahəsi deyil, bütün quruluşu, yəni səs sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu nəzərə alınmış, əvəz etmə və seçmə əməliyyatı aparılmışdır. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dilin formalaşmasında ümumxalq dili dialektlərinin də özünəməxsus rolu olmuşdur, başqa sözlə, ədəbi dilin formalaşmasında ümumxalq dilinin müəyyən dialektləri də nəzərə alınmışdır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili özünəməxsus daxili qaydalara və ədəbi normalara malikdir. Normativlik ədəbi dildə əsas şərtidir. Ümumi normalar olmadan ədəbi dil də ola bilməz. Ədəbi normalar fikrin aydın, dəqiq ifadə olunmasına, hamı tərəfindən eyni formada anlaşılmasına, düzgün və vahid nitq yaratmağa kömək edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dilin normaları tarixi kateqoriyadır və sabitdir. Ancaq bu normalar dildə nisbi sabitlik yaradır, onlar mütləq deyil, dəyişkəndir. Bu hal özünü daha çox orfoqrafik və leksik normalarda göstərir. Orfoqra-

fiya qaydalarında edilən dəyişikliklər, sözün yeni qaydada yazılması, dilimizin lüğət tərkibindən bəzi sözlərin çıxması, dilimizə yeni sözlərin daxil olması bunun bariz nümunəsidir. Bildiyimiz kimi, yazıda orfoqrafiya qaydalarına əməl etmək hər bir şəxsin savad dərəcəsi kimi qəbul edilir. Sözlərin düzgün yazılması, durğu işarələrindən düzgün istifadə olunması, sözlərin sətirdən-sətrə keçirilməsi, xüsusi isimlərin böyük hərflə yazılması, dırnaq işarəsinin qoyulması orfoqrafik norma ilə tənzimlənir.

Sözlərin düzgün tələffüzü, vurğunun istifadəsi isə orfoepik normalarla müəyyənləşir. Dilimizin orfoepik normasına əməl etmək ətrafdakı insanlarda rəğbət hissi oyadır. Bildiyimiz kimi, müəllimlər, diktorlar, şərhçilər, jurnalistlər, natiqlər bu mənada xüsusi məsuliyyət daşıyırlar. Doğrudur, müəllimlərin aparıcılarının, həmçinin fəal gənclərimizin böyük əksəriyyətinin nitq mədəniyyəti sahəsindəki inkişafı bizi sevindirir. Çünki danışq mədəniyyəti, fikirlərin aydın, konkret, yığcam və lakonik şəkildə çatdırılması elə də asan deyildir. Rabitəli nitq vərdişlərinə yiyələnmək, şifahi ünsiyyət zamanı nitq mədəniyyətinin keyfiyyətlərini nəzərə almaq sahəsində ən ağır yük, əlbəttə, müəllimlərin üzərinə düşür. Məlum olduğu kimi, aydın, səlis, yığcam nitqdə normaları gözləmək əsas şərtlərdən biridir. Müəllimlər daim tələq etməlidir ki, orfoepik normaya riayət edilməsi düzgün yazı qaydalarını mənimsəmək qədər çox mühüm məsələdir. Ancaq bunun üçün nitq üslubi cəhətdən də düzgün qurulmalıdır. Yəni biz düşüncələrimizi çatdırmaq üçün sözləri elə seçməli, elə əlaqələndirməliyik ki, fikrimiz aydın ifadə olunsun. İtonasiyamıza, yeri gəldikdə jest və mimikamıza da diqqət yetirməli, yoruculuqdan uzaq olmalıyıq.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin morfolojiya şəbəkəsinə daxil olan ən irihəcmli mövzulardan biri də feildir. Ümumi qrammatik mənasına görə hərəkət bildirən feil bütün zamanlarda, forma və növlərdə işlənir və *nə etmək?* sualına cavab verir. Feil leksik baxımdan iş, hərəkət, nitq, təfəkkür, hal-vəziyyət bildirir. Demək olar ki, bütün dillərdə olduğu kimi, dilimizdəki feillər də milli sözlərimizdir. Digər nitq hissələrindən – istər ad bildirən nitq hissələrindən, istərsə də feillərin özlərindən düzəltmə feillərdə işlənmiş şəkilçilər də milli şəkilçilərimizdir. Feil hərəkət bildirdiyindən bütün cümlələr (adlıq cümlə istisna olmaqla) onun əsasında formalaşır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərdə feil haqqında ilkin təsəvvürlər ibtidai siniflərdə formalaşdırılır. Onlar *felə aid ən zəruri morfoloji anlayışları öyrənirlər. Məsələn, şagirdlər nə etdi?, nə edir?, nə edəcək?* suallarını, həmin sualların köməyi ilə felləri və onun zamanlarını, quruluşca növlərini sadə formada mənimsəyirlər. Bununla onlarda ilkin anlayışlar yaranır. Bu anlayışlar şagirdlərdə kiçik həcmli cümlələr qurmağa imkan yaradır. Təcrübələr göstərir ki, fel haqqında təsəvvürlərin yaradılmasında fəal təlimin imkanları şagirdlərin inkişafını stimullaşdırır, xüsusən, şagirdlərin təlim prosesində fəal subyekt kimi çıxışına şərait yaradır. Mənimsənilmiş sözlərdən cümlələr qurmaqla fikirlərini ifadə edə bilmək, şagirdlərin nitq inkişafının başlanğıc mənimsənilməsi kimi ibtidai təhsil səviyyəsində daha çox əhəmiyyət daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə bir sıra şəkilçilər vurğu qəbul etmir. Şagirdlərə nümunələr üzərində aşılamaq lazımdır ki, əsas nitq hissələrindən olan feillərdə vurğu qəbul etməyən şəkilçilər daha çoxdur. Azərbaycan dili dərslərində

feilin tədrisi zamanı həm vurğu, həm də şəkilçilərlə bağlı təcrübə çalışmaları şagirdlərin əldə etdiyi məlumatları və vərdisləri daha da inkişaf etdirərək möhkəmləndirir. Feilin düzgün tələffüzü ilə bağlı bilik və bacarıqların formalaşdırılmasında interaktiv metodların imkanları daha genişdir. Onlar şagirdlərin təlim marağının artmasına şərait yaratmaqla yanaşı, həm də onların təfəkkür fəallığını genişləndirir, təlim prosesində müstəqil fəaliyyət göstərmələrini stimullaşdırır. İstər feillərin zaman şəkilçilərinin, istərsə də feillərin sadə və mürəkkəb şəkillərinin tədrisi zamanı bir çox söz və şəkilçilərdə feillərin deyilişi ilə yazılışı arasında fərqlər özünü aydın büruzə verir. Məsələn, müəllim dərstdə feilin əmr şəkli ilə əlaqədar bildirməlidir ki, əmr şəkli əsasən əmr, xahiş, öyüd, nəsihət, çağırış, məsləhət və s. bildirir və xüsusi şəkilçisi yoxdur. Onlar feilin kökünə, başlangıç formasına şəxs sonluqlarının artırılması ilə düzəlir. Bütün milli sözlərimizdə, xüsusən feillərdə vurğu həmişə sözün son hecasında olur. Bu fikir bütün ikihecalı feillərimizdə aiddir, məsələn, *çalış, vuruş, göstər, bağla* və s. Eyni formalı elə ikihecalı feillər də vardır ki, onlar ikinci şəxsin təkində işləyəndə vurğu birinci hecanın üstünə düşür, məsələn, *otur, gətir, götür* və s. Feilin xəbər şəkilinin də xüsusi şəkilçisi olmur, bu şəkildə olan feillərdə ancaq zaman şəkilçiləri və şəxs sonluqları işlənir. Nəqli keçmiş zamanda olan feillərdə ancaq zaman şəkilçiləri və şəxs sonluqları işlənir, şəxslərə görə dəyişir, məsələn, *bilmişəm, bilmişsən, bilmişdir* və s. Lakin nəqli keçmiş zaman şəkilçisi *-miş⁴* ikinci şəxsin tək və cəmində *-mi⁴* şəklində də işləyə bilər, məsələn, *bilmisən, bilmisiniz*. Nəqli keçmiş zaman şəkilçilərindən olan *-ib⁴* ikinci və üçüncü şəxsin təkində və cəmində şəxs şəkilçisi ilə işlənir, məsələn, *bilibsən, bilibsiniz, bilib, biliblər* və s. Bu orfoepik norma artıq orfoqrafik formaya da keçmək üzrədir. Artıq mətbuat səhifələrində və hətta dərsləklərdə də bu kimi feillərə rast gəlinməkdədir.

Felin xəbər şəklində, indiki zamanının inkarında feillər əslində *bilmə-yirəm, bil-mə-yir-sən, bil-mə-yir* şəkilində olmalıdır. Amma bu feillər hazırda *bilmirəm, bilmirsən, bilmir* formasında işlənir. Bu orfoepik norma da artıq orfoqrafik normaya keçmişdir.

Məlumdur ki, indiki zaman şəkilçisi saitle başlanır, bu zaman inkar şəkilçisi vurğu qəbul etmir və vurğu ondan sonra gələn şəkilçilərə də keçmir. İnkar şəkilçisi saitle qurtardığı və indiki zaman şəkilçisi də saitle başladığı üçün çox vaxt inkar şəkilçisindəki sait düşsə də, vurğu yenə də feilin kökündə qalır, məsələn, *bilir – bil'mə-yir – bil'-m-ir* və s. Xəbər şəkilinin qəti-gələcək formasında birinci şəxsin təkində də feil yazıldığından fərqli şəkildə tələffüz olunur, məsələn, *deyəcəyəm (deyəcəm), oxuyacağam (oxuyacam)* və s.

Feilin mürəkkəb şəkilləri olan *idi, imiş, isə* və *ikən* şəkilçiləşəndə və feilin sadə şəkilləri ilə işləndikdə vurğu qəbul etmir, məsələn, *deyirdi, yazırmış, yeyə-rəmsə, gəlirkən* və s.

Əgər feilin sadə şəkilləri saitle qurtarırsa, feilin mürəkkəb şəkilləri ayrı, samitlə bitərsə, şəkilçiləşərək bitişik yazılır. Bəzən də feilin sadə şəkilləri saitle bitəndə “y” samitindən istifadə olunur, məsələn, *yazaymışam, yazmalıydıq* və s. şəkilçiləşir və həmin sözə bitişik yazılır. Əksər hallarda *bilə idim, gələ imiş, deməli idi* və s. tərkibli feillər *biləydim, gələymiş, deməliymiş* və s. kimi tələffüz olunur.

Felin təsriflənməyə formalarından məsdərin tədrisi zamanı qeyd etmək lazımdır ki, məsdərdən sonra saitlə başlayan söz gələrsə, onda $-maq^2$ çəkilçisi $mağ^2$ kimi tələffüz olunur. Məsələn, *çalışmaq istəyi – çalışmağ istəyi, almaq arzusu – almağ arzusu* və s. Məsdərdən sona samitlə başlayan söz gələrsə, $-maq^2$ çəkilçisi $-max^2$ şəklində tələffüz edilir, məsələn, *çalışmaq həvəsi – oxumax həvəsi, çalışmaq təşəbbüsü – çalışmax təşəbbüsü* və s.

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, ana dili dərslərində şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik vərdişlərini inkişaf etdirmək və daha da möhkəmləndirmək prosesi elə də asan deyildir. Təlim prosesində müəllim ümumilikdə deyilişi ilə yazılışı fərqlənən söz və çəkilçilər haqqında ətraflı məlumat verməli, əməli tapşırıqlarla onların bilik və vərdişlərini inkişaf etdirməlidir.

Cəmiyyətimizin hər bir vətəndaşı, xüsusilə gənclər düzgün yazı və tələffüz qaydalarına riayət etməlidir. Dilin ümumi qanunlarını və normalarını bilmədən də danışmaq və yazmaq mümkündür. Lakin burda söhbət savadlı, mədəni nitqdən gedir. Zəngin söz ehtiyatı olmayan, dilin orfoqrafik, eləcə də orfoepik normalarına riayət etməyən insan heç vaxt düzgün yazmaq və danışmaq mədəniyyətinə nail ola bilməz.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972, s. 96
2. Qurbanov A.. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c. Bakı, 2003.s.125
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı. B., 2013. s. 293

Summary

Agida Akhundova About verb teaching

This article deals with the spelling and orthoepic rules of the Azerbaijani language. In speech culture, the correct pronunciation is as important as the correct writing. For this purpose, the article analyzes the teaching of verbs, and also touches upon the theme of correct pronunciation.

Резюме

Агида Ахундова О преподавании глагола

В этой статье говорится о правописании и об орфоэпических правилах азербайджанского языка. В культуре речи правильное произношение так же важно, как и правильное письмо. С этой целью в статье анализируется преподавание глаголов, а также затрагивается тема правильного произношения.

Rəyçilər: fil.e.d., prof.A.Babayev, fil.f.d., dos.A.Cəfərova

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Aysel Məmmədbəyli (ADU) MƏTNƏ SEMİOTİK YANAŞMA	3
Chingiz Garasharly (AUL) THE WAYS OF TRANSLATION OF ENGLISH CULTURALLY COLOURED LEXICON.....	12
Elmira Məmmədova (BSU) BALIQ KOMPONENTLİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR ARASINDA VARIANTLIQ	17
Pərvanə Cəfərova (ADU) MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FONETİK ƏVƏZLƏNMƏLƏR	23
Nigar Məhərrəmovə (ADU) ORTA ƏSR İNGİLİS DİLİNİN FORMALAŞMASINDA ÜÇ MƏDƏNİYYƏTİN ROLUNA DAİR.....	29
Aytən Bünyatova (ADU) DÜNYANIN KONSEPTUAL DİL MƏNZƏRƏSİ	36
Pərvanə Xanızadə (ADU) MƏHKƏMƏ ÇIXIŞLARININ ETİK ƏSASLARI	44
Püstəxanım Yusifova (ADU) MƏDƏNİYYƏT VƏ ÜNSİYYƏTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNƏ DAİR	48
Rəna Kazımova (ADU) FEİLİN ŞƏXS KATEQORİYASI VƏ ŞƏXS SONLUQLARININ FONETİK VARIANTLARI İLƏ MÜQAYİSƏSİ	52
Nahidə İmanova (ADU) SİMLVOL MƏTN DİLİNİN PRAQMATİK TƏRƏFLƏRİ.....	55
Gülənbər Abbasova (BDU) AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SİNTAKTİK PARALELİZMİN LİNGVOPOETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	60
Günay Səfərova (ADU) İBRİ DİLİNİN ƏDƏBİ NORMALARI	65
Aytən Seyidova (ADU) AVROPA BİRLİYİNDƏ DİL SİYASƏTİ VƏ İNGİLİS DİLİNİN ƏHƏMİYYƏTLİ ÜSTÜNLÜYÜ.....	70
Cəmilə Abdullayeva (ADU) İNGİLİSDİLLİ ƏDƏBİYYATDA ALLUZİYA ƏSASINDA FORMALAŞAN EMOSEMİYALI FRAZEOLÖGİZMLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	75
Fatma Qurbanzadə (ADU) ELLİPSİSİN FUNKSIONAL KOQNİTİV PARADİQMADAN TƏHLİLİ.....	80
Sərinə Rəhimova (ADU) MƏTN PRAQMATİKASININ VERİLMƏSİNDƏ SİNTAKTİK TƏKRARLARIN ROLU (M.Arazın şeirləri əsasında).....	86
Ramiqə Şirəliyeva (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ ÇOXLUQ BİLDİRƏN QEYRİ-MÜƏYYƏN KƏMİYYƏTİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ	93

Aysu Mirzəyeva (BDU) SÖZ BİRLƏŞMƏSİ ŞƏKLİNDƏ OLAN ONOMASTİK FRAZEOLÖGİZMLƏR	99
Nigar Həmidova (OYU) TƏDRİS PROSESİNDƏ AKADEMİK DİSKURS	105

ƏDƏBİYYAT

Ayten Musayeva (AU) LOVE STORIES IN O.HENRY'S CREATIVE ACTIVITY	108
Nəcibə Mirzəyeva (AMİU) K.SİMONOVUN PUBLİSİTİKASINDA MÜƏLLİFİN VƏ ONUN QƏHRƏMANININ MÖVQEYİNİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ	115
Афет Мусаева (АУЯ) МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ В ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫХ СТРАНАХ И КРОССКУЛЬТУРНАЯ ЛИТЕРАТУРА	119
Turan Kərimli (ADU) MƏTYU ARNOLDUN “KELT ƏDƏBİYYATININ TƏDQIQI” ADLI ƏSƏRİ VƏ KELTŞÜNASLIQ FENOMENİ	124

METODİKA

Qətibə Rüstəmovə (ADU) SİNONİM VƏ DUBLETLƏRİN TƏDRİSİNDƏ BƏZİ MÜBAHİSƏLİ MƏQAMLAR	130
Əqidə Axundova (ADU) FEİLİN TƏDRİSİNƏ DAİR	137

Çapa imzalanıb: 16.05.2019.
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 9 ç.v. Tiraj: 300.

Elmi məqalələrə qoyulan tələblər

“Dil və ədəbiyyat” jurnalında dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və pedaqoji elmlərin aktual problemlərinə dair məqalələr çap edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

* Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.

* Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soy adı, işlədiyi müəssisə, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

* Məqalələr kompyuterdə yığılmış formada (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, səhifənin ölçüləri: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.

* Açar sözlər üç dildə (3-5 söz, məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə), başlıqdan sonra qara hərflərlə qeyd olunmalıdır.

* Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:

1. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə tərtib olunmalıdır.

2. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (Məsələn: [1] və ya [1, 119].)

3. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, o halda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

4. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.

5. Ədəbiyyatlar AAK-nin tələblərinə uyğun şəkildə göstərilir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il. Məsələn:

Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Jurnal və ya məcmuələrdə dərc olunmuş məqalələr:

Müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr. Məsələn:

İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.

* Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində, rus dilində yazılmış məqalələrə Azərbaycan və ingilis dillərində, digər xarici dillərdə yazılmış məqalələrə isə Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir. Xülasələr bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.

* Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllif(lər)in adı tam göstərilməlidir.

* Məqalələr elektron versiyada da təqdim edilməlidir.

* Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssislərin 2 rəy (daxili və kənar) verməsi və müvafiq kafedranın iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunması zəruridir.